Ali Akyıldız

Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme

İLETİŞİM YAYINLARI

ALİ AKYILDIZ

Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme

iletişim

ALİ AKYILDIZ 1 Aralık 1963 tarihinde Rize'de doğdu. 1985 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1987'de *İzmir-Aydın Demiryolu* konulu teziyle yüksek lisansı, 21 Temmuz 1992 tarihinde de *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Reform (1836-1856)* başlıklı teziyle doktorayı tamamladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda iki sene uzman yardımcısı olarak çalıştıktan sonra, 1 Şubat 1989'da Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yakınçağ Tarihi araştırma görevlisi oldu. 12 Ekim 1995'te doçent, 28 Mart 2001'de ise profesör oldu. Aynı zamanda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin çıkardığı İslâm Ansiklopedisi'nin Türk Tarihi ve Medeniyeti Heyeti'nde 1997 yılından beri müellif-redaktör olarak görev yapmaktadır. 1995'te İngiltere ve İskoçya'da araştırma ve incelemeler yaptı. Aynı yıl *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* isimli kitabıyla Türk Tarih Kurumu Teşvik Ödülü'nü aldı. Temmuz-Ağustos 2000 tarihlerinde *London School of Economics and Political Sciences* ve *School of Oriental and African Studies*'de misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Eylül 2001'de *Islamic Area Studies* projesi kapsamında Tokyo Üniversitesi'nde bir hafta süreyle dersler verdi. 2002 yılında, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Avrupa Bankacılar Birliği ve Tarih Vakfı'nın ortaklaşa düzenlediği Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışmasında *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum* isimli eseriyle kitap dalında birinci oldu. Yazarın daha önce yayınlanmış eserleri: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul 1993; *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1996; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998; *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri, "Ottoman Securities"*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

İletişim Yayınları 1015 • Araştırma-İnceleme Dizisi 166
ISBN-13: 978-975-05-0255-2

1-3. BASKI 2004-2009, İstanbul
4. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Tansel Güney
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ GRAVÜR D'Ohsson'un renklendirilmiş bir gravürü
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Elçin Gen
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALİ AKYILDIZ

Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme

Her zaman teşvik ve yardımlarını gördüğüm merhum hocam Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın aziz hatırasına...

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar

A. AMD.	Sadaret Âmedî Kalemi
A. DVN.	Sadaret Dlvân-ı Hümâyûn Kalemi
A. MKT. MVL.	Sadaret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâlâ
A. MKT. NZD.	Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezaret ve Devair
A. MKT. UM.	Sadaret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyât
A. MKT.	Sadaret Mektûbî Kalemi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
B	Receb
BEO.	Bâbıâlî Evrak Odası
bkz.	bakınız
C	Cemaziyelâhir
C.	Cilt
CA	Cemaziyelevvel
DH. İ. UM.	Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Evrakı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
HH.	Hatt-ı Hümâyûn.
HR. MKT.	Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi
İ. Dah.	İrade, Dahiliye
İ. Har.	İrade, Hariciye
İ. Mes. Müh.	İrade, Mesâil-i Mühimme
İ. MM.	İrade, Meclis-i Mahsus
İ. MV.	İrade, Meclis-i Vâlâ

L	Şevval
M	Muharrem
MAD.	Maliyeden Müdevver Defterler
ML. MSF.	Maliye Nezareti Defterleri, Masarıfat
N	Ramazan
NDGGD	Nezaret ve Devair Gelen-Giden Defterleri
nr.	numara
R	Rebiülâhir
RA	Rebiülevvel
s.	sayfa
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
TV.	Takvim-i Vekayi
vr.	varak
Y. A. Res.	Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmî Marûzât Evrakı
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

Önsöz

19. yüzyılda gerçekleştirilen Osmanlı idarî reformlarıyla ilgili yapılmış olan araştırmalar öncesiyle kıyaslandığında sayı ve keyfiyet itibarıyla gayet cılız kalır. Bunun muhtemel nedenlerinden birisi idarî tarihı araştırmalarının zorluğu, bir diğeri de bu alanın zaman zaman değişen tarih modalarından biri haline gelememiş olmasıdır. Oysa idarî yapıyı ve yönetim zihniyetinin arka planını tespit etmeksizin yenilikleri anlamak çok da mümkün değildir. Çünkü yapılan diğer reformlar büyük ölçüde söz konusu zihniyetin uzantısından ibarettir. Öte yandan tarihin en önemli kaynağını oluşturan belgeleri üreten de neticede dönemin bürokratlarının şekillendirdiği kurumlardır. Geç dönem Osmanlı idarî reformları hakkındaki araştırmaların azlığına rağmen, son dönemlerde konuya ilginin nispeten arttığı ve akademik çalışmalar yapıldığı ve yapılmakta olduğu ifade edilebilir. Ancak varılan nokta hâlen yetersiz olduğu gibi, ortaya konulan çalışmalar da burada ayrıntılarına girilemeyecek olan bazı sorunları barındırmaktadır.

Bu kitap, doktora tezi olarak hazırladığım *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* (İstanbul 1993) isimli kitaptan sonra, Osmanlı idarî tarihiyle ilgili olarak yaptığım araştırmaların bir ürünü olarak ortaya çıktı. Kitapta 19. yüzyıl

Osmanlı bürokratik reformlarıyla ilgili olan ve konu bütünlüğü oluşturan makaleler bir araya getirildi. Esasen makaleler vaktiyle kaleme alınırken bir bütünün parçaları olarak tasarlanmıştı. Zaten kitap okunduğunda da parçaların birbirlerini bütünlediği ve desteklediği, diğer bir ifadeyle, birbirinin açılımı olduğu görülecektir. Yazıların önemli bir kısmı daha önce değişik dergiler ve sempozyum bildirileri arasında yayımlanmıştı. Ancak "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşım ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret" başlıklı makale ilk defa burada yayımlanıyor. Yazıldıkları dönemde her biri bir bütün olarak düşünülen makale metinleri bir kitap çerçevesinde bir araya getirilince yer yer kaçınılmaz olarak bazı tekrarlar ortaya çıktı. Bu nedenle, tekrarlar konu bütünlüğünü bozmayacak şekilde mümkün mertebe azaltıldı; ayrıca ifade ve üslûba da bazı müdahalelerde bulunularak metinde birlik ve bütünlük oluşturulmaya gayret edildi.

Kitap, yorum ağırlıklı olan birinci bölümün dışında tamamıyla ilk elden kaynaklara dayanan hayli yorucu bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıktı. Arşiv vesikaları, ikinci elden kaynaklar, kamuoyunun görüşlerini yansıtan basın ve dönemle ilgili yapılmış monografilerle desteklenerek ve mukayeseli bir şekilde kullanıldı.

Dokuz bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, Avrupa'da yükselen yeni medeniyetin zorlamaları karşısında 18. yüzyıla kadar nispeten düzenli bir şekilde işleyen Osmanlı bürokrasisinde ortaya çıkan yapısal sorunlar; ikinci bölümünde, önceleri olağanüstü dönemlerde bir istişare organı olarak görev yaparken, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen büyük sorunları görüşmek, idarî kararlara meşruiyet kazandırmak ve sorumluluğu mümkün mertebe paylaştırmak amacıyla sık sık toplanan meclis-i meşveret; üçüncü bölümünde, Türkiye'de anayasal gelişmelerin ve demokratikleşme hareketlerinin başlangıç noktası olarak ele alınmasına rağmen, kısa bir süre önce tarafımızdan yayımlanıncaya kadar elde tam metni bulunmayan ve padişahın otoritesinin ve gücünün sınırlandırıldığı bir metin olan sened-i ittifak; dördüncü bölümünde, II. Mah-

mud döneminden Islahat Fermanı'na kadar gerek merkez ve gerekse taşra bürokrasisinde yapılan ve sistemi tamamen dönüştüren idarî reformlar; beşinci ve altıncı bölümünde, bu yenilikler neticesinde söz konusu yeni birimlerde üretilen belgelerde şekil, dil ve muhteva yönünden meydana gelen değişikliklerle belgelerin daireler arasındaki sirkülasyonu; yedinci bölümünde, sayısal olarak büyük bir artış gösteren belgelerin, gerektiğinde başvurulmak üzere belli bir yerde düzenli ve tasnifli bir şekilde bulundurmak amacıyla tesis edilen modern arşiv ve ilk tasnif yöntemleri; sekizinci bölümünde ise, çok tartışılmasına ve üzerinde spekülasyonlar yapılmasına rağmen, çoğu kere sağlam verilerin ışığında soğukkanlı bir şekilde ve ilmî yöntemlerle ele alınmayan II. Abdülhamid'in çalışma yöntemleri ve günlük yaşayışı ve nihayet bu baskıya ilâve edilen dokuzuncu bölümde ise, Osmanlı döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne muhtarlık teşkilâtının gelişimi genel hatlarıyla ele alındı.

Ve vefa borcu. Hocam Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu, belgelerin içerdikleri bilgiler kadar, üzerlerinde bulunan bazı işaretlerle şekil, dil ve muhteva özelliklerinin de önemli olduğuna dikkatimi çekti; dolayısıyla diplomatikle ilgili yaptığım çalışmalar Mübahat Hanım'ın teşvikleriyle ortaya çıktı. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Dr. Muhammed Aruçi, Dr. Tahsin Görgün, Cengiz Tomar ve Himmet Taşkömür belgelerde geçen Arapça metinlerin tercümesinde yardımcı oldular. Dr. Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in yabancı basınla olan ilişkisine dikkatimi çekmenin yanında, bazı yabancı gazete kupürlerini verme nezaketini gösterdi. Ayrıca burada isimleri sayılamayan birçok meslektaşımın da doğrudan veya dolaylı yardımları oldu. Doğrular onlara, hatalar bana aittir; hepsine şükranlarımı sunuyorum. Çalışmalarımın her zaman en büyük destekçisi ve yardımcısı olan annem, eşim Semra, çocuklarım Âmil Alper ve Zeynep Aybike'ye karşı olan şükran ve vefa borcumu ödeyebilmem zor. Dolayısıyla bu sefer böyle bir beyhude çabanın içine girmeyip hoşgörülerine sığınmayı deneyeceğim.

ALİ AKYILDIZ
Acıbadem, Mayıs 2004

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler

> "Öyleleri vardır ki, yasalarını bilmediği tüm meseleler karşısındaki tavrı gibi, hastalıkları da bilinçsizce kaza ve kadere bağlarlar. Oysa bir kez problemleri kaza ve kadere bağladınız mı, sebeplerini bilip bilmemeniz arasında bir fark kalmayacaktır."
>
> Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, s. 18

Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri incelenirken, öncelikle "reformlar bir ihtiyaçtan mı doğmuştu" gibi basit, fakat önemli sorunun cevaplanması gerekir. Burada bu soruya cevap aranacaktır. Yani bizi asıl ilgilendiren, yeni durumlar karşısında klasik Osmanlı sistemini tıkayan unsurları ve yenileşmeyi zarurî kılan nedenleri belirlemektir. Bunu yaparken, gerçekleştirilen yeniliklerin niteliklerine ve muhtevalarına girilmeyecek; sadece bunların büyük ölçüde Osmanlı sisteminin iç dinamiklerinin bir ürünü oldukları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlıların, kendi mükemmeliyetlerine olan inançlarının ve kazanmış oldukları önceki başarılarının etkisiyle uzun süre Batı karşısında psikolojik açıdan mağrur bir tavır sergileyerek buradaki gelişmelere büyük ölçüde kayıtsız kaldıkları genelde kabul edilen bir görüştür. Bu bakış açısında, İslâm'ın dış unsurlara karşı kendisini mükemmel görme ve İslâmî olmayanı ve İslâmî olmayandan geleni şüpheyle karşılama anlayışının da önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Avrupa ve Hıristiyan dünya karşısında sergilenen bu bakış açısı, daha sonra acı bir şekilde anlaşılacağı üzere, Osmanlı'ya pahalıya mal olmuştur. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti, problemi tespit ede-

rek çözümü için çabalama cehdini uzun süre gösteremedi. Oysa meselenin varlığının kabul edilmesi, çözümüne doğru atılmış önemli bir adımdır. Bu adımın atılabilmesi için hayli uzun bir süre kaybedilmişti. Bunun yanında, aşağıda ayrıca vurgulanacağı üzere, problemin varlığı kabul edildikten sonra bile uzun müddet bunun yalnızca bir versiyonu (askerî) üzerinde durulmuştu.

Malüm olduğu üzere geleneksel toplumların önemli özelliklerinden birisi, yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı, yani mevcut düzeni korumaktır.[1] Geleneksel bir toplum olan Osmanlılar da, yeniliklere uzun süre şüpheyle bakmışlardı. Öte yandan geleneksel toplumlardaki bir diğer önemli karakteristik olan selefin üstünlüğü ve mâzinin daha iyi olduğu[2] düşüncesine paralel olarak, kendileri açısından en yüksek *potansiyeli*[3] taşıdığına inandıkları Kanunî Sultan Süleyman dönemi değerlerine ve müesseselerine (*kanun-ı kadîm*) dönmeyi amaç edinmişlerdi. Bu yüzden, soruna, uzun süre aksi bir istikamet-

---

1 Mustafa Armağan, *Gelenek*, İstanbul 1992, s. 19-23.

2 M. Armağan, *Aynı eser*, s. 19.

3 Burada kullanılan *potansiyel teorisini*, bu teoriyi fizikten devşirerek ve yeniden üreterek başarıyla sosyal bilimlere uygulayan Durmuş Hocaoğlu'ndan aldım.

Fizikteki potansiyel teorisi: Uzaydaki herhangi bir cisim, kendisinden belirli bir mesafe uzakta bulunan herhangi bir noktada, birim başına bir enerji hasıl eder ki, buna *potansiyel* denir. Uzaydaki her noktanın farklı potansiyeli vardır. Eğer, iki noktanın potansiyelleri eşit değilse, arada bir *potansiyel farkı* meydana gelir. *Gerilim* ismi de verilen bu fark, iki nokta arasına giren bir cisim üzerine bir *kuvvet* uygular. Bu kuvvet sayesindedir ki, alçak potansiyeldeki bir cisim, yüksek potansiyele doğru sürüklenir. Yani, meydana gelen hareketin seyri *alçak potansiyelden yüksek potansiyele doğru*dur.

Teorinin sosyal bilimlere uygulanışı: Her kültür kendi etrafında bir etki alanı yaratır. Bu alan, etrafta bulunan muhtelif noktalarda (toplumlarda) potansiyeller meydana getirir. Farklı kültür alanlarının ve bu alanların meydana getirdiği potansiyeller arasında bir farklılık varsa, arada bir *sosyal gerilim* oluşturur. Bu gerilim ise, alçak potansiyelli toplum üzerinde sürükleyici bir kuvvet uygulayarak onu kendisine doğru çeker; yani alçak potansiyeli yüksek potansiyele doğru sürükler. Daha açık bir ifadeyle, kendisini yeniden üretebilecek güçlülüğü ve potansiyeli barındıran toplumlar, daha düşük seviyede bulunan ve güçsüz olan toplumları kendilerine doğru çeker ve etkiler. Söz konusu etki, *anakronik toplumlar*da *gelenekli toplumlar*a oranla çok daha büyük boyutlarda cereyan eder. Zira gelenekli toplumlar, yeni etkilere karşı nispeten daha fazla direnç gösterme takatını bünyelerinde barındırır (D. Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, Ankara 1995, s. 16-19).

te, geriye doğru bakılarak çözümler arandı; zira Avrupa'nın başarısının Batı'nın üstünlüğünden değil, kendi noksanlıklarından kaynaklandığını[4] sanıyorlardı.

Bu zihniyet Osmanlılara özgü değildi; Batılılar aynı tecrübeyi daha önce, 16. yüzyılda Osmanlılar karşısında yaşamışlardı. Nitekim filozof Erasmus da, "Onlar (Türkler) utkularını (zaferlerini) bizim kötülüklerimize borçludurlar" diyordu.[5] Erasmus'a göre sorun, Türklerin güçlü olması değil, Avrupalıların kötülükleri ve hatalarıydı. Görüldüğü gibi düşük potansiyelde bulunan toplumların düşünce tipleri de benzeşmekteydi. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, geleneksel toplumlarda yaşanmış ve tecrübe edilmiş modeller, yaşanmamış ve ne getireceği belli olmayan yeni fikirlere tercih edilebiliyordu. Erasmus, yüksek potansiyeli temsil eden dönemin Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalıları uyarıyor ve Türklerin sahip olduklarına sahip olurlarsa *Türkleşerek* bozulabileceklerine dikkat çekiyordu: "Türk'ün sahip olduğuna sahip olmak, onun hükmettiklerine hükmetmek ve başka hiçbir niyete sahip olmamak bizi daha şanlı ve daha açgözlü yapabilir, ama daha mutlu kılmaz; ve onları İsa'nın sürüsüne katmaktan çok bizim *Türkleşerek* bozulmamız tehlikesini taşır"[6] diyordu. Burada kullanılan ve "İsa'nın sürüsüne katma"nm alternatifi olarak sunulan *Türkleşme* kavramı İslâmlaşma ile eşanlamlıdır. Bu örnekle Martin Luther'in Türklere karşı savaşmayı Tanrı'ya isyan olarak değerlendiren görüşleri[7] yan yana getirildiğinde, bu sırada Avrupa'da Türklerle ilgili önemli tartışmaların olduğu ve yüksek potansiyeli temsil eden ve güçlü olan Osmanlı kültür ve medeniyetinin 16. yüzyıl Avrupası için ciddi bir sosyo-psikolojik tehdit oluşturduğu görülür.

---

4 Mehmet Genç, "Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım", *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İstanbul 1987, s. 215.

5 Desiderius Erasmus, "Türklerle Savaşmalı mı?", *Cogito*, Kış 1995, III, 13.

6 D. Erasmus, *Aynı mak.*, s. 19.

7 Luther, Tanrı'nın Türkleri vasıta kılarak Hıristiyanları cezalandırdığını ve bu açıdan Türklere karşı savaşmanın Tanrı'nın iradesine karşı isyan olduğunu belirtmektedir (D. Erasmus, *Aynı mak.*, s. 15).

Osmanlılar, bu dönemde gayet güçlü ve halkın yararını gözeten bir idarî sistem kurmuşlardı. Bilindiği üzere, şartlar değişmedikçe, ortaya yeni şeylerin çıkması için bir sebep yoktur. Dolayısıyla, Osmanlı toplum ve devlet düzeni de, bu idarî gelenek sayesinde Batı'daki büyük dönüşümün dayatmasının olmadığı dönemlerde, toplumu derinden etkileyen bir probleme neden olmaksızın hayatiyetini devam ettirdi. Bunun yanında, önceki yıllarda yaratmış olduğu sağlam imaj ve güçlü görüntüden dolayı, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı karşısında alınmaya başlanan başarısız sonuçlar neticesinde devletin içine düştüğü zaaflar ve toplumun iç yapısındaki gerilik, uzun süre göze batmadı. Nitekim Stanford Shaw'un da belirttiği gibi, Avrupalılar bile Osmanh Devleti'nin iç bünyesindeki zaafları yaklaşık 18. yüzyıla kadar fark edememişlerdi.[8]

* * *

Osmanlı devlet adamları tarafından yenileşmenin gerekliliğinin, veya diğer bir ifadeyle, bazı şeylerin iyi gitmediğinin farkına varılmasından sonra, sorunun uzun süre askerlik alanındaki gerilikle ilgili olduğu sanıldı; çünkü Batı'yla aralarında bulunan potansiyel farkı, ilk olarak savaş alanlarında ortaya çıktı. Klasik dönemlerin, Avrupa devletlerinin oluşturduğu müttefik ordularını dize getiren muzaffer Osmanlı ordusunun artık tek tek bu devletler karşısında bile başarısız neticeler alması, ister istemez Osmanlı reformcularının dikkatlerini bu noktaya yoğunlaştırmalarına neden oldu. Öte yandan "bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale" gelmişti.[9] Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki ilk yenileşme hareketleri askerî karakterlidir.

Bir süre sonra askerî reformların sorunun çözümünde yeterli olmadığının ve askeriyenin dışında da bazı problemlerin yaşandığının fark edilmesi üzerine reform alanı, III. Selim'den

---

8 Abdülkerim Hairi, *Osmanlı'mn Batılılaşma Çabaları ve Batı'nın İki Yüzü*, Istanbul 1993, s. 20.

9 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 24.

itibaren genişlemeye başladı. Bu alanların başında da, klasik yapısıyla yeni durumlara ve ihtiyaçlara cevap verememeye başlamış olan idarî yapı gelmektedir.

* * *

Bu noktada konunun izahına girmeden önce, sistemi tıkayan unsurların ortaya çıktığı atmosfere ve aynı dönemde Avrupa'da meydana gelen gelişmelere kısa da olsa değinmekte yarar vardır. Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğunu ifade etmiş olduğumuz güçlü idarî sistem, gerek içten gerekse dıştan yapılan bazı müdahale ve zorlamalarla sıkıntıya düşmeye ve açıklar vermeye başlamıştı. Nitekim coğrafî keşifler neticesinde, Osmanlı ülkelerinden geçen Doğu-Batı ticaret güzergâhının değişmesinin meydana getirdiği iktisadî kayıplar; Amerika'dan Avrupa'ya, oradan da Osmanlı ülkesine akın eden değerli madenlerin piyasalarda ve maliyede meydana getirdiği enflasyonist ve olumsuz etkiler; 1683'ten itibaren üst üste gelen mağlubiyetler; timar sisteminin bozularak köylünün topraktan ayrılmaya başlaması sonucu malî ve askerî düzenin aksaması; bütün bunların neticesinde taşrada bazı muhalif güçlerin teşkilâtlanacak ve merkeze kafa tutacak bir zemin bulmaları ve *âyan* adı verilen bu mahallî güçlerin söz konusu ortamdan yararlanarak asker kaçakları, çift bozan, sekban vs. gayri memnun kitleleri kapılarına kabul ederek sisteme karşı güçlü bir muhalefet grubu haline gelmeleri, sistemi zaafa uğratan gelişmelerin ilk anda sayılabilecek olanlarıydı. Ya da, tersinden bir ifade ile, zâhirde sistemi tıkayan bu olumsuz atmosfer, sistemde meydana gelen bazı zaaflar sonucu oluşmuştu.

İçte durum bu halde iken, Avrupa, bilgi, ihtisas ve sömürüye dayalı bir sistem kurmuş ve sahip olduğu geniş coğrafyada Osmanlı Devleti'ni ciddi bir şekilde rahatsız etmeye başlamıştı. Avrupalılar, bir yandan 17. yüzyıldan itibaren *bilgi*nin *kudret* olduğunu fark ederek ve skolastizmin tersine, bilgiyi eşyadan istihraç ederek, yani, gözlem ve deney metodunu kullanarak tabiatın kurallarını keşfe çalışırken, bir yandan da bunun fiile dönük hali olan teknik sayesinde, açık denizlere dayanıklı

gemiler inşa ederek, dünyanın değişik yerlerindeki bilgi ve servet birikimlerini kendi ülkelerine taşımaktaydı. Coğrafî keşifler neticesinde keşfedilen yerler yağmalandı ve hemen hemen tamamı sömürge haline getirildi. Diğer bir ifadeyle, coğrafî keşifleri, denizaşırı ticaret ve sömürgecilik izledi. Avrupa'ya akan bu bilgi ve servet birikiminin kendini yeniden üreteceği ve ihtiyaç fazlası üretimin yeni pazarlara ihtiyaç hissettireceği açıktı.

* * *

Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerde siyaset vâzıı olduğu zamanlarda kurmuş olduğu bürokratik yapı, güç dengesinin kendi aleyhine dönmeye başlamasından sonra yeterli gelmemeye başladı. Söz konusu kifayetsizliğin pek çok işaret ve belirtileri vardır. Yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için burada bir hususun açıklığa kavuşturulması faydalı olacaktır: Osmanlı klasik sistemini tıkayan unsurlardan bahsederken, bu sistemin kötü ve geçersiz olduğu gibi bir neticenin çıkarılması kastedilmemektedir; tam aksine, yeni problemlerle karşılaşıncaya kadar, bu sistem gayet iyi bir şekilde işlemekte ve bu durum çağdaş Batılı gözlemciler tarafından da tespit ve teslim edilmektedir. Ancak, devlet bürokratik anlamda, 15. ve 16. yüzyıllarla kıyas kabul etmez derecede büyümüştü. Nitekim iş hacmi artmış, yapılan işler karmaşıklaşmış ve buna paralel olarak personel sayısı ve bürokratik birimler de çoğalmıştı. Büyüme, yetişmiş ve uzmanlaşmış insana olan ihtiyacın artması demekti. Klasik sistemin aşağıda bahsedilecek olan, uzun süren memur yetiştirme süreci, bu ani ihtiyaç büyümesine cevap verememiş ve istihdam ve ehliyetli insan problemleri ortaya çıkmıştı. Öte yandan Batı'daki gelişmelerin de etkisiyle, devletin o güne kadar karşılaşmadığı yeni problemlere yeni çözümlerle cevap verilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla klasik sistemle ilgili aşağıda ileri sürülecek olan görüşler, söz konusu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu zorunlu ve gerekli ikazdan sonra, şimdi klasik sistemin yetersiz kaldığı alanların madde madde ele alınarak incelenmesine geçebiliriz.

Klasik sistemi yetersiz kılan unsurların başında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve diğer ülkeler hakkında *istihbarat*ının ve *haber alma kaynaklarının yetersizliği*; diğer bir ifadeyle, *iletişim eksikliği* gelmekteydi.[10] Kurulduğundan beri yabancı ülkelerle ilişkide bulunmuş olmasına rağmen, 1793 senesine kadar diğer devletlerin başkentlerinde daimî elçiler bulundurınamış; ancak, zaman zaman buralara geçici ve fevkalâde elçiler göndermişti. Bunların sayısı 1792'ye kadar yirmi civarında olup çok fazla değildi.[11] Bu tarihe kadar haber alma kaynaklarını, söz konusu fevkalâde elçiler, buralara giden Müslüman tüccarlar, Fenerli Rumlardan atanan divân-ı hümâyün tercümanları vs. oluşturuyordu. Bunların dışında, doğuda sınır eyaletleri valileri; kuzeyde Kırım hanları; batıda özellikle Eflâk ve Boğdan voyvodaları, Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Dubrovnik Cumhuriyeti yetkilileriyle Erdel kralları, dışarıda meydana gelen gelişmelerden Bâbıâlî'yi haberdar etmekle yükümlüydü.[12] Bunlar daha ziyade devletin ihtiyaç duyduğu askerî gelişmelerle ilgiliydiler. Öte yandan söz konusu kaynakların varlık nedeni istihbarat temini olmadığı için, bu görev çoğu kere tâli bir unsur olarak kalabiliyordu.

Bu yapı, dış ülkelerle ilişkilerin sıkılaşması ve Fransız ihtilâlinin yaymış olduğu fikirlerden Osmanlı tebaasından en önce haberdar olanlardan olan Rumlardan seçilen tercümanların, -aşağıda açıklanacağı üzere- tartışılan sadakatleri neticesinde gittikçe daha da ağırlaşıyordu. Devletin bu durumu, III. Selim zamanında İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Spencer Smith tarafından, "zamanın Avrupa devletleri içinde haber alması en kötü olanı" cümlesiyle ifade ediliyordu.[13]

Bu noktada devleti sıkıntıya sokan en önemli sorun, özellikle Avrupa dili bilen Müslüman ve güvenilir elemanların olmamasıydı. Tercüme işleri tamamıyla Fenerli Rumlara ihale edil-

---

10 M. Genç, *Aynı mak.*, s. 214-216.

11 B. Lewis, *Aynı eser*, s. 61.

12 Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Ankara 1968, s. 9.

13 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 111.

mişti. Oysa bu tercümanların ne kadar güvenilir olduğunu, Napolyon'a Osmanlı Devleti'nin parçalanması hakkında planlar sunan ve Osmanlı elçisine gelen bütün yazıları Fransız Dışişleri Bakanı Talleyrand'a ileten Paris elçisi Seyyid Ali Efendi'nin baştercümanı ve Rum olan Godrika örneği iyi açıklar.[14] Diplomasinin önem kazandığı bu esnada, devlet, değil tercüme ve diplomasi işlerini yürütecek uzman bir birime, güvenilir tercümanlara bile sahip değildi. 1821 Yunan İsyanı neticesinde Rumların tercüme faaliyetlerinden uzaklaştırılması ve tercüme odasının kurulması esnasında, burada çalışacak ehliyetli ve dil bilen Müslümanların temininde güçlük çekilmesi, bu derece hayatî ve önemli bir konuda ne kadar geç ve yetersiz kalındığını ve devletin içinde bulunduğu aczi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sistemin yetersiz kaldığı alanlardan birisi de devlet teşkilâtında *uzmanlaşma*nın kâfi derecede olmamasıydı. Bu durum, kendini en açık olarak dahiliye ve hariciye işleriyle uğraşan memurların teşkilâtlanmasında gösteriyordu. Nitekim dahilî

---

14 Godrika'nın Napolyon'a sunduğu birinci plana göre Osmanlı Devleti, birisi başkenti İstanbul olan ve Fransa'nın himayesinde bulunan Hıristiyan ve diğeri de başkenti Bağdat olan ve Osmanlı hanedanının egemenliğinde bulunan Müslüman iki teokratik devlete bölünüyor; ikinci planda ise, Rumeli kısmının bağımsız veya Fransa'nın himayesinde otonom bölgelere ayrılması öngörülüyor ve otonom vilâyetler, Bulgaristan, Sırbistan, Arnavutluk, Bosna ve Yunanistan olarak tespit ediliyordu (N. Berkes, *Aynı eser*, s. 110-111; E. Kuran, *Aynı eser*, s. 34-35).

Dış ilişkilerde kullanılan Rum tercümanların bardağı taşıran son damlası 1821 Yunan İsyanı oldu. 1793'ten itibaren çeşitli başkentlere gönderilen daimî elçiler, -burada tartışılmayacak olan nedenlerden dolayı- başarılı olamamaları üzerine III. Selim tarafından geri çağrılmış ve yerlerine genellikle Rumlardan seçilen ve daha küçük memurlar olan maslahatgüzarlar atanmıştı. İsyanla beraber merkeze yanlış bilgiler gönderdikleri anlaşılan maslahatgüzarlar, II. Mahmud tarafından görevlerinden alındı; ayrıca bu sırada divân-ı hümâyûn tercümanı bulunan Constantine Mourouzi, nasıl davranmaları gerektiğine dair Eflâk ve Boğdan'daki isyancılara yapmış olduğu nasihatlere ve akıl vermelere dair mektupları yüzünden suçlu bulunarak idam edildi. Ardından imkânlar zorlanarak bir tercüme odası kuruldu ve başına yine bir mühtedi olan Bulgarzade Yahya Efendi geçirildi. Amaç, tercüme işlerinin *ehl-i İslâm'a rücû* ettirilmesiydi. Tercüme odasının kurulması ve geçirdiği aşamalar hakkında geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 72-78.

ve haricî işler aynı memurlar tarafından yürütülmekteydi. Haricî işler, daha pek çok başka görev ve sorumluluğu olan reisülküttabın[15] yönetimindeydi. Reis efendi, adından da anlaşılacağı üzere, aynı zamanda *Bâbıâlî* denilen Osmanlı hükümet merkezindeki dairelerin kâtip ve memurlarının da başıydı. Maiyetindeki memurlar, hem dahilî hem de haricî işlerle uğraşmaktaydı. Her ne kadar sadaret kethüdalığı[16] dahilî işlerle ve reisülküttap da haricî işlerle ilgileniyorsa da, bu memuriyetlerin varlık nedenleri ve görev sınırları bu alanlar olmadığı gibi, maiyetlerinde bulunan kadrolar da söz konusu hususlara tahsis edilmiş değildi. Aynı kadrolar hem haricî hem de dahilî işler için kullanılmaktaydı. Oysa haricî işlerde mahir, mütehassıs ve becerikli insanların istihdamı ve bu işleri idare edecek uzman birimlerin mevcudiyeti çok önemliydi.[17] Zira artık kendi askerî gücüyle ayakta duramayacağı ve Avrupalı devletler arasındaki güç dengeleri gözetilerek izlenecek hassas politikaların, devletin idamesinde oynamaya başladığı hayatî rol anlaşılmaya başlanmıştı.

---

15 Reisülküttaplık müessesesi konusunda geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Reisülküttab", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, IX, 671-683; Recep Ahıshalı, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisü'l-küttâblık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992; Aynı mlf., *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık (XVIII. yüzyıl)*, İstanbul 2001; Gül Akyılmaz, *Reis-ül-küttap ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1990; Carter V. Findley, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry, The Beginning of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, III, 1972, s. 334-357; Aynı mlf., "The Legacy of Traditional to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, I, 1970, s. 388-416.

16 Sadaret kethüdalığı hakkında geniş bilgi için bkz. Muzaffer Doğan, *Sadaret Kethüdalığı 1730-1836*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

17 Haricî ve diplomatik ilişkilerin sınırlı ve az olduğu devirlerde, bu durumun sıkıntısı nispeten az hissedilmişse de, zamanla Avrupa devletleriyle münasebetlerin gelişmesi ve önemli başkentlerde sefaretlerin tesisi üzerine sakıncaları ortaya çıkmaya başladı. Sultan II. Mahmud, bu yetersizliği gidermek için 1836'da dahiliye ve hariciye nezaretlerini kurdu; daha sonra da bunların uzman kadrolarını oluşturmak amacıyla âmedî odasını ve ardından da sadaret mektupçuluğunu ikiye bölerek dahiliye ve hariciye memurlarını birbirinden ayırdı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 81-83.

Klasik Osmanlı bürokrasisinin açmazlarından birisi de, uzmanlaşmayı önleyen ve memur istihdamında yanlışlıkların yapılmasına neden olan *tevcihat usûlü* idi.[18] Bu sistemde memurlar nöbetleşe olarak birer seneliğine memuriyetlere getirilir; ancak, görevinde başarılı olan memurlar *ibka* adıyla vazifelerinde bırakılabilirdi. Uzunçarşılı, sistemin 16. yüzyılın sonlarına doğru vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, divân hocaları vs. görevlilerin çoğalması üzerine uygulanmaya konduğunu tahmin etmektedir.[19] Diğer bir ifadeyle, tevcihat sistemi Osmanlı Devleti'nin düşüşe doğru geçtiği bir dönemin ürünüydü.

İdarede teşkilâtlanma ve uzmanlığın önündeki en önemli engellerden birisi olan bu usûl, Osmanlı devlet yönetiminde önemli bir handikapı oluşturuyordu. Bir memur bu sistemde idarenin değişik alanlarında görev alabilirdi. Oysa görevlerin her biri bir ana uzmanlık alanı olduğu gibi, kendi içinde de pek çok ayrıntılı ihtisas alanlarına ayrılabiliyordu. Dolayısıyla kişi yeni atandığı görevin gereklerini ve inceliklerini değil, ana hatlarını dahi öğrenemeden bir yıl geçiveriyor; hemen ardından yeni, tanımadığı ve acemisi olması kuvvetle muhtemel bir başka göreve atanabiliyordu. Bu, aynı zamanda devletin ve kurumların kalıcı politikalar belirlemelerinin önünde de ciddi bir engeldi. Zira yerine gelen memurun, selefinin politikalarını benimseyeceği ve yürüteceği hususları şüphelidir.

Tevcihat sisteminin bir de malî boyutu vardır. *Vüzera Kanunnamesi*'nde bu boyut açıkça dile getirilerek tevcihat usûlünün halk üzerindeki menfi tesirlerinin nasıl önleneceğinin ça-

---

18 Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi de, sistemin adam kayırma ve açıkta kimsenin kalmamasını sağlamak üzere uygulandığını belirterek "bir memur, memuriyetinde devamından emin olmayıp senesi hitamında azl ve infisalini muhakkak bildikçe o memuriyete nasıl ısınır ve bir sene içinde ne tecrübesi sebkat eder" sorularını haklı olarak sormaktadır (*Tarih*, İstanbul 1302, V, 114-115). *Vüzera Kanunnamesi*'nde de tevcihat sistemi isim verilmeden eleştirilir. Nitekim atamaların böyle kısa süreler için yapılmaması dile getirilerek valilerin asgarî üç ve azamî beş seneliğine atanmasının gerekliliği belirtilir. Eğer valinin görevinden alınmasını gerektirecek bir suçu yoksa ve yöre halkı da kendisinden ınemnunsa, söz konusu beş yılın dolmasından sonra da, yine görevinde ibkasının sağlanması tavsiye edilir (*MAD*, nr. 7584, s. 2).

19 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 150.

releri tartışılır. Kanunnamede, vezirlerin ve büyük memurların bir memuriyetten diğerine atanırken, uzak yerlere gönderilmemeleri istenir. Buna, bazı görevlilerin, yeni memuriyet mahallerine giderlerken geçtikleri yerlerde yolu uzatarak ve masrafları halka yükleyerek halkın fakirleşmesine neden oldukları gerekçe olarak gösterilir ve bu yüzden memurların uzak olmayan uygun bir yere tayin edilmeleri önerilir.[20] II. Mahmud, Tanzimat'ın hemen öncesinde, bürokraside ciddi bir problem olan bu sistemi kaldırarak, azil ve atama işlerinin belirli bir süre için değil, gerektiğinde yapılması usülünü getirdi.[21]

Eski sistemi yeni gelişmeler karşısında yetersiz kılan etkenlerden birisi de *memur yetiştirme usûlü*ydü. Tanzimat öncesinde devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurlar, *kalem* denen devlet dairelerinde *iş içinde eğitim* sistemiyle yetişir; aynı zamanda memur yetiştiren birer mektep konumunda olan devlet dairelerine daha ziyade memur ve devlet ileri gelenlerinin çocukları çırak (şâkird) olarak alınırdı. Evde özel olarak okuma yazma öğrenen bu çocuklar 12 yaşına, hatta bazen 7-8 yaşına geldiklerinde[22] devlet dairelerine girer; camilerdeki derslere devam eder; Türkçe kitabet, inşa ve yazı çeşitlerini ise bu kalemlerde öğrenirlerdi. Divân-ı hümâyün kaleminde en yüksek dereceli memurlar olan *hâce*ler, yetişmek isteyen bu memur adaylarına âdeta hocalık yapar ve kalem işleriyle yazışmaların inceliklerini öğretirlerdi.

20 "...Vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân-ı kirâm bir mansıbdan diğer mansıba nakl ve tahvil olundukta on beş konak mesafeyi yemîn ve yesâra inhirâf ve fukarayı tecrîm ve tağrîme ibtidar ederek otuz-kırk günde kat' edip bu vechile hılâl-ı tarîkde tasaddi eyledikleri mezâlime binâen vüzerâ ve mîr-i mîrân murûr u ubûriyle beyhûde nice memleketler haraba varmağla fîmâba'd bu maddeye kemâliyle riâyet olunup bâlâda mezkür müddet-i muayyene mıkdarı bir mansıbı zabt edip diğer mansıba nakl ve tahvîli lâzım gelen vülât-ı kirâm esnâ-yı tarîkde olan fukarayı sıyâneten mesâfe-i baîde olan mansıba tahvîl olunınayıp olduğu mansıbın civarında münasib kangısı ise âna nakl oluna..." (*MAD*, nr. 7584, s. 1-2).

21 Sultan II. Mahmud, bu sistemin devlete vermiş olduğu zararı ve yaratmış olduğu problemleri iyi keşfetmiş olmalı ki, konuyu zaman zaman ele aldı. Nitekim öncelikle yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar Şevval ayı içerisinde ve genellikle ilk haftasında yapılmakta olan yıllık tevcihatı, bu tarihten sonra Şaban ayına aldı ve daha sonra da tamamen kaldırdı. Sistem hakkında geniş bilgi ve kaldırılması için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 150-157; A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 83.

22 *Buyuruldu Def.*, nr. 1, s. 85.

Memur adayları, söz konusu eğitim sisteminin yetersiz kaldığı durumlarda, açıklarını kapamak için zaman zaman gerek Bâbıâlî'de gerekse Bâb-ı Defterî'de bazı hocalardan düzenli dersler alır; kalemlerde hocaları durumunda olan kâtiplerin karşısında hasır üzerinde oturur ve zamanla yavaş yavaş kalemdeki bazı önemsiz yazıları yazmaya başlarlardı. Meşk usûlü ile kalemdeki bilgileri öğrenen bu öğrenci-memurlar ilk memuriyete girdiklerinde maaş almaz; üç-beş sene sonra düşük bir maaşla *mülâzim* olur ve zamanla kıdemiyle orantılı olarak kalem gelirlerinden pay alırlardı. Bu sistem, yani memur adaylarının kalemlerde görevlendirilerek yetiştirilmeleri usûlü bütün devlet dairelerinde aynen uygulanırdı.

Yukarıda bahsedilen bürokrasinin büyümesi ve işlerin karmaşıklaşması neticesinde bu usûl yetersiz kalmaya başladı; zira memur yetiştirme işi hayli uzun bir sürede gerçekleşiyordu. Halbuki, iş hacmiyle orantılı olarak yetişmiş insana olan ihtiyaç da artmıştı. Sistem, söz konusu yapısıyla bu ihtiyaca cevap veremedi. Öte yandan memurların sadece kalemde görülen rutin işleri öğrenmeleri ve yeni bilgi ve gelişmelerden yeterince haberdar olamamaları da aksaklıklar arasında sayılabilir. Devlet memurlarının bu donanımsızlığı, sorunu isabetli bir şekilde tespit eden II. Mahmud'un Tanzimat'ın hemen öncesinde mektep-i maarif-i adliyye ve mektep-i ulûm-ı edebiyyeyi kurmasıyla ve Tanzimat'tan sonra da rüşdiyelerin tesis ve yaygınlaştırılmasıyla aşılmaya çalışıldı. Yeni okullar kurulduktan sonra, devlet dairelerine memur alınmasında bu okulların mezunları tercih edildi.[23]

Diğer önemli bir sorun da, *memur istihdamında uygulanan kriterler*di. Nitekim memur adaylarının işe alınmasında ve terfisinde zaman zaman iltimas ve adam kayırına yollarına başvurulması neticesinde ehil ve lâyık olmayan bazı kişiler göreve atanabiliyorlardı. İşe girişlerde yüksek dereceli memurların desteği ve himayesi önemli bir etkendi. Bu, daha sonra himaye edilenin terfiinde de müessirdi; intisap edilen üst kademedeki

23 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 54-58.

görevlinin statü ve ikbaline göre müntesipleri de yükselip düşebilirdi. Söz konusu riski taşımasından dolayı, Carter V. Findley'in *çarkıfelek hareketliliği*[24] adını verdiği bu sistemde hızlı ve keskin yükseliş ve düşüşlerin olması imkân dahilindeydi. Dolayısıyla intisap sisteminde yükselme ve düşüşte haksız iktisap mevzubahisti; bir kişi bir makamı hak etmediği halde, sırf kendisinin bağlı olduğu şahıs iktidarda bulunduğu için kendisinden daha ehliyetli birisinin yerine geçebilir veya bunun tam tersi söz konusu olabilirdi. Ehliyet ve liyakatin çoğu kere göz ardı edildiği ve kişisel ilişkilerin rol oynadığı istihdam politikası, Osmanlı bürokrasisinin önemli problemlerinden ve açmazlarından birisini oluşturuyordu. Tanzimat'ın hemen öncesinde ve sonrasında, bu konuda bazı düzenlemelerin yapılmasına, memur atama ve terfisinde imtihan usülünün getirilerek kuralların sıkılaştırılmasına ve memur alma sisteminin bazı bürokratik esaslara bağlanmış olmasına rağmen,[25] sorunun üstesinden gelindiğini ve bu konuda fazla mesafe kat edildiğini iddia etmek güçtür.

Klasik yapının yetersiz kaldığı bir diğer alan da devletin *maliye*siydi. Malüm olduğu üzere, Osmanlı Devleti'nde başlangıçta bir defterdarlık olmasına rağmen, ülke sınırlarının genişlemesine paralel olarak defterdarlık sayısı da çoğaldı ve bunlar arasında koordinasyonu sağlamak üzere başdefterdarlık ihdas edildi. Öte yandan devletin gelir ve giderleri de tek elden yönetilmiyordu. Nitekim devletin asıl hazinesi olan *hazine-i âmire*nin yanında, sarayın ve padişahın masraflarıyla ilgilenen *iç hazine* (enderun hazinesi) ve *ceb-i hümâyûn hazinesi* ile darüssaade ağalarının denetimindeki *dolap* adlı Haremeyn evkafı hazinesinin varlığını görüyoruz. Bunları, 1793'ten itibaren *irad-ı cedîd hazinesi*yle *tersane* ve *zahire hazineleri* izledi[26] ve devletin gelir ve giderlerinin organizasyonu iyice karınaşıklaştı.

---

24 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, İstanbul 1994, s. 32.

25 Geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 54-58.

26 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 151-152.

Eski sistemin işlerliğini kaybetmesi ve uzun süren savaşların ve yenilgilerin maliyeye büyük bir bilanço yüklemesi, zaten kıt olan kaynakların daha sıkı ve merkezî bir şekilde kontrol ve tevzi edilmesini zorunlu bir hale getirmişti. Yani, gelir ve giderlerin merkezden ve tek elden planlanması zaruret halini almıştı. Öte yandan gerçekleştirilmek istenen ve devletin devamı için hayatî bir önemi haiz olan askerî reformların başarısı da, tamamen maliyenin gücüne bağlıydı; çünkü yeni düzenlemeler yapmak ve askeri teçhiz etmek, ancak parayla mümkündü. Bu bakış açısıyla, Tanzimat'ın hemen öncesinde maliyenin merkez teşkilâtında bazı düzenlemeler yapıldı ve maliye nezareti kurularak belli bir merkezî sistem geliştirilmeye[27] çalışıldı.

Diğer yandan gerek gelirlerin söz konusu edildiği gibi gittikçe kıtlaşması gerekse Osmanlı maliyesinin kronik problemi olan gelirlerin tahsilindeki sorunlar, yavaş yavaş devlet adamlarını bu alanda da merkezî planlama ve idarî yapılanma noktasına götürdü.[28] Çünkü vergi tahsilâtında aracı kalemlerin çokluğu ve çeşitliliği, halktan tahsil edilen vergilerin merkeze ulaşmasını engelliyordu. Devletin halktan tahsil edilmiş olan gelirleri bile, çoğu kere *zimmet* ve *bekaya* adıyla aracı tahsildarların uhdesinde uzun süre bekletilmekte ve merkeze ulaştırılmamaktaydı. Tahsilâtta, vali, mültezim, defterdar gibi görevlilerin kullanılması ve bunların merkezden sırf bu işler için görevlendirilen kişiler olmaması söz konusu olumsuzlukların nedenlerindendi. Bu sorunlara çarelerin arandığı Tanzimat döneminde bile, halktan tahsil edilmiş olduğu halde merkeze gönderilmeyen devlet parasıyla ticaret yapan resmî görevlilerin mevcudiyetine dair örnek,[29] bekaya konusunda tahsil memurlarının uyguladığı keyfiliği güzel açıklar. Tanzimat döneminde maliye teşkilâtının merkez bürolarında gerçekleştirilen reformlar, tahsilât sistemine de uygulanmaya çalışılarak taşra-

27 Maliyenin merkez teşkilâtında gerçekleştirilen reform ve düzenlemeler için bkz. A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 92-127.

28 C. V. Findley, *Aynı eser*, s. 99.

29 5 Nisan 1850 (22 CA 1266), İ. MV, nr. 5598.

ya merkez adına hareket eden muhassıllar gönderildi. Amaç, aracıları ortadan kaldırıp vergi tahsilâtını merkezîleştirmek ve sağlıklı bir vergi sistemi kurmaktı.

Maliyeyle ilgili vurgulanması gereken diğer bir husus da, özellikle 18. yüzyıldan itibaren malî bürokrasinin büyümesinin ve işlerin çoğalmasının meydana getirdiği sıkıntılardı. Klasik dönemin nispeten mevcut iş hacmiyle mütenasip olan memur sayısı, söz konusu büyümenin tesiriyle artık yeterli gelmemeye başladı. Öte yandan iş hacmindeki büyümenin gerektirdiği uzmanlaşma da maliye memurları arasında mevcut değildi. Diğer bir ifadeyle yetişmiş memur sayısı iş kapasitesini karşılamaktan uzaktı. Oysa maliye, diğer alanlarla kıyas kabul etmez derecede uzmanlığı gerektirmekteydi.

Netice olarak yukarıdan beri sıralanan tespit ve örnekler, Osmanlı Devleti'nde köklü bir idarî reformun kaçınılmaz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında klasik yapının yeni gelişmeler karşısındaki bu yetersizliklerini gidermek ve karşılaşılan sorunları çözmek amacıyla yapılan reformların Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamiklerinin ürünü olduklarının tespit edilmesiyle, yapılan reformlar daha sağlıklı bir temele oturtulabilecektir. Günümüzü de kapsayan bir süreç olduklarından dolayı, reformlar üzerindeki tartışmalar bundan sonra da devam edecektir.

Bu yüzden Erasmus ile Luther'in -yukarıda bahsedilen- Türkler hakkındaki düşüncelerinin de açıkça gösterdiği, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda Avrupa karşısında en yüksek potansiyeli temsil etmiş olması, bizim açımızdan büyük önem taşımaktadır. Zira bu örneğin ortaya koyduğu ve bugün de geçerli olduğu açık olan düstur, eğer *etkilenen* değil, *etkileyen* olunmak isteniyorsa, her bakımdan güçlü olmak gerektiğidir. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda güçlüydü ve Avrupa'yı etkiliyordu. Ancak bu durum, son üç yüz yıldır tersine döndü; bu tersine süreçte özelde Türkler, genelde bütün Batı dışı toplumlar, *Batılılaşma* tehlikesi ve tehdidiyle karşı karşıyadır. Batı, Osmanlı'nın meydan okumasına cevap verebilecek gücü kendisinde bulmuş; buna mukabil, Batı dışı toplumlar, yüzyıllardır

Batı'mn meydan okumasına karşılık aramakla meşguller. Bu, günümüz açısından değerlendirildiğinde, karşılık bulma hususunda -iyimser ümitleri ve çabaları mahfuz tutmak kaydıyla- fazla bir mesafenin alındığım iddia etmek bir hayli güç görünmektedir.[30]

30 Bu makale daha önce "Osmanlı Bürokratik Geleneğinin Yenileşme Süreci: Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler" başlığı altında *İslâm, Gelenek ve Yenileşme*, İstanbul 1996, s. 129-140'ta yayımlanmıştı.

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret

Türk ve İslâm devlet geleneğinde önemli bir yeri olan meşveretin, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme yıllarında en geniş tatbik alanı bulduğu kurumların başında divân-ı hümâyûn gelir. İdarî, örfî, şer'î, hukukî, malî ve sair işler divânda görüşülür; daha sonra padişahın onayına sunulup karara bağlanırdı. Önceleri padişahın, daha sonra ise sadrazamın başkanlığında yapılan divân toplantılarının zamanla terk edilmesi üzerine işler sadrazamın ikindi divânına ve tedricî olarak da Bâbıâlî'ye intikal etti.[1] Ancak meşveretin tezahürü divân-ı hümâyûnla sınırlı değildi; devletin hemen hemen her devrinde devlet merkezinde veya ordu seferde iken cephede ihtiyaç duyuldukça meşveret yapılırdı. Meşveret, sorumluluğun paylaşılmasını ve toplum katmanları arasında alınan karar etrafında bir fikir ve amaç birliği oluşturulmasını gerektiren olağanüstü ve önemli konularda sıklıkla başvurulan bir uygulama olup çeşitli kesimlerden görüşülecek konuyla ilgili kimselerin bir araya gelmesiyle gerçekleştirilirdi.[2]

---

1 İsmail H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 1-5.

2 16. yüzyılda toplanan bazı meclisler için bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, I, 256, 426; II, 467-468, 548-549, 706, 748, 792, 794, 827. 17. yüzyılda toplanan birkaç meşveret meclisi için bkz. Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul 1280, II, 261; V, 277, 215.

Divânın önemini kaybetmesinden sonra ve özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşveret meclisinin daha sık toplanmaya başladığı, öneminin ve idarî sistemdeki ağırlığının arttığı ve özellikle I. Abdülhamid[3] ve III. Selim dönemlerinde nispeten düzenli bir şekle girdiği görülür. Meclisin bu dönemde ön plana çıkmasının en önemli sebebi, Osmanlı-Rus savaşından (1768-1774) sonra devletin varlığını tehdit eden buhranların sebep olduğu siyasî kargaşa ve sorunların çözümünde karar ve sorumluluğu yaymak, paylaşmak ve geniş bir mutabakata dayandırarak alınan kararı halkın gözünde meşrulaştırmak düşüncesiydi.

Meclis, savaşa veya barışa karar vermek, antlaşmalar yapmak ve dahilî, haricî, malî ve iç güvenlikle ilgili önemli devlet işlerini görüşmek üzere toplanırdı. Meclisin kullanım alanı, I. Abdülhamid döneminden itibaren bazı önemli makamların tevcihine kadar genişletildi.[4] Meşverete katılacak kişiler ve görüşülecek hususlar, padişahın emri üzerine önceden tespit edilir; ayrıca sadrazam da meclisin toplanmasını bir telhisle padişaha önerebilirdi.[5] Toplantılar padişahın, padişah katılmadığında ise sadrazamın başkanlığında yapılır ve gündem hakkında üyelere bilgi verilerek görüşmelere başlanırdı. Konu, üzerinde düşünülerek karar verilecek kadar önemliyse, gerekli bilgi ve belgeler evlerinde incelemeleri için meşverete katılacak üyelere önceden verilir;[6] mecliste görüşülüp karara bağlanan hususlar mazbata haline getirilerek bir telhisle padişaha sunulurdu.[7] Ayrıca

3 "...an-asıl bir madde-i cesîme vuku'unda müzâkeresiçün ya Bâbıâlî'de yahud şeyhülislâm hazretleri kapusunda tarh-ı encümen-i meşveret kaide ve âdet gibi olup..." (Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, [Haz. Mücteba İlgürel], Ankara 1994, s. 7).

4 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 130.

5 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, Dersaadet 1309, IV, 188.

6 "...Nemçelü tarafından zuhur eden matlûbat ve ana müteferriğ olup vakt ü hâl iktizâsiyle mülâhaza olunan tedbîrat mukaddemâ kaleme alınup cümleye irâ'et ve herkes hânesinde kırâ'at ile mütâla'asını ifade etmek tenbîh olunmuşidi...." (Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 167).

7 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 327; F. Sarıcaoğlu, *Aynı eser*, s. 96; M. Doğan, *Aynı tez*, s. 132.

meclise katılmayan, ancak konuyla ilgili olduğu düşünülen ricâl de toplantı hakkında bilgilendirilirdi.[8] Oldukça ayrıntılı hazırlanan meclis mazbatalarında, katılan üyelerin isimleri, görüşmelerde yaptıkları açıklamalar ve neticede meclisin aldığı kararlar ayrıntılı bir şekilde kaydedilirdi. Bu yönüyle 19. yüzyılda kurulan daimî meclislerin hazırlamış olduğu son derece kuru, resmî ve görüşmelerin arkasındaki canlılığı vermeyen mazbatalardan oldukça farklı ve zengindirler.

Meclis, belge ve metinlerde *meşveret-i hâssa, meclis-i hâs,*[9] *meşveret-i havass,*[10] *meclis-i şûrâ, dârü'ş-şûrâ, meclis-i müşâvere, encümen-i meşveret,*[11] *meclis-i hassü'l-hâs* ve *meclis-i umumî* gibi değişik isimlerle geçer. Dikkatle bakıldığında bu isimlendirmelerin bir kısmının mahiyet farkından kaynaklandığı görülür. Nitekim sınırlı sayıda üst düzey idarecinin katıldığı meclise *meclis-i hassü'l-hâs,*[12] bunun biraz daha genişletilmiş olanına *meclis-i hâs*; geniş bir katılımla toplananına da *meclis-i umûmî*[13] veya *meşveret-i âmme*[14] denirdi. Bazı durumlarda meclis-i hassü'l-hâs toplanıp konuyu görüştükten sonra, daha geniş bir mutabakatın gerekliliği ortaya çıkarsa meclis-i umumî toplanabilirdi.[15]

Farklı rütbe ve statüdeki insanların bir arada bulunmaları, meclisin sağlıklı çalışmasını engelleyen ciddi bir sorundu.

---

8 M. Doğan, *Aynı tez*, s. 132.

9 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 187-188; XII, 147; Şânizâde, *Tarih*, İstanbul 1284, I, 62; F. Sarıcaoğlu, *Aynı eser*, s. 114, 121.

10 Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2000, s. 631.

11 Carter V. Findley, "Madjlis al-Shûrâ", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1979, V, 1082.

12 "...şehr-i Recebü'l-müreccebin yirmialtıncı Pazar günü Bâbıâlî'de kethüdâ bey dâiresinde meclis-i hassü'l-hâs tertip olunup... aks-i kaziyyede ba'zı mahzûr tekevvünü mütebâdir-i ezhân-i ba'zı ricâl olduğuna binâen *bundan cem'iyyetlü bir meclis tertîb olunup* tekrâr bu keyfiyyâtın müzâkeresi istisvâb olundu" (Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 268).

13 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IX, 5; XII, 148; Şânizâde, *Tarih*, III, 198; Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1243, s. 14-15. "...Şeyhülislâm kapusunda ...Meşveret-i Umumiyye ma'kud olup..." (Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, s. 575).

14 R. Ahıshalı, *Aynı eser*, s. 213.

15 Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 268-269.

Çünkü düşük rütbe ve makamdakilerin üstlerinin yanında ve gerektiğinde onların düşüncelerine muhalif fikir beyan etmeleri zordu. Böyle olunca da meşveretten beklenen amaç tahakkuk etmiyordu. Bu sorunu çözebilmek için, öncelikle sadrazam ve şeyhülislâm gibi üst rütbeli memurlar söze başlar, konuyu açar ve üyeleri tartışmanın içine çekmeye çalışırdı. Meclis başkanı, rütbe farkının önemli olmadığı, hiçbir şeyden çekinmeksizin fikirlerini açıkça söylemeleri gerektiği, karşıt fikir beyan edenlere gücenilmeyeceği, içeride susup dışarıda alınan karar aleyhinde konuşanların cezalandırılacağı, mecliste doğru bildiğini söylemeyenlerin *rûz-i cezâ*da sorumlu olacağı konularında[16] üyeleri uyarırdı. Bunun dışında, mecliste söyleyemedikleri veya daha sonra akıllarına gelen bazı fikirler olduğu

---

16 Kırım konusunun görüşüldüğü meşveret toplantısı için I. Abdülhamid'in meclis üyelerine yaptığı uyarı ve sadrazama gönderdiği hatt-ı hümâyûnun sureti:

> "Benim vezirim,
> İşbu manzûr-i hümâyûnum olan hülâsayı meclise cem' olunacak erbâb-ı meşverete ifâde eyleyesiz. Hazine ahvâlini ve sâir lâzım olan her ne ise cümlesini mülâhaza lâzımdır. Sefer bunlara tevakkuf eder, gayri şeri'atimizin iktizası ve cümlenin ittifakiyle ve meşveretleri karâriyle amel olunsun, ammâ sonra şu şey bilinmedi ve söylenmedi deyü kimse kimseye bahâne bulur ise ve meclisten sonra şöyle mülâhaza gerek idi deyü i'tirâz-güne söz söyler olur ise söylemesi vâcib olan vakitde sükût edüp sonra böyle nifâkâmiz fi'l ve hareket her kimden sudûr eder ise Kur'an-ı münzel hakkıyçün ol-makûle kimse cezâsın bulur, ona göre hâlimizi ve vaktimizi ve tedârükâtımızı eyüce fikr eylesünler iki kavî düşmandan her hâlimizi gereği gibi mülâhaza ve kimse hakkı ketm etmeyüp cümlenin ittifâkı taraf-ı hümâyûnuma arz oluna Cenâb-ı Hakk tevfik vere, âmin. Yâ Mu'în" (Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 89-90; A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 333).

Bu konuda sadrazam da üyeleri şu şekilde uyarmaktadır:

> "...Devlet-i Âliyyenin hayırhâh kullarısınız, hâtırınıza gelen her ne ise ya'ni Devlet-i Âliyye'ye göre ceng etmek veyahud sened-i mezkûrü vermek şıklarından kangısı hayırlu ise ketm etmeyüp söyleyesiz, bu iş Devlet-i Âliyye'nin işidir, bir türlü vesvese etmeyesiz, filân şöyle söyledi ve filân böyle söyledi (deyu) gücenmek yoktur. Eğer bu bu meclisde söylenen söz içün gücenüp söyleyen kimseye nefsâniyyet eyler isem Allah'ın kılıcına uğrayayım, hakkı ketm edüp söylemeyen dahi mu'aheze-i İlâhiyye'ye mazhar olur, cümlemiz ind-Allah rûz-i cezâde mes'ul olacağız, huzûr-ı Hakk'da ne şekil söyleyecek iseniz bu meclisde dahi ol vechile söyleyesiz, bunda büyüklük küçüklük olmaz" (Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 90).

Aynı şekilde II. Mahmud'un uyarıları için bkz. A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IX, 301-302.

takdirde, birkaç gün içinde Bâbıâlî'ye gidip bunları sadaret kethüdasına veya reisülküttaba ifade edebilecekleri de zaman zaman üyelere hatırlatılırdı.[17] Katılmadığı toplantının sonucu sadaret arzıyla padişaha bildirilir ve padişah, genellikle alınan kararlara uyardı. Nitekim II. Mahmud, okunmak üzere meşveret meclisine gönderdiği bir hatt-ı hümâyünda alınacak olan karara uyacağını, "cümlenin tasvip eyledikleri nezd-i hümâyûnumda dahi tasvip olunur" cümlesiyle üyelere bildirmişti.[18]

Mecliste görüşülen konuyla ilgili şıklar ortaya konduktan sonra herkesin fikri teker teker sorulur;[19] ancak neticede kararlar oybirliğiyle alınırdı.[20] Esasında meşveretten hedeflenen de buydu. Önemli meseleleri, birkaç kişinin aldığı bir kararla değil, üst düzey devlet yöneticilerinin ittifakıyla kararlaştırmaktı amaç.[21] Bu açıdan zaman zaman eğrisiyle ve doğrusuyla tartışılarak ittifakla bir karar alınmasının padişahın isteği olduğu, üyelere hatırlatılırdı.[22]

Meşveret meclisine katılacak üyeler tespit edilirken genelde Osmanlı bürokrasisinin sacayağını, üç temel direğini oluşturan sivil bürokrasi (*kalemiye*), askeriye (*seyfiye*) ve ilmiyenin tem-

---

17 Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 83; M. Doğan, *Aynı tez*, s. 129.

18 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IX, 302.

19 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 278.

20 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 47, 75; IV, 195.

21 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 188; Şânizâde, *Tarih*, I, 64-66; II, 98. "İstanbul kadısı sâbık Müfti-zâde Ahmed Efendi... 'bizler emîrü'l-mü'minîn olan padişâhımızın re'y ve emirlerine zâhiren ve bâtınen mutî' ve münkadız. Bu madde niçün böyle oldu bizlerden ta'riz vukuu mümkin değildir' diyerek sadrıazam hazretlerine teveccüh birle 'siz pâdişâhımızın vekil-i mutlakısınız, bu bâbda re'y-i pâdişâhî ne ise buyurun bizler dahi semi'nâ ve eta'nâ derüz' zemîninde bir garib mukaddeme tertib eyledikde, sadrıazam hazretleri mukabele edüp 'efendi bu söz söz değildir, bu madde re'y-i vâhid ile yürümez, cümleye râci' bir maslahat-ı cesîmedir, eğer pâdişâhın ve benim re'yimle kat' olunacak maddeden olsa sizlerin bu meclise da'vetiniz iktizâ etmez idi, bu maslahat ne vechile kat' olunacak ise ulemâ efendiler ve ricâl-i Devlet-i Âliyye ve ocaklar agavât ve zâbıtânı ittifakları ile kat' olunmaludur. Tabi'at-ı maslahat böyle olduğundan başka şevketlü pâdişâhımızın dahi muradı budur" (Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 91). "...cümle huzzâr yek-zihin ve yek-sühan olarak tasdik ve tahkikle te'yid-i kelâm-ı sadr-ı âsaf-âsâr eylediler..." (Şânizâde, *Tarih*, I, 65).

22 Ahmed Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 91; A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 193; Şânizâde, *Tarih*, II, 98.

sil edilmesine özen gösterilirdi. Görüşülecek konu taraflardan birisini ilgilendirmese ve konu hakkında söyleyecek sözü olmasa bile bu dengeler gözetilirdi. Öte yandan bu hassasiyet, her zaman karşı tarafı memnun etmeyebilir ve tepkiye neden olabilirdi. Nitekim Ekim 1810'da ordunun nerede kışlayacağı konusunu görüşmek üzere şeyhülislâm konağında toplanması istenen meşverete, şeyhülislâm, konunun ulemâyı ilgilendirir bir yönü olmadığı gerekçesiyle karşı çıktı ve ricâl ile yeniçeri ocak ağalarının Bâbıâlî'de toplanarak karar vermeleri gerektiğini belirtti.[23] Bazen meclis gündemini oluşturan konu hakkında ulemânın herhangi bir katkısının olmayacağı bilinmesine rağmen, padişah veya sadrazam, sırf 'bazı işler bizden gizleniyor' şüphe ve görüntüsünün oluşmaması için bütün tarafların mecliste bulunmasına gayret ederdi. Diğer bir amaç da bu konuda çıkması muhtemel dedikoduları önlemekti.[24]

Meşverete davet edilecek kişiler görüşülecek konuya göre değişebilir;[25] bu açıdan değerlendirildiğinde bazı meclisler, esnaf, esnaf kethüdaları, yeniçeri aşçı ustaları, başkarakullukçular ve diğer avâmın da katılımıyla çok geniş bir platformda toplanabilirdi.[26] Nitekim III. Selim'in, tahta geçişinden yaklaşık bir ay sonra topladığı bir meclise iki yüzden fazla kişi ka-

---

23 "...bu maddelerde şer'-i şerîfe ve mehâkime dâir bir nesne yok ve ulemânın bu maddelerde ve bu meclislerde bulunması dahi iktizâ etmez. Taşrayı ulemâ ne bilsün, bu maddeler, ricâl-i devlet ve ocaklı işidir. Meştâ-yı hümâyûn, her kande münâsib ise anda olmasını siz Bâbıâlî'de istişâre edin" (M. Doğan, *Aynı tez*, s. 133).

24 "meşveret-i mezküreye sudûr-i kirâm gelseler re'y cihetiyle bir faideyi müfid olmadığından maada setri vacip olan maslahatın intişarını mucip olur; gelmeseler sudûrdan ketm olundu deyu kîl ü kali ve iş içinde olanlara sonra ta'riz ve tahtieyi müntec olur..." (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 187).

25 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 187. Meselâ 16 Mayıs 1789 (20 Şaban 1203) günü padişahın huzurunda toplanan ve gündemi barışı konuşmak olan meşveret meclisine askerî yetkililer çağrılmamıştı. Katılacakların listesi bir gün önceden padişaha gitmiş ve padişah bu durumu görünce bunun doğru olmadığını, askerî yetkililerin meşverette bulunması gerektiğini, ancak onların yanında da barışı konuşmanın doğru olmadığını bildirdi. Bunun üzerine askerî yetkililer meşverete çağrıldı, ama gündem değiştirildi. Barış konusu gündemden çıkarıldı (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 289).

26 Şânizâde, *Târih*, IV, 2

tılmış;[27] yine yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra Bektaşilerin durumunu görüşmek üzere toplanan meşverette sadrazam, şeyhülislâm ve meclis üyelerinin dışında, hocalarla Sadiye, Nakşibendî, Kadirî, Halvetî ve Mevlevî tarikatlerinin şeyhleri de hazır bulunmuştu.[28] Hatta bunun da ötesinde bazen sembolik de olsa, sefirlerin bile meclise çağrıldığı durumlar olabiliyordu. Nitekim Kırım konusunun görüşüldüğü 16 Ağustos 1787 tarihli meclise Rusya elçisi de davet edildi ve göstermelik bir meşveret yapılarak daha önce meclisin görüşüp almış olduğu karar sefire bildirildi.[29]

Şânizâde Ataullah Efendi, oy vermekten âciz kalabalıkların meclise katılmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirir. Meşveret konusunda Batı'daki uygulamalardan bahsettikten sonra "Akıl sahiplerine danışıp doğruyu bulun. Onlara isyan etmeyin. (İsyan ederseniz) zem edilirsiniz" meâlindeki hadîs-i şerîfi de zikrederek meşveretin sünnet olduğunu; ancak, bu usûlden beklenen yararı sağlayabilmek için öncelikle katılımcıların "erbâb-ı rey ve tedbîr ve ricâl-ı mubâhese ve ehl-i mükâtebe ve tahrîrden" olmaları gerektiğini belirtir.[30]

Meclisin geniş bir katılımla toplanması, burada görüşülen konuların ve önemli devlet sırlarının nasıl gizli tutulacağı sorununu gündeme getirir. Konuşulanların meclis dışına taşmasını ve kararlar üzerinde spekülasyon yapılmasını engellemek, devrin yöneticilerinin en önemli meselesiydi. Sadrazam her meclisten sonra konuşulanları ve devlet sırlarını dışarıda söz konusu etmemeleri ve kesinlikle saklamaları hususlarında katılımcıları uyardığı gibi, bazen yeminle,[31] bazen tehditle[32] ve

---

27 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986, s. 160.

28 Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, s. 207.

29 F. Sarıcaoğlu, *Aynı eser*, s. 210-211.

30 Şânizâde, *Târih*, IV, 2-3.

31 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 35-36.

32 "Sadrıazam cümleye hitap edip işte cümle ittifakıyla bu senet Moskoflu'ya verilecek, lâkin bugün, yarın, on gün sonra verilir; her ne vakit verilir ise verilir. Ol-vakte dek şu meclisi şu odadan taşra mahalde her kim tefevvüh eder ise hakkında kazası vardır. Zira şimdiye dek vaki olan mecâlisi ertesi gün ecnebîlerden işitiyoruz, bu lâyık-ı hak değildir deyicek cümlesi tefevvüh etmemeğe

bazen de bedduayla bunu sağlamaya çalışırdı.[33] Buna rağmen Cevdet Paşa'nın deyimiyle bazı *boşboğazların* ve Sultan I. Abdülhamid'in ifadesiyle *olur olmaz makûlesi*nin ötede beride mecliste görüşülen konuları açıkladıkları ve önemli devlet sırlarının düşmanın eline geçtiği görülür.[34] Bu mahzuru ortadan kaldırmak ve konuşulanların gizli kalmasını sağlayabilmek için bazen padişahın hatt-ı hümâyûnu gerekebilirdi.[35] Hatta Sultan I. Abdülhamid bu sorunu çözmeye yönelik olarak 1783'te yayımladığı bir fermanla meşveret meclislerine üst düzey devlet görevlilerinin katılması esasını getirmesine rağmen,[36] yukarıda da söz konusu edildiği gibi, meclislere katılan

---

taahhüt eylediler. Topçubaşı ağa dahi her kim bu meclisi gayri mecliste lisana alır ise Allah kahreylesin deyü inkisar eyledi. Ba'dehu Fâtiha okunup meclise hitam verildi" (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 47).

33 A. Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 99.

34 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 35-36. Bu konuda I. Abdülhamid'in yayımladığı hatt-ı hümâyûnun sureti:

> "Benim vezirim,
> Gayri bu düşmanın cevabına mümâşat mahzuru derkâr ve olmaz denildikde dahi sefer tahakkuk eder ne tedbir olunur ise yine arz edesin. Ben size hezâr-be-hezâr kere yazdım, olur olmaz makûlesini dâhil-i meşveret ettirmeyin deyu. Âher kâr iş ayan oldu. Bizim devletimizin yâdigârları düvel-i Nasara'nın ricalleri gibi devletimize hayırlı değildir. Zâhirde meclis-i şûrâda olan cevapları mecmuu şâyi etmiştir. Şimdi ne güna tedbire muhtaç ve mersum elçiye ne cevap verilmeli, iş bundadır ve haberi matlubumdur" (s. 332).

Bu konuda hayli dertli olan I. Abdülhamid, sık sık meşveret üyelerini uyarırdı (E Sarıcaoğlu, *Aynı eser*, s . 67, 114, 168). Ayrıca meşveret meclislerinin bu düzensizliğinin, kardeşi III. Mustafa döneminden beri âdet hâlini aldığını belirtir (F. Sarıcaoğlu, *Aynı eser*, s. 67). Padişahın meşveretten sonra üyelere yemin ettirilmesine dair diğer bir isteği için bkz. A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 188. Sadrazamın meclis üyelerine yemin ettirmesine ve konuşulanları ifşa etmemeleri hususunda korkutmasına rağmen, alınan kararın Rusya ve Avusturya tercümanlarının kulağına gitmiş olmasına dair ilginç bir örnek ve yorumlar için bkz. A. Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 170-172.

35 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 187-188.

36 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 243. Vâsıf bu sorunu şu cümlelerle dile getirir: "...alenen meşveretler zâhir-bi-nân-ı avâm beyninde bî-ma'nâ hudus-ı erâcife sebeb olacağından gayri ketmi vücûb derecesinde olan serâir-i Devlet-i Âliye münteşir olacağı nezd-i düstûrîlerinde muhakkak ve mukarrer olmakdan nâşi bu makûle müzâkeresi iktizâ eden mevad fi-mâ-ba'd a'yân-ı devlet ve erkân-ı saltanat ile ba'de'l-mağrib Neşât-âbâd'da heyet-i münekkire ile hâzır oldukları hâlde müzâkere olunmak..." (A. Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 7-8).

kişiler görüşülen konuya göre değişebildiği için bunu her zaman sağlamak mümkün değildi. Dolayısıyla meclise katılacak kişilerin seçimi ve konuşulanların gizliliği hemen her meclis toplantısı için önemli bir sorun olarak kalmaya devam etti.

Ele aldığı konunun önemine göre meclisin bazen birkaç gün art arda toplandığı olurdu.[37] Malî buhranı görüşmek amacıyla birkaç kere toplanıp soruna çözüm üretemeyen üyeler neticede çareyi kendi aralarında para toplayıp hazineye yardım etmekte buldu.[38] Meclis bazen herhangi bir karara varamadan dağılabilir;[39] padişah, böyle durumlarda şöyle veya böyle bir karar alması için meclise müdahale edebilirdi.[40]

Meclisin toplandığı belli bir mahal yoktu. Toplantı, tersanede,[41] sarayda, Bâbıâlî'de, sadrazam[42] veya şeyhülislâmın konağında, kapudan paşanın divânhanesinde, ağa kapısında[43] veya padişahın huzurunda olabilir; devlet merkezinde yapılanların dışında, sefer zamanlarında ordu komutanının bulunduğu yerde de toplanabilirdi. Ordu komutam, önemli kararları seferde bulunan askerlerin ve devletin ileri gelenleriyle meşveret ederek alırdı.[44] Bâbıâlî'de sınırlı sayıda üyenin katıldığı toplantılar genelde sadaret kethüdası odasında yapılır;[45] sadrazam,

37 Rum isyanı dolayısıyla toplanan meşveret meclisi, üç gün üst üste (Şânizâde, *Târih*, IV, 201); yine Rusya'nın ileri sürdüğü teklifleri görüşmek ve savaş veya barışa karar vermek üzere şeyhülislâmın konağında 9 Şubat 1812 (25 Muharrem 1227) tarihinde yapılan meşveret meclisi de üç gün ara vermeksizin toplanmıştı (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, X, 17).

38 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 156.

39 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, X, 18; XI, 186-187; Şânizâde, *Tarih*, İstanbul 1284, IV, 155-157.

40 Nitekim II. Mahmud, 9 Şubat 1812'de (25 Muharrem 1227) üç gün üst üste toplanıp savaş veya barış konusunda bir karar alamayan meclise bir hatt-ı hümâyün göndererek barış yapılacaksa buna dair bir mazbata kaleme alıp mühürlesinler, eğer savaşılacaksa bunun da gerekçesini ittifakla yazarak bildirsinler diyerek bir karara varmaları gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Rusya ile savaşın devamı kararlaştırıldı (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, X, 17-20).

41 Şânizâde, *Târih*, IV, 156.

42 Enver Z. Karal, *Osmanlı Târihi*, VI, 117.

43 HH, nr. 16248.

44 Selânikî, *Aynı eser*, I, 82, 207; II, 510; M. Doğan, *Aynı tez*, s. 132.

45 A. Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 101, 189, 268; A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 53; IV, 157.

sadaret kethüdası, reisülküttap, çavuşbaşı, defterdar ve diğer bazı bürokratların katılımıyla gerçekleşen ve *meşveretçik* denilen bu toplantılara ulemâ ve ocak ağaları katılmazdı.[46]

Toplantı yeri, mecliste durumu ele alınacak ve tartışılacak olan bir müessese de olabilirdi. Nitekim tersanenin vaziyetinin müzakere edileceği meclis, yerinde incelemeler yapabilmek amacıyla burada toplandı.[47] Görüşülecek husus, kamuoyuna mal edilebilecek ve halkın yardımını gerektirecek kadar önemli ve geniş kitleleri ilgilendiren bir konu olduğunda meclis İstanbul'daki camilerden birinde de toplanabilirdi. Nitekim Osmanlı-Rus savaşı esnasında Hezargrad'la Silistre kalesinin düşmesi ve Rus komutanın "Rusya'nın şartlarının kabul edilmemesi durumunda İstanbul'a gelip barışı orada yaparım" tarzındaki sert mektubu üzerine, II. Mahmud, bu durumun halka bildirilmesi ve soruna milletçe bir çözüm bulunması için 24 Haziran 1810'da (21 Cemaziyelevvel 1225) Fatih Camii'nde umumî bir meşveret toplanmasını istedi. Padişah meclise gönderdiği hatt-ı hümâyûnla halkı gazâya davet etti ve mecliste alınan cihad kararı ertesi gün bütün ülkeye duyuruldu.[48]

Padişahın huzurunda yapılan toplantılara katılacak olan üyelerin listesi ve gündem bir gün önceden padişaha sunulur; üyeler meclis günü toplu halde ve alayla padişahın huzuruna çıkardı. III. Selim'in huzurunda 16 Mayıs 1789 (20 Şaban 1203) tarihinde yapılan böyle bir meşveretin düzeni bu gibi meclislerin yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Meclis tertibi şu şekildeydi: Padişahın sağında sırasıyla sadaret kaymakamı, reisülküttap vekili, alt kısmında sekbanbaşı, valide kethüdası, defterdar vekili ve diğer rikâb memurları; solunda şeyhülislâm, reisü'l-ulemâ, diğer ilmiye mensupları, yeniçeri ağaları, eminler, kapıcılar kethüdası ve şehremini yer almakta ve hepsi bir daire oluşturmaktaydı. Padişahın müsaade etmesi üzerine katılımcı-

---

46 M. Doğan, *Aynı tez*, s. 130-31.

47 Şânizâde, *Tarih*, IV, 156.

48 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IX, 180-181. Yine yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Bektaşilerin durumunu görüşmek üzere yapılan meşveret meclisi, Bâbüssaade dahilindeki camide toplanmıştı (Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, s. 207 vd.).

lar yerlerine oturdu; sadece reisülküttap vekili, sadaret kaymakamının arkasında ve çavuşbaşıyla teşrifatî ise padişahın karşısında usûl gereği ayakta kaldı. Padişahın işareti üzerine karşısına gelen reisülküttap vekili daha önce hazırlanan gündemi okuduktan ve padişahın izahat istemesinden sonra meşveret başladı.[49] Meşveretin tamamlanmasından sonra dualar[50] yapılır ve fâtiha okunarak meclise son verilirdi.[51]

Meşveret meclisi zamanla daha düzenli olarak toplanmaya başladı; katılacak kişiler ve toplanma günleri de belirginleşti. O dönemin tanığı olan Olivier, meclisin, sadrazam, şeyhülislâm, sadaret kethüdası, reisülküttap, defterdar, tersane emini, çavuşbaşı, çelebi efendi,[52] iki eski reisülküttap ve iki eski defterdardan oluştuğunu belirtir.[53] Ancak, meclis toplantılarına umumiyetle sadrazam, şeyhülislâm, kapudan paşa, yüksek dereceli ulemâ ve ricâl ile ocak ağaları katılıyorsa da;[54] yukarıda da belirtildiği gibi, görüşülecek konunun durumuna göre üye sayısı artabilir veya azalabilirdi.[55]

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, ele alınan konuların şer'îliği hususunda fikir beyan eden ve fetva veren şeyhülislâm ve ulemânın mecliste hayli yüksek bir nüfuz ve etkinliği vardı. Ulemânın devlet işlerindeki bu etkinliği II. Mahmud'un ölümünden sonra yavaş yavaş azaldı. Meclis, bu gelişimine paralel olarak pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada iki gün top-

---

49 Bu toplantı sarayda Revan Köşkü'nde yapıldı (A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 289-290). Padişahın huzurunda toplanan diğer bir meşveret meclisi için bkz. A. Cevdet Paşa, *Tarih*, VII, 28-29.

50 Selânikî, *Aynı eser*, II, 468.

51 A. Vâsıf Efendi, *Aynı eser*, s. 99; A. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 47; VII, 29.

52 Olivier'in verdiği bilgiye göre bu şahıs irad-ı cedid defterdârı olmalıdır (*Türkiye Seyahatnamesi*, Çev. Oğuz Gökmen, Ankara 1977, s. 154).

53 Olivier, *Aynı eser*, s. 153. Olivier, meclis üyelerinin memleket meseleleri üzerinde görüş alışverişinde bulunacak yerde, birbirleriyle uğraştıklarını ve bu yüzden meclisin kurulmasından sonra işlerin daha da kötüleştiğini yazar (s. 155).

54 3 RA 1227(17 Mart 1812), HH, nr. 14160; nr. 16248. "Şûrâ'ya memur rical..." (Mehmed Esad, *Üss-i Zafer*, s. 207).

55 İzmir ve Manisa civarında çıkan karışıklığın görüşüleceği meclise, güvenliğe dair bir konu olduğundan dolayı yeniçeri komutanlarından daha fazla kişinin katılması istendi (HH, nr. 16248).

lanmaya başladı. Söz konusu iki günde, topçu, humbaracı ve lağımcı askerlerinin talimleri olduğu ve bu yüzden ocak ağaları meşverete katılamadıkları için toplantı günleri pazar ve salı olarak değiştirildi.[56] Görüldüğü gibi, önceleri gerektiğinde toplanan meclis, zamanla kurumlaşarak daimî bir meclis halini aldı.

II. Mahmud da meşveret meclislerini I. Abdülhamid ve III. Selim gibi, gayet yararlı ve fonksiyonel bir şekilde kullandı. II. Mahmud, özellikle 1836'dan itibaren devletin merkezî yapısında yapmış olduğu reformlarla ve kurduğu yeni nezaretlerle Avrupaî bir kabine sistemi görüntüsü yarattı; ayrıca daimî meclisler kurarak alt kademelerdeki yöneticilerin de karar alma mekanizmalarında yer almalarını sağladı. Üst düzey görevlilerin bir araya gelmesiyle oluşan meşveret meclisinden meclis-i vükelâya, yani modern hükümet yapısına tedricî bir geçiş yaptı. İsimlendirmekteki aynılık iki meclis arasındaki söz konusu ilişkiyi açık bir biçimde ortaya koyar. Nitekim meşveret meclisini nitelemek için kullanılan meclis-i hâs ve meclis-i meşveret isimleri, aynı zamanda meclis-i vükelâ için de kullanılmaktaydı.[57]

II. Mahmud'un başlattığı bu çabalar, daha sonra tahta geçen Sultan Abdülmecid ve müteakip padişahlar dönemlerinde de sürdürüldü. Öte yandan daimî meclislerin kurulması, zaman zaman olağanüstü meşveret meclislerinin toplanmasını engellemedi. Devletin sıkıntıya düştüğü dönemlerde[58] ve olağanüstü durumlarda,[59] yine sorumluluğu daha geniş kitlelerle pay-

56 Bu hatt-ı hümâyûnda meclisin toplanma yerleri de Bâbıâlî ve şeyhülislâmlık olarak zikredilir (HH, nr. 16297). Tarihi muhtemelen 1838 olan bir başka belgede de meclisin bazen şeyhülislâmlıkta toplanması gerektiği belirtilir (Cevdet, Dahiliye, nr. 6781).

57 A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 180.

58 Meselâ 1876'da meşrutiyet tartışmaları için 8 Haziran'da (15 Cemaziyelevvel 1293) şeyhülislâmlıkta geniş bir meşveret meclisi toplandı (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1961, IV, 280, 284).

59 1877'de İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'nda alınan kararlar Osmanlı hükümetine bildirilince, bunların müzakeresi için Bâbıâlî'de bir rivayete göre 240, bir diğerine göre de 300 kişinin katıldığı bir meclis-i umumî toplandı. Meclise gayri Müslim Osmanlı uyruklulardan da 60 kişi çağrılmıştı (İ. H. Danişmend, *Aynı eser*, IV, 295 vd.).

laşmak adına meşveret meclisleri toplandı. Bunların sonuncusu, Paris Antlaşması'nın imzalanıp imzalanmaması konusunu müzakere etmek üzere Damad Ferid Paşa tarafından toplantıya çağrılan ve 22 Temmuz 1920 günü padişah Mehmed Vahideddin'in huzurunda toplanan saltanat şûrâsıdır.[60]

Meclis-i meşveret, yazının başlığından da anlaşılacağı üzere, bir veya birkaç kişinin kararıyla uygulamaya konamayacak derecede önemli konuları görüşmek, sorumluluğu mümkün mertebe geniş bir tabana yaymak ve alınan karara meşruiyet kazandırmak amacıyla toplanırdı. Bu husus belgelerde "umûr-ı muazzamadan olmağla re'y-i vâhid ile kat' olunamayıp ber-vech-i irade-i seniyye bir meşveret-i hâssaya tevakkuf eylediği"[61] veya "rey-i vâhid ile kat' olunur mevaddan olmamağla meclis-i meşverette ittifak-ı ârâ ile karar verilir" şeklindeki[62] cümlelerle belirtilir. Önceleri zaman zaman olağanüstü hallerde ve gerektikçe toplanan meşveret meclisi, özellikle 18. yüzyıldan itibaren devletin gerek mahallî eşrâfa (âyan) karşı içte, gerekse özellikle Rusya'ya ve diğer devletlere karşı dışta yaşadığı sıkıntılar ve sorunlar nedeniyle alınacak bazı kararların sorumluluğunu padişah ve merkezdeki birkaç üst düzey yöneticinin üzerinde bırakmak yerine, daha geniş güç gruplarına yaymak suretiyle hem sorumluluğu onlarla paylaşmak hem de onlardan gelebilecek tepkileri bertaraf etmek amacıyla devreye sokuldu. Ayrıca kullanım alanı da idarî, malî, siyasî ve sair konulara kadar gittikçe genişledi.

Değişik güç odaklarının temsilcilerinin mecliste bulunup alınan kararlara ortak edilmesi, özellikle devletin düşmanlarına karşı yürütmekte olduğu savaşlarda onların desteğini almak ve onlarla beraber bu mücadeleleri yürütmek açısından

---

60 Bu antlaşmayı imzalama sorumluluğunu tek başına üstlenmekten çekinen Damad Ferid, saltanat şûrâsını toplayarak sorumluluğu paylaşmak istedi. Ancak toplantıda müzakereye izin vermedi ve sadece antlaşmanın imzalanıp imzalanmamasını oyladı. Neticede Rıza Paşa'nın dışındaki üyeler antlaşmanın imzalanması yönünde fikir bildirdi (Cevdet Küçük, "Damad Ferid Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 438-39).

61 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 187.

62 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 188.

önem arz etmekteydi. Bu noktada meclis kararlarının meşruiyetinde ve alınan kararların dine uygunluğu konusunda görüş bildiren ve önemli bir rol üstlenen ulemânın meclisteki konumu ve temsili de önem kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ve genel olarak incelendiğinde ulemânın meşveret meclislerinde yüksek bir temsile ve nüfuza sahip olduğunu görüyoruz.[63] Bunun en önemli nedeni, alınan kararları halka anlatacak veya kararlara muhalefet edebilecek kesim olan ilmiye mensuplarının işin içine sokularak hem sorumluluğu paylaşma, hem de böylece işin içine çekilen ulemâ, yani halkla daha iç içe olan bir kesim vasıtasıyla mesajın halka ulaşmasını sağlama isteğiydi. Ayrıca ulemânın reyi, alınan kararların halkın gözünde meşruiyetini sağlamak için hem gerekli hem de yeterliydi.

63 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Cihan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 52-82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)

II. Mahmud'un saltanatı ve ardından gelen Tanzimat dönemi, idarî, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli gelişmeleri doğuran bir dönüm noktasıdır. Bu özelliğinden dolayı bugüne kadar söz konusu dönemler üzerine pek çok tartışma olduğu gibi, bundan sonra da olmaya devam edecektir. Bu devrin göze çarpan en önemli hususiyetlerinden birisi, memur zümresine dayanan sivil bir bürokrasinin yükselerek yavaş yavaş yönetimde söz sahibi olmaya başlamasıdır. Asıl konuyu oluşturan söz konusu sivil bürokrasinin teşekkülüne geçmeden önce *bürokrasi* teriminin açıklanması gerekir. Bu terim, idarenin şeklî örgütlenmesini, teşkilâtlanma içerisindeki muamele kalıplarını ve bunların bağlı olduğu kuralları ifade eder. Ayrıca yönetim kademelerinde görev yapan insanları nitelemek için de kullanılan bürokrasi terimi, en geniş anlamıyla idarî hizmetler olarak tanımlanabilir.

Osmanlı Devleti açısından bakıldığında bu terim, padişah ve saray görevlilerinden (*mâbeyn*), askerî (*seyfiye*), dinî (*ilmiye*) ve sivil bürokrasiye (*kalemiye*) kadar geniş bir yelpazeyi içine alır. Bu zümrelerin ayrıca merkezden taşraya uzanan bürokratik kadroları ve memuriyet uzantıları vardı. 19. yüzyılda kalemiyenin, diğerleri aleyhine ziyadesiyle geliştiği görülür.

Bu ayrımı yaptıktan sonra, sivil bürokrasiyi eksen almak suretiyle reform sürecinin incelenmesine geçebiliriz. Bu süreç, merkez bürolar (nezaretler ve meclisler) ve taşra teşkilâtındaki değişiklikler olarak iki ana başlık altında incelenecektir. Askerî bürokrasinin bu dönemde aldığı konum ise çalışma kapsamı dışında bırakıldı.

Merkez Teşkilâtında Reform

Sadaret ve bağlı kalemler

Sadrazam, bilindiği gibi devlet işlerini padişah adına yürüten ve idarî hiyerarşide ondan sonra gelen en büyük yetkili ve bütün işlerde padişahın mutlak vekili olup görevlerinin alâmet-i fârikası olarak padişahın altın mührünü taşırdı. Yüzyıllardan beri süregelen bu yönetim geleneğinin bir sonucu olarak sahip olduğu güçlü konumunu Tanzimat'ın hemen öncesine kadar korudu. Gerek Tanzimat öncesinde, gerekse Tanzimat sonrasında idarî yapıda meydana gelen değişikliklerden sadaret de kendi payına düşeni aldı.

Aşağıda da geniş olarak belirtileceği üzere ihtisasa dayalı birimlerin, nezaretlerin kurulmasıyla beraber Bâbıâlî'nin klasik yapısında da doğal olarak önemli değişiklikler oldu. Yetkilerinin bir kısmının nezaretlerce üstlenilmesi, emrindeki memurlarla devlet işlerini yürütmeye çalışan sadrazamın eski önemini yitirmesi sonucunu doğurdu. Sultan II. Mahmud, bunun üzerine 30 Mart 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle bütün vekillerin başı olmak üzere sadaret makamını *başvekâlete* dönüştürdü. Müstakil bir makam olma konumuna da son vererek duruma göre hangi nezaret uygun olursa, ona eklenmek suretiyle idare edilmesini kararlaştırdı. Diğer bir ifadeyle, vekiller heyetinin başkanı olmaya hangi nâzır lâyık ise başvekâlet ilâveten ona verilecekti. Bu cümleden olarak başvekâlet, ilk defa dahiliye nezaretine ilâveten Mehmed Rauf Paşa'ya tevcih edildi. Padişahın mührü yine eskiden olduğu gibi başvekilde bırakıldı. Sadarete öteden beri verilmekte olan ekmek, arpa ve sa-

man gibi aynî tahsisat (*tayinat*) bu düzenlemeyle beraber kesildi. Başvekile gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere bir ara bir muavin atandıysa da, birleştirilmiş olduğu dahiliye nezaretinin de müsteşarı bulunduğundan, iki yardımcıya ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle kısa bir süre sonra başvekâlet muavinliği lağvedildi.

Aslında yapılan bu düzenlemelerle Osmanlı hükümetinin (*meclis-i mahsus*) Batı'daki yönetim şekillerine benzetilmesi amaçlandı. Ancak, bu yapılırken önemli bir hususiyet göz ardı edildi: Başvekil başkanlığındaki hükümetin kolektif sorumluluğu, yani hükümet olarak icraattan hep birlikte sorumlu olma yetkisi yoktu; ayrıca üyeleri (nâzırlar) de padişah atamaktaydı. Bu tür bir teşkilâtlanma modeli muhtemelen mutlak monarşinin uygulandığı ve üyelerin kral tarafından belirlendiği Avusturya ve Prusya örneklerinden esinlendi. Olay bir de tersinden okunacak olursa, bu, II. Mahmud'un merkezîleştirme çabalarının bir sonucu olarak da düşünülebilir. Zira yönetimi merkezîleştirmek isteyen padişah, bu düzenlemeyle sadaret makamının yüzyıllardır devlet yönetiminde tevârüs ettiği güçlü konumunu etkisiz hale getirmeyi düşünmüş olabilir. Hangi ihtimal doğru olursa olsun açık olan odur ki, Sultan II. Mahmud, padişahın vekil-i mutlakı olan sadrazamı bu değişiklikle bir çırpıda vekiller heyetinin başı ve mühr-i hümâyûnu elinde bulunduran sembolik bir memur durumuna indirmişti.

Başvekâletin bu konumu fazla uzun sürmedi. Çünkü II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta cülûsunun hemen akabinde, 18 yaşındaki yeni padişahın tecrübesizliğinden de yararlanan Hüsrev Paşa, Başvekil Rauf Paşa'nın elinden padişahın mührünü alarak kendisini eski yetkilere sahip olmak üzere sadrazam ilân ettirdi (3 Temmuz 1839). Buna rağmen sadaretin eski durumuna oranla gene de çok şey değişmişti. Zira üstün yetkilerle donatılmış bir kişinin (sadrazam) fikriyle devlet idare etmek düşüncesi, yerini nispeten uzman vekiller ve bunlara fikir veren ve projeler sunan meclislere bırakmıştı. Sadrazamın buradaki konumu, hükümet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezaret etmekti.

Tanzimat döneminde yapılan değişikliklerden sadaretin alt birimleri ve kalemleri de büyük ölçüde etkilendi. Sadaretin tekrar ihdas edilmesinden sonra, 2 Eylül 1839 tarihinde dahiliye nezareti ortadan kaldırıldı ve dahiliye müsteşarlığı da sadaret müsteşarlığına dönüştürüldü. Nezaretin gördüğü işler, bundan sonra sadaret müsteşarlığı, mektubî kalemi, dahiliye kalemi, dahiliye kitabeti vs. sadaretin alt birimleri tarafından üstlenildi. Bu durum, Fuad Paşa'nın ölümü üzerine devlet işlerinin büyük ölçüde Âlî Paşa'nın sırtında kalmasıyla, sadaret ve dahiliye nezaretinin tekrar birbirinden ayrılmasına kadar devam etti (18 Şubat 1869).

Bu dönemde, gittikçe ihtisaslaşan ve ayrıntılanan bürokraside artan ilişki ve yazışmalara paralel olarak sadaret mektubî ve dahiliye kalemleri esaslı bir düzenlemeye tâbi tutuldu. 1851'de evrak akışını sıhhatli bir şekle sokmak amacıyla *Bâbıâlî evrak odası* kuruldu. Daha sonra odada yapılan bir reformla görev alanı, sadece İstanbul'daki merkez bürolar arasında yazışmaları düzenlemek ve evrakın akışını sağlamakla sınırlandırıldı. Taşradaki dairelerle olan yazışmalarla ise, dahiliye kalemi ve kitabeti ilgilenmekteydi. Ayrıca muamelelerin düzenli olarak yapılabilmesini ve gerekli olan evraka daha kısa sürede ulaşılabilmesini sağlamak üzere 1846 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın girişimleriyle *hazine-i evrak* adlı modern bir arşiv oluşturuldu. Arşiv binası yangınlara karşı dayanıklı olması için kârgir olarak inşa edildi ve yakın zamanlardan eski dönemlere doğru belgelerin tasnifinin yapılmasına başlandı.

Sivil bürokrasinin önem kazanması ve Osmanlı devlet yönetiminde dengelerin değişmesi, teşrifat kurallarında da birtakım düzenlemelerin yapılmasını gerektirdi. 1834 senesinde *ûlâ*, *sânî*, *sâlis* ve *râbi'* olmak üzere dört sınıf mülkî rütbe ihdas edildi. Vezaret ve müşirlik rütbeleri ise bu dört rütbenin üzerinde yer almaktaydı. 1836'da yapılan başka bir düzenlemeyle askerî teşkilâtın başı olmak hasebiyle seraskerlik de, öteden beri rütbe ve itibarları eşit tutulan şeyhülislâm ve sadrazamla aynı seviyeye getirildi; ayrıca her rütbedeki görevlilerin törenlerde giyeceği üniforma ve takacağı nişanlar da belirlendi. Fakat ni-

şanların verilmesinde keyfî davranıldığından, bunların masraflarının hazineye büyük bir yük olmaya başladığı ortaya çıkınca, bu tür suiistimalleri önlemek için *rütbe ve nişan nizamnamesi* hazırlandı. Nizamnamenin de beklenen neticeyi vermemesi üzerine ilmiye ve kalemiye mensuplarında bulunan nişanların toplanması kararlaştırıldı. Ardından da beş rütbeden müteşekkil ve sayısı malıdut olan *Mecidiye nişanı* ihdas edildi; bu nişanla ilgili muameleleri yürütmek üzere bir de *nişan meclisi* kuruldu.

Bu dönemde devlet dairelerine memur yetiştirme ve memuriyete intisap usûllerinde de bazı değişiklikler yapıldı. Tanzimat öncesinde resmî dairelerin ihtiyacı olan memurlar, *kalem* denen devlet dairelerinde iş içinde eğitim sistemiyle yetiştirilir; genellikle memur ve devlet ileri gelenlerinin çocukları küçük yaşta kalemlere devam etmeye başlar; buralarda kâtiplerin yanında pratik bilgileri öğrenip zamanla kabiliyetleri ölçüsünde yükselirlerdi. 1838'de kâtiplerin rütbelerinin yükseltilmesinde imtihan esası getirildi; ancak, yeni usûlde memur yetiştirilmesine yönelik en önemli adım, Tanzimat'ın ilânından aşağı yukarı dokuz ay önce, *mekteb-i maârif-i adliyye*nin kurulmasıyla atıldı. Mektebin kuruluş amacı, devlet dairelerinin ihtiyacı olan memurları yetiştirmekti. Ardından aynı amaçla *mekteb-i ulûm-ı edebiyye* kuruldu. Bu düzenlemeye, eski usûl eğitimde memurların sadece kalemlerdeki pratik bilgileri öğrenmeleri ve bunların dışında Arapça, Farsça, coğrafya, riyazî (matematiksel) ilimlerden habersiz olarak yetişmeleri gerekçe olarak gösterilmekteydi.

Mezunların dairelere girişinde izlenecek prosedür de belirlendi. Aday memurlarda sır tutma, iyi ahlâk sahibi olma, dürüstlük ve arkadaşlarına dikkat etme gibi özellikler aranırdı. Daha sonra kurulan *dârülmaârif* ve *rüşdiye* mekteplerinden mezun olanlar da devlet dairelerine memur olarak alındı. Görüldüğü gibi, eski sistemde kendi bürosunun pratik bilgisinin dışında fazla bir şey öğrenemeyen memurların, bu yeni usûlle dünyadaki gelişmelerden haberdar olarak yetişmeleri amaçlandı; memuriyete giriş ve terfi yöntemleri de akrabalık ve iltimas

gibi hissî ölçülerin dışında daha akılcı ve âdil bir yapıya kavuşturulmaya çalışıldı.

Memurların durumunda meydana gelen bir diğer değişiklik de, kendilerini sıkıntıya sokan *tevcihat* usûlünün kaldırılmasıydı. Her sene şaban veya şevval aylarında yapılan ve memuriyetlerin kişilere birer yıllığına nöbetleşe verilmesinden ibaret olan söz konusu sistem, 4 Nisan 1838 tarihinde kaldırıldı. Böylece görevden alma ve atama belirli bir süre için değil, gerektiğinde yapılacaktı. Tevcihat sisteminin, işlerin gereğince yapılması ve devletin işleyişinin aksamaması açısından bazı sakıncalar taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, görev süresi bir sene olan memur, görevinin inceliklerini ve gereklerini dahi öğrenemeden süresinin bitiminde vazifesini bir başkasına devretmekte ve kendisi belki hiç anlamadığı yeni bir göreve atanabilmekteydi. Diğer yandan genellikle bir sene boşta beklemek zorunda bırakılan memurlar, mazüliyet maaşının olmadığı o dönemde bir seneyi geçiştirecek parayı da temin etmek zorundaydı. Bu konumdaki bir memur yolsuzluğa sapabileceği gibi, vazifesini hakkıyla uygulaması da kendisinden beklenemezdi.

Tanzimat döneminde getirilen bir başka yenilik de, memurların işe başlarken *yemin* etmesiydi. Yüksek rütbeli memurlar (vükelâ, büyük âlimler), padişahın; ilmiyeden olanlar şeyhülislâmın; askerî zâbitler ve ümera, seraskerin; Bâbıâlî memurları hariciye nâzırının; maliye memurları ve darphanedeki bütün görevliler darphane-i âmire müşirinin huzurunda yemin ederek göreve başlıyorlardı. Daha sonra meclis-i vâlâ, mülkiye, askeriye ve ilmiye mensuplarının yemin şekline dair bir de nizamname hazırladı; buna göre, sadrazamlarla şeyhülislâmların göreve başlarken Kuran üzerine yemin etmeleri gerekiyordu. Diğer memurlara örnek olması için ilk önce Sultan Abdülmecid Kuran üzerine yemin etti.

Burada devlet dairelerinin haftalık *tatil günleri* hususuna temas etmekte yarar vardır. Bâb-ı Defterî de denen maliyede çalışan memurların tatil günleri, eskiden pazartesi ve perşembe günleriydi. Bir ara pazar günü tatil olarak tahsis edilmişse de, Mısır sorununun patlak vermesi üzerine bütün tatiller kaldı-

rıldı. Daha sonra perşembe günleri tekrar tatil edildi. Bâbıâlî denen hükümet merkezinde çalışan memurların ise 1836 tarihine kadar resmî tatil günleri yoktu. Bu tarihte yapılan bir düzenlemeyle burada da perşembe günü resmî tatil sayıldı. Daha sonra buna pazar günü de eklendi; ancak Tanzimat'ın ilânı sırasında bu da terk edildi. Öte yandan perşembe tatil yapan memurlar cuma günü de namazdan dolayı pek verimli çalışamadığından, iki gün üst üste devlet dairelerinde işler aksamaktaydı. Bu düşünceden hareketle yapılan bir düzenlemeyle, hem cuma gününe hürmet etmek, hem de bu şekilde çalışmaların aksamasını engellemek için perşembe tatili cuma gününe alındı.

İhtisas birimlerinin kurulması: Nezaretler

Sivil bürokrasinin yükselişi, dahilî olaylara yabancı devletlerin müdahale etmesine, haricî olayların devleti sıkıntıya sokmasına ve dış ilişkilerin artmasına paralel olarak gelişti. Ticaret, savaş ve sair vesilelerle Osmanlı Devleti'nin Batı'yla ilişkilerinin çoğalması neticesinde, daha önce bu ilişkileri tanzim eden klasik kurumların varlığı artık yeterli gelmemeye başladı. Özellikle dış olayların dayatması sonucu yeni ve uzmanlık alanları belirlenmiş kurumların gerekliliği iyice kendini hissettirmekteydi. Daha önce dış ilişkilerle ilgilenen ve devletin haricî münasebetlerini tanzim eden reisülküttâp, aynı zamanda merkezdeki divân kalemlerinin de başıydı. Bilindiği gibi bu kalemler hem dahilî, hem de haricî işlerle ilgiliydi. Oysa dış hadiselerin ve savaşların artması, yabancı dile ve çağdaş diplomasi kurallarına hâkim uzman memurların ve kurumların varlığını gerektiriyordu.

Osmanlı Devleti bu gerekliliğe rağmen, 1793 tarihine kadar büyük Avrupa devletlerinin başkentlerinde daimî elçilikler dahi kurmamıştı. Zaman zaman cülûs, doğum, harp ilânı, barış ve dostluk teklifleri gibi nedenlerle bu devletlere fevkalade elçi denen geçici görevliler gönderilir; Avrupa'daki gelişmelerden bu elçiler, tüccarlar ve genelde Rumlardan atanan divân-ı hümâyûn tercümanları vasıtasıyla haberdar olunurdu.

Güçlü olduğu zamanlarda olumsuz etkisi pek hissedilmeyen bu dışa kapalılık, devletin yavaş yavaş zaafa uğramasıyla beraber önemli bir sorun haline geldi. Nitekim 1793'ten itibaren çeşitli Avrupa ülkelerinin başkentlerine gönderilen daimî elçiler, yabancı dil bilmediklerinden görevlerinde pek başarılı olamadı ve bir müddet sonra geri çağrıldılar, yerlerine daha küçük memuriyetler olan maslahatgüzarlar getirildiyse de, 1821 Yunan isyanı esnasında çoğunluğu Rum olan bu görevlilerin devlete yanlış bilgi gönderdikleri anlaşılınca hepsi görevlerinden alındı; ayrıca bu olaylara dahli görülen merkezdeki divân-ı hümâyün tercümanı idam edildi.

Bu hadiselerden sonra ihdas edilen *tercüme oda*sının kuruluş amacı, Müslümanlar arasından dil ve diplomasi bilir insanlar yetiştirmekti. Buna rağmen yetişmiş eleman yokluğundan dolayı kısa bir süre tercüman vekâletine yine *bî-taraf* bir Rum atanmak zorunda kalındı. Bu, devletin yetişmiş insan zaafını göstermesi açısından iyi bir örnektir. İlk zamanlarda başarılı çalışmalar yapamayan tercüme odası, zamanla Müslümanlar arasından dil ve diplomasi bilen insanların yetişmesi üzerine, haricî işlerde ve bürokrat yetiştirmede en önemli kaynak durumuna geldi. Nitekim daha sonra Osmanlı reformlarına damgalarını vuracak olan Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Safvet Paşa hep buradan yetiştiler. Oda bu haliyle hem bürokrat yetiştiren bir mektep, hem de Bâbıâlî'nin dış yazışmalarını yürüten bir memuriyet görünümdedir.

II. Mahmud'un uzun sayılabilecek saltanatı döneminde meydana gelen son derece önemli iç ve dış hadiseler devletin varlığını tehlikeye düşürdü. Rus harpleri, Sırp isyanları, bağımsızlıkla neticelenen 1821 Yunan isyanı, Fransızların Cezayir'i işgali (1830), Mehmed Ali Paşa isyanı, Hünkâr İskelesi Antlaşması gibi iç ve dış olaylar devletin dengeli ve ihtiyatlı bir dış siyaset takip etmesini zorunlu kılıyordu. Bu nedenle 1834 senesinde Paris, Viyana ve Londra'ya yeniden büyükelçiler gönderildi. Gittikçe karmaşıklaşan dış ilişkileri tanzim etmek ve bu sefirlerle haberleşmeyi sağlayabilmek için klasik Bâbıâlî kurumlarının yeterli olmayacağı açıktı. Dolayısıyla yeni problemler için yeni çözümlerin üretilmesi gerekiyordu.

Bu noktadan hareketle II. Mahmud, 1836'da yayınladığı bir hatt-ı hümâyûnla, sadaret kethüdalığını *umûr-i mülkiyye* (daha sonra *dahiliye*) *nezaret*ine ve reisülküttaplığı da *hariciye nezaret*ine dönüştürdü; nâzırlara işlerinde yardımcı olmak üzere birer müsteşar atadı. Daha sonra Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın görüşleri doğrultusunda, Avrupa'da olduğu gibi dahiliye ve hariciye memurları birbirinden ayrıldı; sadaretten yapılan iç ve dış yazışmaları yürütmekle görevli sadaret mektupçuluğu da dahiliye ve hariciye mektupçulukları olmak üzere ikiye bölündü. İki nezaretin alt bürokratik örgütleri de ayrıntılandırıldı. Bu hususlar uzman memur yetiştirilmesi ve işlerin düzgünce yürütülmesi açısından son derece önemliydi.

Öteden beri reisülküttaba bağlı olarak görev yapan âmedî, beylikçi, tahvil ve ruus adlı eski divân kalemleri, bu alışkanlığın bir devamı olarak hariciye nâzırının maiyetinde bırakıldı. Klasik dönem bürokrasisinden intikal eden bu kalemler reformlardan fazla etkilenmediyse de, eski önemlerini kaybederek varlıklarını sembolik olarak devletin sonuna kadar sürdürdü. Zira görevleri yeni kurulan müesseselerce üstlenilmişti. Ancak dış ilişkilerle yakın irtibatı ve önemli evrakın saklandığı bir yer olması bakımından âmedî odası, daha önce sahip olduğu önemini reform döneminde de sürdürdü; ayrıca tercüme odasında olduğu gibi, bir bürokrat yetiştirme okulu fonksiyonunu da yerine getirdi. Nitekim Âkif Paşa, Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Sâdık Rıfat Paşa, Şekip Paşa, Sarım Paşa ve Fuad Paşa gibi Tanzimat döneminin en renkli ve önemli bürokratları bu odadan yetişti. Burada göreve başlayıp, çeşitli sefaret kâtiplikleri görevleriyle yurtdışına çıkan ve daha sonra sefaretlerde görev yapıp, Avrupa'da gördükleri yenilikleri ülkelerinde de uygulamak isteyen bu bürokratlar, görevlerinin gereği olarak Batı'yla ilişkilerini geliştirdiler. Bu temas ve bağlantılar ise, kendilerine iktidar mücadeleleri için gerekli olan dış desteği sağladı.

Hariciye nezareti, Tanzimat döneminde meclis-i vâlâ ile birlikte reformlar için bir dinamo görevini yerine getirdi; hemen hemen bütün reformlar bu iki kurumun öncülüğünde tespit edilip gerçekleştirildi.

Sultan II. Mahmud, 1826'da yeniçeriliği ortadan kaldırmakla reformların önündeki en büyük muhalif güçlerden birisi olan askerî bürokrasinin etkisini azalttı. Aynı yıl içerisinde yaptığı bir diğer düzenlemeyle, daha önce bağımsız olan ve mütevellilerin elinde bulunan vakıfların idaresini merkezîleştirmek amacıyla *evkaf-ı hümâyûn nezaret*ini kurarak İstanbul'da mevcut vakıfları yavaş yavaş bu yeni nezaretin denetimi altına almaya başladı. II. Mahmud bu reformla bir diğer alternatif güç olan ulemâyı etkisizleştirmeyi düşünmüş olmalı. Zira ulemâ, tasarruflarında bulunan ve çok büyük meblağlara varan vakıfların gelirleri sayesinde hükümet karşısında ekonomik açıdan oldukça bağımsız bir konumdaydı. Padişah böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu: Hem ulemâyı merkeze daha fazla bağımlı kılıyor, hem de önemli bir gelir kaynağını kendi tasarrufuna alıyordu.

Vakıflarla ilgili davalara bakmak ve vakıfları teftiş, kontrol ve tamir etmekle görevli *evkaf-ı hümâyûn müfettişliği* adı altında bir birim oluşturuldu. Diğer yandan yeni vakıfların katılmasıyla sürekli gelişen nezaretin bürokratik örgütü de gittikçe gelişti. Yine taşradaki vakıflarla ilgilenmek üzere Anadolu ve Rumeli'deki önemli merkezlere *muaccelât nâzırı* adıyla birer evkaf müdürü atandı. Haremeyn-i Şerîfeyn vakıflarıyla ilgili işlere bakmak üzere 1836 yılında *Haremeyn-i Şerîfeyn evkafı nezareti* adıyla bir birim kuruldu; daha sonra bu iki nezaret darphane-i âmire nezaretine bağlandı. Bu durum son derece önemlidir; çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi, padişah bu hareketiyle vakıf gelirlerinin idaresini sıkı kontrolü altındaki darphaneye bağlamak suretiyle kendi denetimine almayı planladı. Ancak darphanenin zaten yoğun olan işlerine, evkaf gibi büyük ve sorunları olan bir birimin bağlanması neticesinde iki işi bir arada yürütme denemesi başarısız oldu ve evkaf-ı hümâyûn nezareti darphaneden ayrılarak tekrar müstakil hale getirildi.

1839'da yeni sistemde eğitimi yaygınlaştırınak ve Bâbıâlî'ye memur yetiştirmek üzere açılmış olan mekteb-i maârif-i adliyye gibi okulları yaygınlaştırınak için kurulan mekâtib-i umü-

miyye nezareti de şeyhülislâmın denetimine ve evkaf-ı hümâyûn nezaretinin maiyetine verildi.

Paranın olduğu yerde yolsuzluk yapılma ihtimali potansiyel olarak mevcuttur. Nitekim vakıf muameleleri de daha ziyade paraya müteallik olduğundan, vakıfların ferağ ve intikali işlemlerinde bazı yolsuzluklar meydana gelmekteydi. Bunların dışında ehliyetli olmayan kişilerin iltimasla vakıf kadrolarına yerleştirilmeleri ve mahlul vakıfların düşük fiyatla tevcih edilmesi, yapılan diğer yolsuz işlerdi. Bu suiistimalleri önlemek için devletin birçok önlemler almasına rağmen, bu hususta pek başarılı olduğu söylenemez. Nitekim kendisi de evkaf-ı hümâyün nâzırlığı yapmış olan Mustafa Nuri Paşa, nezaretin vakıfların koruyucusu olacağı yerde tahripçisi olduğunu belirtir.

II. Mahmud'un yaptığı bir diğer ıslahat da, maliye nezaretini kurarak daha önce var olan çoklu hazine sistemine son vermiş olmasıdır. Padişah, 28 Şubat 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle hazine-i âmire ile mansure hazinesini *umûr-ı maliyye nezareti* adıyla birleştirdi; mevcut hazinelerden sadece padişahın özel hazinesi olan ceb-i hümâyün hazinesi yeni nezaretin sorumluluğu dışında bırakıldı. Haremeyn, evkaf-ı hümâyün ve darphanenin bütün gelirleri yeni nezarete devredildi; buna mukabil giderlerini karşılamaları için bu kurumlara maliye nezaretinden aylık belli bir tahsisat bağlandı. Maliye kalemleri ıslah edildiği gibi, zaman zaman halka salınmakta olan *angarya* usülüyle devlet adamlarının ve tüccarın korkulu rüyası olan *müsâdere* sistemi kaldırıldı. Ayrıca vergi sistemi yeniden düzenlenerek malî yılbaşı olarak mart ayı kabul edildi.

Maliyede yapılan bir diğer önemli reform da, rüşveti önlemek ve işlerin düzgün yürümesini sağlamak amacıyla memurlara *maaş* bağlanmasıydı. Bu düzenlemeden önce memurların, yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları birtakım gayri muayyen gelirleri vardı. Bunlar, taşradan senede bir kere olmak üzere gönderilen hediyeler, bürolarda yapılan işlerden alınan harç, bahşiş, kâğıt ve ilâm vs. ücretleriyle divân kalemi memurlarına tahsis edilen timar ve zeamet gelirleriydi. Ayrıca yeni çıkarılan Ceza Kanunnamesi'ne rüşvetle ilgili bir de madde

eklenmesine rağmen, rüşvetle ilgili çalışmalar olumlu sonuç vermedi. Bunun önemli bir nedeni, yüksek rütbeli memurlarla alt kademedekiler arasındaki ücret uçurumuydu. Öte yandan yeni sistemde bir memurun, çalışsa da çalışmasa da her halükârda aylık belli bir geliri garantilemesi, görevlerini gerektiği gibi yapmamalarına ve işleri aksatmalarına neden olmaktaydı.

II. Mahmud'un ölümünden sonra ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilânının hemen öncesinde, 2 Eylül 1839 tarihinde maliye nezareti lağvedilerek hazine-i âmire ile hazine-i mukataat defterdarlıkları tekrar kuruldu. Öte yandan Tanzimat Fermanı'nda *iltizam* usülünün halkı zarara uğrattığı ifade edilerek kaldırılacağına dair ilk işaretler verilmekte ve vergi sisteminin yeniden düzenlenerek herkesten gelirine göre vergi talep edileceği belirtilmekteydi. Nitekim iltizam sistemi kaldırılarak halkın gelir düzeyini tespit ve vergilerini tahsil etmekle görevli *muhassıllık-ı emvâl* adlı yeni memuriyetler oluşturuldu. Bu düzenlemeler maliyenin merkez teşkilâtının da ıslahını gerektirdiğinden, aradan dört ay geçmeden maliye nezareti tekrar ihdas edildi. Maliye teşkilâtı, bu değişiklikle birisi yeni (Tanzimat) ve diğeri de eski sistemin uygulandığı yerler olmak üzere iki ana eksene ayrılmış ve iki başlı bir yapıya dönüşmüş oluyordu. Böylece muhassıllarla ve Tanzimat'ın malî alanda uygulandığı yerlerle ilgili işlere maliye nezareti; Tanzimat'ın uygulanmadığı bölgelerle ilgili hususlara ise hazâin-i âmire defterdarlığı bakacaktı. Bu iki başlı yönetim zaten var olan karmaşayı daha da artırdığından, Nisan 1840'ta defterdarlık ortadan kaldırılarak nezaret yeniden maliyenin tek sorumlusu durumuna getirildi; ayrıca malî konuları etraflıca görüşüp tartışmakla görevli *meclis-i muhasebe-i maliyye* adında daimî bir meclis oluşturuldu.

Öteden beri devletin kronik hastalığı olan gelirlerin tahsil edilememesi keyfiyeti, bu dönemde de malî sorunların en başta geleniydi. Tahsil edilebilen gelirlerin önemli bir kısmı ise devlet görevlilerinin elinde telef olmaktaydı. Bürokratik değişikliklerin yanında gelirleri artırmak ve tasarrufa dikkat etmek gibi bazı malî önlemler de alındı; bu cümleden olarak yeni memur

alınması ve maaş bağlanması konuları sıkı kurallara tâbi tutuldu. Yine yapılan ve yapılacak olan reformlara kaynak sağlamak için eshâm-ı âliyye, damgalı kâğıt (*evrak-ı sahîha*) ve 1840 senesinde Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere % 12,5 fâizli *kaime* (kâğıt para) çıkarıldı. Ayrıca devletin gelir ve giderlerinin bilinip harcamaların ve planların ona göre yapılabilmesi, her sene muntazam ve modern bir bütçenin tanzim edilebilmesi için, 2 Ağustos 1855 tarihinde *bütçe nizamnamesi* yayımlandı.

Bu dönem malî reformlarının başarılı olduğunu iddia etmek zordur. İfade edildiği gibi etkili bir tahsilât sisteminin kurulamaması, gelirlerin mültezimler ve görevliler elinde telef edilmesi, teşebbüs edilmesine rağmen iltizam sisteminin kaldırılamaması ve maliyenin sağlam bir yapıya oturtulamaması, başarısız olunan hususlardı. Maliyedeki buhran, ilk defa 1854'te Kırım Savaşı sırasında alınan ve daha sonra sık sık başvurulan dış borç uygulaması ve bunların faizleriyle gittikçe büyüdü ve nihayet 1875'te maliyenin iflâsıyla had safhaya ulaştı.

Bu dönemde idarî mekanizmada yapılan bir diğer yenilik de *ticaret nezaret*inin kurulmasıydı. Nezaretin kurulmasından önce İstanbul'un ihtiyacı olan zahire, Akdeniz ve Karadeniz'deki iskelelerde *mübâyaacı* denen memurlar tarafından devletçe belirlenen bir râyiç üzerinden satın alınarak İstanbul'a getirilirdi. Zahireyi dışarıya satmak yasaktı. Gayet açıktır ki, bu usül üreticiyi ekonomik açıdan sıkıntıya sokmakta ve servet birikimini engellemekteydi. II. Mahmud, bu duruma bir çözüm bulmak üzere devletin zahire üzerindeki tekelini, yani mübâyaat usûlünü kaldırarak halkın, devletin ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan zahiresini istediği yere satmasına izin verdi. Buna mukabil devletin bundan uğrayacağı zararı biraz olsun hafifletmek ve senede bir kereye mahsus olmak üzere halktan mübayaat affı bedeli (*bedel-i afv-ı mübâyaât*) adıyla bir ücretin alınması kararlaştırıldı; ancak, daha sonra bundan da vazgeçildi. Sonraki yıllarda meydana gelen kıtlık ve savaş gibi olağanüstü durumlarda, zahirenin dışarıya satılması zaman zaman yine devletçe engellendi. Bütün bu işlemler zahire nezareti adlı bir birim tarafından yürütülürdü.

24 Mayıs 1839 tarihinde memlekette ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli olan düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere, zahire nezareti kaldırılarak yerine müstakil ve diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi büyük yetkilere sahip ticaret nezareti kuruldu; ancak nezaret ilk yıllarda kurulduğu amaçlara uygun faaliyetler yapamadı. Nitekim bir müddet sonra ayrı bir memuriyet olarak kalmasına gerek görülmeyerek İstanbul gümrük emanetine ilhak edildi. İstanbul gümrüğünün büyük bir kurum ve gördüğü işlerin de çok ve çeşitli olmasına, bir de nezaretin görevlerini üstlenmesi eklenince iki tarafın işleri aksama noktasına geldiği için, 1845'te nezaret tekrar müstakil bir memuriyet haline getirildi.

Bu arada nezaretin önemli bir faaliyet alanı olan ve gerek yerli, gerekse yabancı tüccarların birbirleriyle ve devletle olan davalarına bakmak üzere *mahkeme-i ticaret* adlı bir birim kuruldu. Daha önce bu tür davalar İstanbul gümrük emanetinde görülmekteydi. Ticaret nâzırının başkanlığında toplanan ve tüccar temsilcilerinin de bulunduğu mahkemede kararlar oyçokluğuyla alınmakta ve eşitlik durumunda başkanın oyu kararın yönünü belirlemekteydi. Şer'î boyutu olan konularda ise, meclis-i nâfıa müftüsüne başvurulmaktaydı. Çalışmalarını uzun yıllar bu şekilde yürüten mahkeme 1860 yılında yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak *mahkeme-i evvel* ve *mahkeme-i sânî* adlarıyla ikiye ayrıldı. Her bir mahkeme dört asıl ve dört yedek üye ile bir başkandan meydana gelmekteydi.

Mahkemenin kararlarının temyiz hakkı yoktu. Bu ilke, ticarî kurallar ve kanunlar hakkında fazla bilgi sahibi olmayan Müslüman tüccarları yabancılar karşısında mağdur etti; çünkü davalar genellikle kuralları iyi bilen avukatlar tarafından savunulan yabancı tüccarlar lehinde sonuçlanmaktaydı. Osmanlı uyruklu gayri Müslim tüccarlar ise umumiyetle yabancı bir devletin himayesine girerek durumlarını kurtardılar.

Ticaret nezareti, bütün bu uğraşlara rağmen bir türlü kuruluş amacına yönelik, yani, ülkede ticaret, tarım ve sanayinin geliştirilmesi yönünde teori oluşturma ve gerekli ortamı hazır-

layıp düzenlemeler yapma yolunda elle tutulur çalışmalar yapamadı. Bu dönemde nezaretin çalışmaları, âdeta tüccarlar arasındaki davalara bakan bir ticaret mahkemesinden öteye gidemedi.

II. Mahmud döneminden beri devam eden, sorunların daha rahat çözülebilmesi için yetkinin mümkün mertebe yaygınlaştırılması ve ihtisaslaşmanın artırılması anlayışının neticesi olarak görevlerinin irtibatından dolayı öteden beri ticaret nezareti tarafından idare edilmekte olan ziraate müteallik işler buradan ayrılarak müstakil bir *ziraat nezareti* oluşturuldu (16 Ocak 1846). İlgili kısımda açıklanan ziraat meclisi de yeni nezaretin maiyetine verildi; ancak yeni nezaret pek uzun ömürlü olmadı. Tanzimat döneminde sık görülen, kurumların kurulup lağvedilmesi tavrına burada da şahit oluyoruz. Kurumlar sık sık değişikliğe uğruyordu; zira üzerinde fazla düşünülmeden, gerekli fizibilite çalışmaları yapılmadan ihdas ediliyorlardı. Nitekim kuruluşunun üzerinden henüz üç ay bile geçmeden ve görevlerinin esasları dahi belirlenemeden, yaptığı işler tekrar ticaret nezaretine aktarılarak nezaret ortadan kaldırıldı.

Kısa süreli bir diğer deneme de, imar işlerinin yine aynı surette ticaret nezaretinden ayrılarak nâfıa nezareti adıyla ayrı bir birim haline getirilmesidir. Tanzimat'tan önce memleketin imar faaliyetleri genellikle merkezî olmayan bir sistemle yönetilir; eyalet ve sancaklar yol, köprü, su vs. ihtiyaçlarını kendi imkânlarıyla hallederdi. Tanzimat'tan sonra ise bu gibi yatırımlar merkezî bir konum almaya ve merkezden planlanmaya başlandı. 1845'te meclis-i vâlâya bağlı bir nâfıa hazinesi oluşturularak bazı gelirler bu yeni hazineye aktarıldı. Ülkenin imarı için küçük de olsa oluşturulan bu fon, bir süre sonra müdürlüğe dönüştürüldü; ardından Kasım 1848'de yapılan bir düzenlemeyle bina, yol, köprü inşası ve koruların muhafazası için *umûr-ı nâfıa nezareti* kuruldu. Nezaretin diğer görevleri arasında, ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, fabrikalar kurulması, emtianın çoğaltılması ve bunlar için uygun ortamın hazırlanması sayılabilir. Ziraat meclisi, yeni nezaretin maiyetine verilerek ismi *nâfıa meclisi* olarak değiştirildi; ayrıca

ebniye meclisi de buraya nakledildi. Memleketin herhangi bir yerinde bir binanın tamiri veya yeni bir binanın inşası nezaret vasıtasıyla gerçekleştirilecekti. Nezaretin görevlerini belirten hayli ayrıntılı bir de nizamname kaleme alınmış olmasına rağmen, uygulama imkânı bulunamadı; çünkü yürürlüğe girdikten birkaç gün sonra nâfıa nezareti, ticaret nezaretine ilhak edilerek ortadan kaldırıldı.

Ziraat ve nâfıa nezaretleri örneklerinde görüldüğü gibi ülke genelinde uygulanması gereken bu tür reformlar, çok geniş bir organizasyon, bilgi birikimi ve sermaye gerektirmekteydi; bunlardan birinin yokluğu, teşebbüs edilen reformu başarısız kılmak için yeterliydi.

Nezaretler kısmında incelenecek diğer bir birim de, kaldırılan çavuşbaşılık müessesesinin yerine kurulan *divân-ı deâvî nezareti*dir. Bu dönüşümün -tam olarak ne zaman gerçekleştiğini kesin olarak tespit edemememize rağmen- 18 Aralık 1836 tarihinden birkaç gün önce olduğunu tahmin ediyoruz. Başvekâletin kurulması ve dahiliye nezaretiyle birleştirilmesi üzerine arz odasında faaliyetlerini yürütmekte olan mahkeme (*huzur mürafaası*, *arz odası mürafaası*) şeyhülislâmlığa nakledildi. Haftada iki gün toplanmakta olan bu mahkemeye katılan deâvî nâzırının görevi mahkemenin yetki sınırlarına giren konuları buraya havale etmek, alınan kararları uygulamak ve mahkeme masraflarını tahsil etmekti.

Bu dönemde mahkeme işleri üç kurum tarafından idare edilmekteydi. Osmanlı uyruklu gayri Müslimlerle ilgili davalara hariciye nezareti, Müslümanlarla ilgili olanlara divân-ı deâvî ve yüksek rütbeli memurların davalarına da meclis-i vâlâ bakmaktaydı. Bir süre sonra hariciyede görülmekte olan söz konusu davalar, nezaretin işlerinin çokluğu dolayısıyla deâvî nezaretine havale edildi; böylece hariciye nezaretinin sorumluluğunda sadece patrikhane ve müstemin tüccarlarla ilgili davalar kaldı. 15 Nisan 1838 tarihinde ise eski tezkire-i evvel ve sânî memuriyetleri lağvedilerek, gördüğü işlerde nâzıra yardımcı olmak üzere divân-ı deâvî nezareti muavinliği kuruldu. Ayrıca mahkemede davaların düzenli bir şekilde görülebil-

mesini sağlamak ve muhtemel yolsuzluk olaylarının önüne geçebilmek için çavuşluk ve mübâşirlik hizmetleriyle *mübâşiriye* ücretleri yeniden düzenlendi. Ancak, bütün bu düzenlemelere rağmen mahkeme mübâşirlerinin yolsuzlukları yine de önlenemedi. Cinayet meclislerinin kurulmasından sonra, bunların kontrolü de deâvî nezaretine verildi.

1870 senesinin sonlarına kadar çalışmalarını yürüten nezaret, bu tarihte *havale cemiyeti* ve *icra cemiyeti* adlarıyla iki şubeye ayrılarak lağvedildi. Tanzimat döneminde kuruluşunu ve gelişmesini en geç tamamlayan kurumların başında adliye teşkilâtı gelir. Bunun nedeni, görev ve ilgi alanının diğerlerine göre daha kritik bir yapıda olması olsa gerek. Daha açık bir ifadeyle görev alanının dinî boyutlu olmasından dolayı, ulemânın ve halkın tepkisini çekmek istemeyen Tanzimatçıların bu sahaya biraz daha geç müdahale ettikleri söylenebilir. Kurulmaya başlanan nizamî mahkemelerin çoğalması konunun nezaketinden dolayı biraz zaman aldı. Zira bu dönüşümün tepki doğurma ihtimali, reformcuların daha ihtiyatlı davranmalarına neden oldu. Dolayısıyla nizamî mahkemeler tedricî olarak şer'î mahkemelerin aleyhinde gelişerek yaygınlaştı.

Bu başlıkta ele alınacak son konu eğitimin merkezîleştirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar ve *maârif-i umûmiyye nezaretinin* kurulmasıdır. Bu husus son derece önemlidir; çünkü reformların başarılı olabilmesi için gerekli olan en önemli unsur, bunları uygulayacak yetenekli insanların bulunması veya yetiştirilmesiydi. II. Mahmud bu amaçla daha önce 1240 (1824-1825) tarihinde ilköğretimi zorunlu hale getirdiyse de, iç ve dış sorunlardan dolayı başarılı olamadı. Aşağıda açıklanacak olan ve ülkede imar ve kalkınma faaliyetlerini planlamak üzere kurulan meclis-i umûr-ı nâfia, gerek Tanzimat'ın hemen öncesinde gerekse Tanzimat'ın ilk yıllarında eğitim işlerinin modernleştirilmesiyle yakından ilgilendi. Mahalle mekteplerinin ıslahında karşılaşılan başarısızlık üzerine, konu 1838'de yeniden gündeme getirilerek bu hususta gerekli çalışmaları yapmak üzere *mekâtib-i rüşdiye nezareti* kuruldu. Bu yeni kurum, evkaf nezaretine bağlı bir müdürlük seviyesindeydi. Bu düzen-

lemede mektepler *sıbyan*, *rüşdiye* ve *mekâtib-i âliyye* olarak yani, ilk, orta ve yüksek okullar olmak üzere üç seviyede ele alındı.

1845'e kadar bu konuda da pek bir ilerleme kaydedilemedi ve nezaret, mekteb-i maârif-ı adliyye ve mekteb-i ulûm-ı edebiyye ile ilgilenmenin dışında fazla bir varlık gösteremedi. Bu tarihte aşağıda açıklanacağı gibi önce meclis-i muvakkat, ardından da meclis-i maârif-i umûmiyye kurularak eğitim işleri yeniden ele alındı. Yapılan çalışmalar neticesinde meclis-i maârifin aldığı kararları uygulamakla görevli *mekâtib-i umûmiyye nezareti* kuruldu. Ancak bu kurum da bildiğimiz nezaret statüsünden farklı ve derece olarak daha düşüktü. Bu yeni birim, daha ziyade sıbyan okullarının dışında kalan eğitim müesseseleriyle ilgiliydi. Eğitim işlerinin kabineye dâhil bir nezaret tarafından temsil ve deruhte edilmesi, 14 Mart 1857 (18 Receb 1273) tarihinde *maârif-ı umûmiyye nezaret*inin kurularak Abdurrahman Sami Paşa'nın nâzır olarak atanmasıyla oldu. Harbiye, bahriye ve tıbbiyenin dışındaki bütün okullar, yeni nezaretin denetimine verildi. Bu dönemde eğitime dair gerçekleştirilen diğer bir reform da 15 Nisan 1851 tarihinde *encümen-i dâniş* adıyla bir ilim heyetinin oluşturulmasıdır. Kuruluş amacı, gerek tesis edilmesi düşünülen dârülfünûn için, gerekse halkın çeşitli konularda bilgilendirilmesi için ihtiyaç duyulan telif ve tercüme kitapları hazırlamaktı. Encümen-i dâniş, *Târih-i Cevdet* gibi birkaç eserin dışında fazla bir çalışma ortaya koyamadan bürokratların iltimas ve siyasî çekişmelerine kurban edilerek 12 yıllık bir faaliyet sonrasında silinip gitti.

Meşveretin yaygınlaştırılması: Meclisler

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bir diğer idarî reform da daimî meclislerin ihdas edilerek yaygınlaştırılmasıydı. Meşveret düşüncesi öteden beri Türk devlet geleneğinde mevcut bir uygulamaydı; Orta Asya'daki ilk Türk devletlerinden beri hükümdarın yanında askerî, siyasî ve iktisadî konularda kararların alındığı meclislerin var olduğu bilinmektedir. Bu

gelenek bu dindeki istişâre fikriyle uyuştuğundan, İslâmî devirde de mevcudiyetini sürdürdü. Osmanlı Devleti'nde divân-ı hümâyûn ve meşveret meclisleriyle devam eden gelenek, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde daha da yaygınlaştırıldı. Bu meclisler, hiyerarşik konumları göz önünde tutularak nezaretlerin üzerinde yer alan meclisler ve nezaret meclisleri olarak iki grupta ele alındı.

Hiyerarşik açıdan nezaretlerin üzerinde yer alan meclisler

II. Mahmud'un nezaretleri kurması ve ardından sadareti başvekâlete dönüştürmesi, şeklen de olsa Avrupa kabine sistemine doğru atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu amaçla, kurulduğu tarih kesin olarak bilinmemekle beraber, meşveret meclisinden yumuşak bir geçişle, nâzırlardan ve yüksek rütbeli memurlardan mürekkep *meclis-i hâss-ı vükelâ* teşkil edildi. Bu meclis bir nevi bakanlar kuruluydu, yani hükümeti temsil etmekteydi. Kararların oyçokluğuyla alındığı bu kurum, devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olup, sadrazamın başkanlığında haftada iki gün toplanır ve icra işinde nezaretler arasında koordinasyonu sağlardı.

Meclisin kolektif bir sorumluluğu yoktu; yani, çağdaş hükümetlerde olduğu gibi alınan karar bütün meclis üyelerini bağlamıyordu; her bir nâzır kendi nezaretinin görev alanına giren işlerden sorumluydu. Üyeleri padişah tarafından atanırdı. Meclis, kendi gerekli gördüğü veya alt kademelerdeki meclislerin hazırladığı yasa tasarılarını ve meseleleri tartışıp lüzûmlu düzeltmeleri yaptıktan sonra sadrazamın tezkiresiyle padişahın tasdikine sunardı. Periyodik toplantıların yanında gerektikçe de toplanırdı. Toplantılar Bâbıâlî'nin dışında, sadrazamın, şeyhülislâmın veya vükelâdan birisinin konağında olabilir; üyelere teşrifat kaleminden çağrı pusulaları yazılarak toplantının yeri ve zamanı bildirilirdi.

Zaman zaman değişmekle beraber meclis genel olarak şu kişilerden oluşuyordu: Sadrazam, şeyhülislâm, serasker, meclis-i vâlâ reisi (daha sonra meclis-i Tanzimat başkanı), maliye, tica-

ret, hariciye, evkaf-ı hümâyün nâzırları, sadaret müsteşarı, darphane-i âmire nâzırı (daha sonra hazine-i hassa nâzırı), zaptiye müşiri, tophane müşiri, kapudan-ı deryâ, divân-ı deâvî nâzırı, vâlide kethüdası. Bunların dışında, hükümet üyesi olmasalar da tecrübelerinden yararlanılmak üzere bazı devlet ileri gelenleri ve vükelâ mazülleri de *mecâlis-i âliyye memuriyeti* adı altında meclis-i vükelâya ve meclis-i umümîye üye olarak atanabiliyordu.

İhdas edilen diğer bir meclis de, Bâbıâlî'de meclis-i vâlânın biraz daha geniş bir katılımıyla toplanan *meclis-i umûmî* idi. Bu meclisin de kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememesine rağmen, düzenlenmesine dair 22 Aralık 1839 tarihli bir irade mevcut olduğuna göre bu tarihten biraz önce kurulmuş olduğu tahmin edilebilir. Bazen meclis-i vâlâ dairesinde, bazen de vükelâdan birisinin konağında toplanmaktaydı. Önceleri sadrazamdan ikinci rütbeye kadar olan Bâbıâlî memurlarına varıncaya kadar büyük bir kalabalığın katıldığı meclisin üye sayısı, yapılan bir düzenlemeyle azaltıldı. Savaş ve kriz gibi bazı olağanüstü hallerde yüksek bir katılımla toplanırdı. Meclis-i vâlânın genişletilmiş şekli olduğundan, meclis-i vâlâda yapılan tüzük değişiklikleri aynen burada da uygulanır; aldığı kararlar meclis-i vükelânın onayından sonra padişaha sunulurdu. Tanzimat meclisinin kurulmasından sonra bu meclis de yeniden düzenlendi. Meclis-i umûmî buna göre, yeni meclisin hazırladığı kanun ve nizam lâyihalarını ele almak üzere gerektiğinde toplanacaktı. Kararlar oyçokluğuyla alınmakta olup bunun oranı üçte ikiydi. Görüldüğü gibi bu meclis, kanun yapıcının meclis-i vâlâ olduğu dönemlerde meclis-i vâlâ, Tanzimat meclisi olduğu zamanlarda da Tanzimat meclisi ile organize bir şekilde yasama faaliyetlerini yürüttü.

II. Mahmud, 24 Mart 1838 tarihinde yapılmasını düşündüğü reformların altyapılarını hazırlamak, gerekli çalışmaları yapmak ve çalışma yeri Topkapı Sarayı olmak üzere *meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyye* adında bir meclis kurdu. Meşveret meclislerinin dışında, devlet yönetiminde kurumsallaşmış meclis uygulaması yaygın olmadığından, ilk zamanlarda yapı

ve zihniyetten kaynaklanan bazı sorunlar ortaya çıktı. Şöyle ki, meclise atanan üyeler, başlangıçta üyelik görevleriyle beraber daha önce üstlendikleri memuriyetleri de sürdürmekteydi. Bunun meclis çalışmalarını aksattığı anlaşılınca ikinci memuriyetler kendilerinden alındı. Diğer yandan üyeler arasındaki rütbe ve statü farkları da meclisteki tartışma ve oylamaları olumsuz yönde etkilemekteydi. Çünkü düşük rütbeli üyeler, üst rütbelilerin yanında fikirlerini özgürce beyan edemedikleri gibi, görüşmelerin ikinci gruptakilerin eğilimlerine göre şekillenme tehlikesi ortaya çıktı. Bu sakıncayı bertaraf etmek üzere daha önce rütbeleri ne olursa olsun bütün üyeler aynı rütbeye getirildi. Ayrıca toplanma şekli, kuralları, bürokrasisinin işleyiş tarzı ve meclisin amacını içeren bir de içtüzüğü hazırlandı. Meclisin en genel amacı, yapılması düşünülen ve *Tanzimat-ı Hayriyye* veya *Tanzimat-ı mülkiyye* olarak adlandırılan reformların gerçekleştirilebilmesi için gerekli kanun ve tüzükleri hazırlamaktı. Ayrıca, çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanıp uygulanmadığını denetleme hakkına da sahipti.

Meclis, söz konusu etkenlerden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümâyünu'na kadar pek başarılı çalışmalar yapamadı. Tanzimat'la beraber önemi, işleri ve buna paralel olarak da üye sayısı çoğaltıldı. Yoğun çalışma temposunun altında ezilmemesi ve ele aldığı konuları esaslı bir şekilde karara bağlayabilmesi için daha sonra yapılan bir düzenlemeyle günlük ve sıradan işler meclisin çalışma alanı dışında bırakıldı. Diğer bir ifadeyle, meclis kendi faaliyet alanını, daha ziyade reformlarla ve çözümü güç problemlerle sınırlandırdı. Öneminin ve gördüğü işlerin artmasına paralel olarak bürokratik örgütü de yeniden düzenlendi; içtüzüğü ve üyelerin görev ve sorumlulukları yapılan yeni düzenlemelerle ayrıntılandırıldı. Önemli sorunlar öncelikle mecliste kurulan komisyonlarca inceleniyor; daha sonra genel kurulda görüşülerek meclis kararı haline getiriliyordu. Meclis, düşüncelerinden yararlanılmak üzere üye olmayan herhangi bir uzmanı komisyon çalışmalarına çağırabilir; ayrıca gerekli gördüğü bir devlet memurunu veya nâzırı meclise getirtip görüşlerine başvurabilirdi.

Her türlü nizam ve kanunun yapılmasından arazi anlaşmazlıklarına kadar birçok konuyla ilgilenmek zorunda kalan meclis, 1850'lerden itibaren yoğunluğu kaldıramayarak işlerin yaklaşık bir yıl kadar gerisinde kaldı. Bunun üzerine 26 Eylül 1854 tarihinde *meclis-i Tanzimat* kuruldu ve meclisin yargı ve yasama olarak belirlenmiş iki temel faaliyet alanından birisi olan yasama görevi, bu yeni kurum tarafından üstlenildi. Bu düzenlemeden sonra meclis-i vâlânın eski önemini kaybettiği ve yeni meclisin ön plana çıktığı görülür. Meclis-i vâlâ, 21 Nisan 1857 tarihinde ele alınacak işler açısından *mülkiye*, *maliye ve evkaf*, *askeriye*, *hariciye* ve *deâvî* olmak üzere beş ihtisas dairesine ayrıldı. Her cemiyetin bir başkanı vardı. Bu dairelerin ele aldığı konular ayrıca genel kurulda da görüşülmekteydi. Ancak meclis-i vâlâ ve meclis-i Tanzimat gibi iki reform meclisinin aynı anda mevcudiyeti, birtakım sorunlar yarattığından dolayı iki meclis 14 Temmuz 1861 tarihinde *meclis-i ahkâm-ı adliyye* adıyla birleştirildi. *Mülkiye*, *muhakemât* ve *kavânîn ve nizamat* daireleri olmak üzere üç kısımdan oluşan yeni meclisin her dairesinin görev ve sorumluluklarını ayrıntılarıyla belirleyen bir de içtüzük hazırlandı.

Meclis-i vâlâ, 8 Mart 1840'ta saraydan Bâbıâlî'deki binasına taşındı. Yeni yerinde padişahın meclis tartışmalarım izleyebilmesi için özel bir mahal yapılmıştı. Sultan Abdülmecid, her sene Hicrî yılbaşı olan Muharrem ayında meclisi ziyaret etti ve toplantılara katıldı. Bu özel toplantılarda geçen bir yılın muhasebesi yapılır; bir sonraki sene ele alınacak konular görüşülürdü. Kararların oyçokluğuyla alındığı mecliste görüşmelere önceleri Kuran okunarak başlanırdı.

Meclis-i vâlâ kuruluşundan itibaren tam bir reform meclisi olarak faaliyetlerini yürüttü. Ayrıca ürettiği çözümlerin ve hazırladığı tüzüklerin pratikte uygulanıp uygulanmadığını denetlemek de meclisin en önemli görevlerindendi. Bu amaçla "Tanzimat-ı Hayriyye'ye mugayir" hareket eden bürokratlar ve muhalifler mecliste yargılanıp susturuldu. Nitekim dönemin önde gelen yöneticilerinden Hüsrev Paşa, Âkif Paşa, Nafiz Paşa, Tahir Paşa ve Hasip Paşa mecliste muhakeme edilip ceza-

landırıldı. Böylece, aynı zamanda bir yüksek mahkeme görevini de yerine getirmekteydi. Reformcuların bir nevi mahkemesi gibi çalışan meclis, Tanzimat'ın "hâmi-i hakikisi"ydi.

Meclis-i Tanzimat'a ve yaptığı çalışmalara gelince; bu mechs aslında Tanzimat bürokratlarının kendi aralarındaki rekabet ve mücadelelerden doğdu. Yukarıda da belirtildiği gibi, reformların yavaşlaması ve meclis-i vâlânın işlerin üstesinden gelememesi de kurulmasını gerektiren diğer bir nedendi. Padişah meclisin kurulmasına dair yayınladığı hatt-ı hümâyûnda, Tanzimat'ın esaslarının bir dereceye kadar gerçekleştirilmiş olmasına rağmen ayrıntılarda ve mülkî idarede henüz istenen başarının sağlanamadığını, bunun en büyük nedeninin de irtikâp ve rüşvet olduğunu ifade ile, bu hususlarda gerekli çalışmaları yapmak üzere bir meclisin kurulmasını emretti. Meclisin kontrolü Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olup *ikinci Tanzimat kuşağı* olarak adlandırılan Âlî Paşa ve Fuad Paşa'daydı. Meclis, mevcut kanunları ıslah, ikmâl ve hatta ilga edebilme yetkisine sahipti; meclis-i vükelânın havale ettiklerinin yanında gereklı gördüğü konuları da ele alıp inceleyebilirdi. Aldığı kararları meclis-i vükelâ uygulayacak; uygulamada gördüğü hataları bu meclise ihtar ve gerektiğinde dava edebilecekti. Bu husus son derece önemlidir; çünkü Osmanlı idarî sisteminde yasama organının yürütmeyi (hükümet) denetlemesine daha önceki dönemlerde rastlanmamaktadır.

Diğer yandan gerekli gördüğü konuları ele alıp inceleyebilme yetkisi de, meclisin reformlara etki etmesi ve bunları yönlendirmesi açısından son derece önemlidir. Meclis-i vükelâ, meclisin hazırladığı kanun taslaklarını reddedebilir veya değiştirebilirdi; buna mukabil meclis-i Tanzimat da, kanunlara aykırı davranan vükelâyı yargılayabilirdi. Devlet teşkilâtında yasama ve yürütme ilk defa bu kadar kesin hatlarıyla birbirinden ayrılıyordu. Meclis, alt meclis veya makamların hazırladıklarının dışında, dışarıdan şahısların düzenlediği kanun ve nizamname taslaklarını da ele alıp değerlendirebilirdi. Bu husus son derece önemlidir; zira halktan kişilere yasama mekanizmasında yer alma hakkını tanıyordu. Söz konusu özellikle-

rinden dolayı bazı araştırmacılar tarafından gerçek bir parlamento olarak nitelendirilen meclis, faal olduğu yedi sene içerisinde yargı görevlerinin dışında pek çok kanun hazırlayarak önemli bir yasama organı olduğunu gösterdi.

24 Mart 1838 tarihinde meclis-i vâlâ ile birlikte kurulan *dâr-ı şûrâ-yı Bâbıâlî*'nin çalışma yeri isminden de anlaşılacağı gibi Bâbıâlî'deydi. Kuruluş amacı, meclis-i vâlâ gibi Tanzimat'a dair hususları görüşmek ve gerekli düzenlemeleri yapmaktı. Hükümete yardımcı olmak üzere bir *ministro meclisi* olarak düşünülen meclis, dahilî, haricî, malî vs. konularda çalışmalar yapıp meclis-i vâlâya sunmakla görevliydi. Meclis-i vâlânın sunulan tasarıları reddetme ve değiştirme de dâhil her türlü tasarruf hakkı vardı. Dâr-ı şûrânın hazırladığı mazbatalar meclis-i vâlâya takdim edilmeden evvel dahiliye ve hariciye nâzırlarının onayından geçmekteydi. Yukarıda meclis-i vâlâ kısmında ifade edilen, üyelerin farklı rütbelerde bulunmalarının meclis görüşmelerinde yarattığı sorunlar burada da ayniyle mevcuttu. Bu sorunu aşmak için dâr-ı şûrâ üyeleri yapılan bir düzenlemeyle aynı seviyeye getirildi. Meclis, etkin olmayan bir çalışma hayatından sonra 12 Ağustos 1839 tarihinde lağvedilerek üyelerinin bir kısmı meclis-i vâlâ, bir kısmı da meclis-i nâfıa üyeliklerine atandı.

1845 tarihinde Sultan Abdülmecid, gidişatından memnun olmadığı reformların hızlandırılması ve bunların önünde en büyük engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılması için mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiği yönünde bir hatt-ı hümâyûn yayımladı ve reformların başarısıyla eğitim arasındaki doğrudan ilişkiye dikkat çekti. Bu uyarı üzerine mahalle (*sıbyan*) mekteplerini düzenlemek için bir *meclis-i muvakkat* kuruldu. Meclis, birisi sıbyan mekteplerine, diğeri rüşdiye mekteplerine ve öteki de bir dârülfünûn kurulmasına dair olan üç tasarı hazırladı. Tasarılarda yer alan bir diğer husus da Bâbıâlî'de eğitimle ilgili işlerle ilgilenecek olan daimî bir meclisin kurulmasıydı.

27 Haziran 1846 tarihinde *meclis-i maârif-i umûmiyye*nin kurulmasıyla meclis-i muvakkatin görevi sona erdi. Yeni mec-

lis, iki reformcu kurumun, meclis-i vâlâ ile hariciye nezaretinin denetimi altındaydı. Bu husus eğitimin lâikleştirilmesi açısından son derece önemlidir; zira o ana kadar şeyhülislâmlığın kontrolü altında bulunan eğitim işleri, bu tarihten sonra Bâbıâlî'nin, yani hükümetin denetimine giriyordu. Böylece eğitim mekanizmasını yavaş yavaş ellerine geçiren Tanzimat bürokratları, reformları daha rahat bir şekilde yönlendirmeyi planlıyorlardı. Bâbıâlî'de meclis-i vâlâ dairesinde kendisine tahsis edilen odada haftada iki gün toplanmakta olan meclisin aldığı kararlar, ayda bir kere daha geniş bir katılımla toplanan *meclis-i umûmî-i maârif* adlı mecliste yeniden görüşülmekteydi. Genişletilmiş mecliste, meclis-i maârifin bir sonraki ay ele alacağı konular da tespit ediliyordu. Başlangıçta altı olan üye sayısı zamanla yirmiye kadar çıktı.

20 Haziran 1857 tarihinde eğitimin din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halkın yararlanacağı bir konuma getirilmesini sağlamak üzere gerekli çalışmaları yapmak için *meclis-i muhtelit-i maârif*in (karma maârif meclisi) kurulması üzerine, eğitimle ilgilenen meclislerin sayısı ikiye çıktı. Meclis hazırladığı tasarıları meclis-i maârife sunacak ve daha ziyade çeşitli fenlere dair konuları görüşecekti. 1864 tarihinde iki meclis kaldırılarak yerlerine *daire-i mekâtib-i mahsusa* ve *daire-i mekâtib-i umûmiyye* adıyla iki şubeden meydana gelen *maârif-i umûmiyye heyeti* oluşturuldu. Ayrıca İslâm'a ait kitapları incelemekle görevli *mekâtib-i sıbyân-ı Müslime komisyonu* ve üyeleri çeşitli cemaatlerden seçilip bütün halkın eğitim işleriyle ilgilenmek üzere *mekâtib-i rüşdiyye ve ilmiyye komisyonu* isimleriyle iki komisyon kuruldu.

Bu dönem eğitim politikalarında göze çarpan bir özellik de, medreselerin ıslah edilmemesi ve oldukları gibi bırakılmasıdır. Devletin tercihini yeni eğitim kurumlarından yana koyması neticesinde halk da istikbal kaygısıyla çocuklarını medreselerden ziyade bu yeni eğitim kurumlarına kaydırdı. Çünkü okullardan mezun olan öğrenciler, devlet dairelerinde iş bulabilme şansına sahipti. Böylece medreseler kendi kaderlerine terk edildi. Tanzimat bürokratları, medreselerle uğraşıp din âlimlerini karşıla-

nna almak yerine, okullara imkân sağlayarak medreseleri fonksiyonel açıdan etkisizleştirme yöntemini benimsediler.

Nezaret meclisleri

Bu başlıkta nezaretlerin maiyetinde bulunan meclisler ele alınacaktır. II. Mahmud, Haziran 1838'de ülkenin imarı, tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi hususlarında gerekli çalışmaları yapmak üzere Bâbıâlî'de *meclis-i umûr-ı nâfıa* adıyla bir meclis kurdu. Hariciye nezaretinin denetimi altında olan meclis, yurtdışındaki benzer hizmetleri yerine getiren kurumlarla bilgi alışverişinde bulunma ve çalışmalar yapma yetkisine sahipti; dolayısıyla yabancılar da meclis üyeliğine atanabilirdi. Hariciye nâzırı adına müsteşarın başkanlık ettiği meclisin bir de müftüsü vardı. 20 Temmuz 1839'da ticaret nezaretinin kurulması üzerine meclis buraya nakledildiyse de, nezaretin İstanbul gümrük emanetine bağlanması sırasında meclis lağvedildi. Bu dönemde bilhassa 1838 eğitim reformuyla ilgili başarılı çalışmalar yaptı.

Umur-ı nâfıa nezaretinin Ekim 1848'de kurulması üzerine, aşağıda açıklanacak olan meclis-i ziraat yeni kurulan nezaretin maiyetine verilerek ismi nezaretin adına nispeten *meclis-i nâfıa* olarak değiştirildi (8 Mart 1849). Görevi köprülerin ve devlete ait binaların yapım ve onarımı, ormanların bilinçsiz bir şekilde yok edilmesinin önlenmesi ve orman yetiştirilmesi gibi konulara bakmaktı. Daha sonra ülkenin imarı için demiryollarının ve küçük yerleşim yerlerini ana merkezlere bağlayan tâli şose yolların yapımına başlanması üzerine, bu gibi önemli işlerle ilgilenmek üzere ayrı bir birimin varlığına gerek duyularak meclis-i nâfıanın bir şubesi olmak ve ülkede yol, köprü, kanal, bina vs. imar faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere *meclis-i maâbir* kuruldu (31 Ekim 1857). Bu değişikliğin üzerinden bir sene bile geçmeden yapılan yeni bir düzenleme ile meclis-i nâfıa lağvedildi (29 Eylül 1858).

Nâfıa meclisinin dışında 4 Şubat 1843 tarihinde maliye nâzırının teklifi üzerine yapılan bir düzenlemeyle ülkede tarım ve ticareti yaygınlaştırmak, üretimi artırmak, ithalat ve ihraca-

ta dair hususları görüşmek ve nihayet bayındırlık konularıyla meşgul olmak üzere *meclis-i ziraat* ismiyle söz konusu nezaretin maiyetinde bir birim oluşturuldu. Üyeleri arasında tüccar temsilcileri de vardı. Önceleri haftada iki gün, daha sonra ise işlerin çoğalmasına paralel olarak her gün toplanmaya başladı. Önemli hususlar bütün üyelerin katılımı olmadan görüşülemezdi. Meclis, uygun gördüğü takdirde dışarıdan bir şahsın hazırladığı kanun lâyihası veya nizamnameyi de dikkate alıp inceleyebilirdi. Ayrıca çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanmasını kontrol etme yetkisine de sahipti. 1845'te gördüğü işlerin maliyeden ziyade ticaret nezaretini ilgilendirdiği fikrinden hareketle buraya nakledildi. Daha sonra ziraat nezaretinin kurulması üzerine meclis de buraya bağlandı; ancak, nezaretin ömrünün kısa olması neticesinde tekrar eski konumuna döndürüldü. Ardından da yukarıda açıklandığı gibi nâfıa nezaretine bağlanarak ismi nâfıa meclisi olarak değiştirildi ve bundan sonra çalışmalarını bu isim altında yürüttü.

Maliye Nâzırı Saip Paşa'nın teklifi üzerine diğer bazı nezaretlerin maiyetinde bulunduğu gibi, maliye nezaretinin denetimi altında da bir daimî meclisin kurulması kararlaştırıldı (9 Eylül 1840). *Meclis-i muhasebe-i maliyye* adı verilen bu meclis, tatil günlerinin dışında haftanın her günü toplanmaktaydı. Maliyedeki muhasebeciler, Anadolu ve Rumeli defterdarları ve taşradaki büyük görevlilerin merkezdeki işlerini yürütmekle görevli olan kapı kethüdaları meclisin üyesiydi. Görevi, vergi ve maliyeye dair konuları görüşmek, gerekli düzenlemeler yapmak ve tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmaktı. Ayrıca 1855 tarihli bütçe nizamnamesiyle bütçe hesaplarının denetlenmesi görevi de meclise verildi. İhtilâflı konularda tanıklıklarına başvurmak üzere gerekli gördüğü kişileri meclise getirtme yetkisi vardı. Malî buhran yüzünden Ağustos 1858'de yapılan personel azaltına girişimleri ve tasarruf tedbirlerinden meclis de etkilendi ve *meclis-i maliyye* ve *meclis-i muhasebe* olarak ikiye ayrıldı. Bu düzenlemeye göre meclis-i maliyye daha ziyade malî anlaşmazlıklara bakmakla; meclis-i muhasebe de eyalet ve sancakların yıllık gelir, gider ve bakaya hesapları-

nı incelemek ve yeni gelir kalemleri ihdas etmekle görevliydi. Kısa süre sonra 7 Şubat 1860 tarihinde yapılan bir diğer düzenlemeyle meclis-i maliyye ortadan kaldırılarak görevleri meclis-i muhasebe tarafından üstlenildi.

Sultan II. Mahmud'un gerçekleştirdiği yeniliklerden birisi de karantina usülünü memleket genelinde uygulamasıydı. Sultan, bazı mutaassıp kişilerden gelebilecek itirazları bertaraf etmek için topladığı meşveret meclisine yenilik taraftarı din âlimlerini çağırarak karantinanın câiz olduğuna dair müsaade aldı. Bu konuda gerekli çalışmaları yapmak üzere *meclis-i tahaffuz* veya *karantina meclisi* adıyla bir meclisin kurulması kararlaştırıldı. Meclise, çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanmasını denetleme yetkisi tanındı (26 Nisan 1838). Nihayet Şeyhülislâm Mekki-zâde Mustafa Âsım Efendi'nin bu hususta gerekli olan fetvayı vermesiyle sorunun hukukî yönü çözümlendi. Burada göze çarpan nokta, karantinanın uygulanmasına dair karar alındıktan sonra şeyhülislâmın fetvasına müracaat edilmesiydi. Yani siyasî otorite kararını vermiş, dinî otoriteye ise sadece onay işi kalmıştı. Dolayısıyla şeyhülislâmın fetvası, yapılan işin halk katında meşrûiyetini sağlayan bir formaliteden ibaretmiş gibi gözüküyor. Ancak, gene de olası bir tepkiye meydan vermemek için *Takvim-i Vekayi*'de bu hususta yayımlanan yazıda, çeşitli fetva mecmuaları ile İslâm büyüklerinin yazdığı kitaplardan deliller getirilmekteydi. Normalde haftada üç gün ve gerektikçe her gün toplanacak olan meclise sefaret temsilcileri de üye olarak atandı. Zamanla yabancı üyelerin çoğalması neticesinde çoğunluk bunların eline geçti.

Karantina hususunda bilhassa Avusturyalı uzmanlardan istifade edildi. Mazbataları Fransızca olarak düzenlenen meclis, karantinaya dair pek çok nizamname hazırladı. Başlangıçta hariciye nezaretinin denetim ve gözetimi altında kurulan karantina meclisi, daha sonra ticaret nezaretine nakledildi; ancak çok geçmeden kısa bir süreliğine de olsa bağımsız bir birim haline getirildi. Daha sonra sırasıyla ticaret ve hariciye nezaretleri ile tophane-i âmire müşirliğine bağlandı. Bağlı bulunduğu birimin nâzırı meclisin birinci başkanıydı. Bulaşıcı has-

talıkların ortaya çıkmasına paralel olarak meclisin önemi de arttı veya azaldı. Sağlık sorunlarına çare olmak amacıyla kurulan meclis, daha sonra yabancıların çoğunluğu ele geçirmeleri üzerine onların çıkarlarını gözeten milletlerarası bir kurum hüviyetine büründü.

Bu dönemde kurulan meclislerden bir diğeri de, erzak, odun, kömür gibi halkın zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan maddelere uygulanacak olan narhı (satış fiyatını belirleme) saptamak, belirlenen fiyattan fazlaya veya eksik gramajla mal satanlar hakkında yapılacak muameleleri görüşmek ve önlemler almak üzere zaptiye müşirliği bünyesinde yer alan *es'âr meclisi*ydi (13 Ağustos 1851). Üyeleri arasında esnaf ve tüccar temsilcileri de bulunan meclisin tespit ettiği narh fiyatları, halkın bilgi sahibi olmasını sağlamak amacıyla gazetelerde yayımlanırdı. 12 Kasım 1851'de zaptiye müşirliğinde geniş çaplı bir düzenleme yapılarak ele aldığı esas konular olan *es'âr* ve esnaf hususlarının daha ziyade ilgili olduğu gerekçesiyle meclis ticaret nezareti maiyetine verildi; 26 Ağustos 1852 tarihinde ise, gördüğü işler ihtisap nezaretine devredilerek meclis lağvedildi.

6 Eylül 1841'de, Maliye Nâzırı Safvetî Paşa zamanında, Avrupa'da olduğu gibi madenlerin imal, idare, gelir ve giderlerinin maliye hazinesine bağlanıp bunlara dair hususları görüşmek amacıyla darphane-i âmireye bağlı olarak bir *maden meclisinin* kurulması kararlaştırıldı. Genel olarak dört-beş üyeden oluşan meclis, bazen darphane nâzırının, bazen de darphane muhasebecisinin başkanlığında toplanırdı.

Nezaret meclisleri bu devir yenileşme hareketlerinde önemli bir görevi yerine getirdiler ve uygulanan reformların ayrıntılarının tespiti ve uzmanlık gerektiren konularda başarılı çalışmalar yaptılar.

Taşra Teşkilâtında Reform

Merkez yönetiminde yapılan reformlardan hedeflenen başarının sağlanabilmesi, bunların taşrada da uygulanmasına bağlıydı. Dolayısıyla taşra teşkilâtının da bu doğrultuda yeniden ele

alınması gerekiyordu. Bu düşünceden hareketle Tanzimat'la beraber merkez teşkilâtının yanında taşra yönetiminde de önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda iltizam sisteminin halkı uğrattığı zararlar söz konusu edilerek kaldırılacağına dair işaretler verildiği gibi, halkın gelir düzeyinin saptanıp herkesten gelirine göre vergi alınacağı ifade olunarak yeni vergi sisteminin esasları belirlendi. Bu esaslar doğrultusunda iltizam usûlü kaldırılarak muhassıllık sistemi kurulmaya başlandı. Sancağın hem idarî hem de malî yöneticisi olan muhassıllar, topladıkları vergileri doğrudan doğruya merkezdeki hazineye göndermekteydi. Vergilerin tespit ve toplanmasında muhasssıllara yardımcı olmak üzere sarıcak merkezlerinde kurulan muhassıllık meclislerine halkın temsilcileri de katılmaktaydı. Bu yeni sistemle vali, mütesellim ve diğer yöneticilerin üzerlerinde bulunan malî sorumluluklar muhassıllar tarafından üstlenilerek vergi tevzi işlemlerinin bir düzene konması amaçlarıdı. Ancak, kısa süren bu uygulamadarı istenen sonuçlar alınamadığından, gelirlerde büyük bir azalma meydana geldi. Çünkü muhassıllık sistemine işlerlik kazandırılamadan iltizam usûlü kaldırıldığı için, devlet yeni gelirleri tespit edip toplayamadığı gibi eski gelirlerini de kaybetmiş oldu. Bu yüzden Mart 1842 tarihinden itibaren yeniden iltizam sistemine geri dönüldü.

Muhassıllık sisteminin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen arayışlar, sürdürülerek taşra yönetiminde bazı düzenlemelere gidildi. Tanzimat döneminde taşra yönetiminde yapılan bu düzenlemeleri incelerken en küçük idarî birim olan muhtarlıktan, en büyüğü olan eyalet idaresine doğru, küçükten büyüğe bir sıra takip edilecek; taşra birimleri kronolojik değil, hiyerarşik olarak ele alınacaktır.

İmar meclisleri tecrübesi

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen yeniliklerden biri de taşra imar meclislerinin kurulmasıdır. 1845'te taşradaki insanların sorunlarının bizzat kendi ileri gelenlerinin ağzından ifa-

de edilmesi için her bölgeden biri Müslim ve diğeri gayri Müslim tebaanın temsilcisi olmak üzere ikişer kişi İstanbul'a davet edildi. Bu temsilcilerin meclis-i vâlâya çağrılarak yazılı ve sözlü olarak dile getirdikleri sorunlar vergi ve ulaşım olmak üzere iki ana grupta toplanmaktaydı. Taşra temsilcileri, 12 Mayıs 1845'te toplanan meclis-i umumîye de katıldı ve böylece Osmanlı tarihinde ilk defa halkın temsilcileri hükümet merkezine getirtilerek yapılacak yenilikler hakkında fikirleri soruldu. Yapılan çalışmalar neticesinde Anadolu'da beş ve Rumeli'de de beş olmak üzere toplam on tane geçici imar meclisinin meclis-i vâlâya bağlı olarak faaliyet yürütmesine karar verildi.

Bu meclisler genelde askeriyeden seçilen başkan ve biri ilmiye mensubu iki üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı. Meclisler, yaptıkları çalışmalara dair raporları meclis-i vâlâya sunmakta ve bu raporlar meclisçe değerlendirilmekteydi. Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın girişimleriyle gerçekleştirilen bu teşebbüs, paşanın daha sonra görevden alınmasıyla yarım kaldı; meclisler tarafından yapımına başlanan Trabzon-Erzurum ve Bursa-Gemlik yolları uzun süre bitirilemedi. Bu tecrübe, reformların sürekliliği olan birer devlet politikası olarak değil de, kişilerin siyasî ikballeriyle ve girişimleriyle paralel yürüyen atılımlar olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü Süleyman Paşa'nın şahsî girişimiyle başlayan bu yenilik, paşanın gözden düşmesiyle beraber hemen uygulamadan kaldırıldı.

Muhtarlık teşkilâtının kuruluşu

II. Mahmud İstanbul'un güvenliğini sağlamak için taşradan gelip işsiz-güçsüz bir şekilde hırsızlık, yolsuzluk ve çeşitli uygunsuzluklar yaparak şehrin huzurunu bozan kişilere karşı bazı önlemler aldı. Bu gibi şahıslar tespit edildiklerinde hemen şehir dışına çıkarılırdı. Ancak bu, her zaman mümkün olmuyordu. Soruna köklü bir çare bulmak için 1829'da yapılan bir düzenlemeyle İstanbul mahallelerinde muhtarlık örgütü kuruldu.

Her mahallede *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sânî* adıyla iki

muhtar vardı. Bunlar, tayinle işbaşına gelir ve daha sonra her biri için darphanede birer mühür kazdırılıp kendilerine gönderilirdi. Kefilleri ise, mahalle imamlarıydı. En önemli görevleri bulundukları mahallin güvenliğinin temin edilmesi, ölüm ve doğum hadiseleri, mahalleye gelen, giden, göç eden vb. olaylarla ilgili kayıtların tutulması, kısaca halkla devlet arasındaki ilişkinin sağlanmasıydı. Muhtarlara köyün büyüklüğüne göre üç ilâ on iki kişi arasında değişen ve seçimle işbaşına gelen ihtiyar heyetleri yardımcı olurdu. Muhtarların üstlenmiş oldukları söz konusu görevler daha önceleri mahalle imamları ve âyanlar tarafından yerine getirilirdi.

Muhtarlık örgütü 1833'ten itibaren taşrada da kurulmaya ve yaygınlaştırılmaya başlandı. Vazifeleri Tanzimat'la beraber daha da çoğaldı. Bu dönemde kendilerine yüklenen diğer bir önemli görev de devletin halktan toplayacağı verginin tahsil edilmesi oldu.

Kaza yönetimi

1842'de muhassıllık sisteminin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanan düzenlemenin ardından taşra teşkilâtında yeni bir organizasyona gidildi; Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde birkaç köy birleştirilerek ilk defa idarî bir birim olarak *kaza*lar oluşturuldu ve başlarına birer müdür getirildi. Bu tarihe kadar mahkemelerin bulunduğu adlî birimleri ifade etmekte olan kaza terimi, bu değişiklikle beraber artık bir idarî kurum olarak taşra teşkilâtındaki yerini aldı. Kaza müdürleri, mahallî ileri gelenler tarafından seçilir ve hükümetin onayıyla göreve başlardı. 1871'de yapılan düzenlemeyle kazaların yönetimi müdürlerden alınarak kaymakamlara verildi. Bu birim varlığını günümüze kadar sürdürdü.

Sancak yönetimi

1842 düzenlemesiyle sancak yönetimi merkezî hükümet tarafından atanan kaymakamlara bırakıldı. Bunlar valiye karşı

sorumlu olmalarına rağmen, vali tarafından görevden alınamazdı. Maiyetlerinde malmüdürü, hâkim, tahrirat başkâtibi, mal başkâtibi, Müslim ve gayri Müslim halkın temsilcilerinden oluşan sancak meclisleri vardı. Haftanın belirli günlerinde toplanan bu meclis, sancağın güvenlik, maliye, yönetim, eğitim-öğretim ve beledî işleriyle ilgili çalışmaları yürütür ve bu konularda kaymakama yardımcı olurdu. Şeriatı doğrudan ilgilendirmeyen hukukî konular da meclisin görevleri arasındaydı. Baş edemeyeceği derecede büyük sorunları eyalet meclisine havale ederdi. Sancak meclisinin faaliyetlerini belirtir tutanaklar her ay eyalet meclisine sunulur; maliyeyi ilgilendiren hususlar ise, doğrudan maliye nezaretine bildirilir; bunun dışında merkezî hükümetle olan bütün yazışmalar, vali ve eyalet meclisi aracılığıyla yapılırdı.

Sancak yönetiminde yer alan bir diğer önemli görevli de *malmüdürü*ydü. Hazine gelirlerinin meclis denetiminde tahsili ve muhasebesi, kazalardan gelen gelirlerin kayıtlarının tutulması ve üç ayda bir bu kayıtların eyalet meclisine sunulması malmüdürünün görevlerindendi. Bunun dışında nüfus sayım ve kayıt işleriyle ilgili *nüfus memuru*, güvenliğin sağlanmasıyla görevli zaptiyeler, posta görevlileri ve diğer memurlar da vardı.

Sancak meclisleri Ocak 1849 tarihine kadar görevlerini muhassıllık meclisleri için çıkarılan yönetmeliğe göre uyguladı; bu tarihte *eyalet meclisleri nizamnamesi* hazırlandı. Gayet ayrıntılı bir şekilde düzenlenen bu tüzük de iç karışıklıklar ve Kırım Savaşı yüzünden kendisinden beklenen faydayı ve meclisler de gerekli denetimi sağlayamadı.

Eyalet yönetimi

Tanzimat dönemi öncesinde eyaletin her türlü mülkî ve malî en büyük sorumlusu olan valilerin yetkileri Tanzimat'la beraber sınırlandırıldı ve özellikle de malî yetkileri ellerinden alındı. Yukarıda açıklandığı üzere eyaletin malî işleri Tanzimat'ın ilânından hemen sonra kurulan muhassıllıklara verildi. Bu yeni sistemden beklenen başarının sağlanamaması üzerine

muhassıllıklar ortadan kaldırılarak eyaletin malî işleri defterdarlara bırakıldı. Devletin eyaletteki en büyük temsilcisi olan vali, kanunların uygulanması, halkın güvenliğinin sağlanması, memleketin imar edilmesi, hülâsa her şeyden sorumluydu. Kendisine gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere defterdar, kadı, müftü, Müslümanları temsilen dört kişi ve gayri Müslimleri temsilen de iki kişiden oluşan bir *büyük meclis* vardı. Bu meclis sancak meclislerinin gönderdiği faaliyet raporlarını değerlendirip kesin sonuca bağlamak, eyaletin idare, maliye, güvenlik, imar, adlî bütün hususlardaki problemlerini görüşmek ve bunlara çare bulmakla görevliydi. Ayrıca adlî suç işleyenleri ve Tanzimat'a karşı çıkan görevlileri de yargılayan bir mahkeme durumundaydı.

Ocak 1849 düzenlemesiyle bu meclisler de yeniden ele alındı. Nitekim büyük meclisten ayrı olarak eyalet meclisleri oluşturuldu. Bu meclis, hükümet tarafından atanan bir başkan, vali, defterdar, hâkim (kadı veya nâip), müftü, kâtip ve halk tarafından seçilecek dört Müslim ve gayri Müslim halkın her grubunu temsilen birer kişiden müteşekkildi. Cuma günleri dışında her gün toplantı yapan mecliste önemli konular görüşülürken bütün üyeler katılmak zorundaydı. Söz konusu nizamnamede meclislerin görevleri ve tartışma usûlleri ayrıntılı bir şekilde belirlenmişti. Bu içtüzük *1864 vilâyet nizamnamesine* kadar yürürlükte kaldı. Söz konusu nizamnameyle eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçildi.

Taşra teşkilâtında yapılan bu düzenlemeler 1876 yılına kadar pek başarıya ulaşamadı. Çünkü sınırları ziyadesiyle geniş olan vilâyetlerde nakliye ve haberleşme araçlarının yetersiz olması, yetişmiş idareci kadroların mevcut olmaması, bazı vilâyetlerde bulunan yabancı ülke konsoloslarının idarî işlere müdahale etmesi gibi durumlar, taşra yönetiminde istenen düzenin sağlanması önündeki en önemli engellerdi. Konsoloslar bilhassa Müslim ve gayri Müslim halkın beraber yaşadıkları eyaletlerde gayri Müslim halkın menfaatlerini korumaya çalışarak valileri merkeze şikâyet etmekte ve çoğu kere hükümet de meselenin aslını araştırmaksızın valileri görevden almakta

veya başka bir yere tayin etmekteydi. Nitekim Âlî Paşa, bu durumu şu şekilde ifade eder: "...Osmanlı tebaasından haksız bir davası olan yahut haklı olarak ceza alan bir kişi konsoloslar nezdinde veya sefaretlerde resmî bir dayanak, destek bulacağından emindir. Görevini hakkıyla yerine getirmek suretiyle bunların [konsolosların] hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali ebediyen mahvolmuş demektir... Vekillerini atayan ve görevden alan artık padişah değildir..." Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi gerek merkezde, gerekse taşrada tespit edilen reformları uygulamada devlet rahat ve kendi başına bırakılmıyordu.

Taşrada kurulan bu meclisler vasıtasıyla sınırlı da olsa halk ve mahallî ileri gelenler yönetime katılmaya başladı. Bu katılım meclislerin tabiî üyeleri olan yerel yöneticiler ve bölgeden halkın temsilcisi olarak seçilmiş olan insanlarla sağlanmaktaydı. Bu durum, daha sonra meclis-i mebusanın kurulması ve taşra halkının temsilcilerinin bu meclis çalışmalarına katılmalarına temel teşkil etmesi açısından da önemlidir. Tanzimat döneminde bir yandan bu şekilde halkın temsilcilerinin sınırlı da olsa yönetime katılması ve diğer yandan da taşranın idare, zaptiye, maliye, imar gibi hizmetlerinde önceki devirlere nispeten daha bir merkezîleştirmenin sağlanmış olması, ilk bakışta bir çelişki gibi görülebilir. Ancak, bu noktada şunu ifade etmekte yarar vardır ki, merkezî hükümet, taşra temsilcilerini yönetimden tamamen dışlayacak güçte değildi. Dolayısıyla söz konusu hizmetleri merkezîleştirirken, halkın temsilcilerini de sistemin içine almak durumunda kaldı.

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak uzmanlaşmış sivil bürokratların rol aldığı bir taşra teşkilâtlanmasının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Ancak bunun, çok geniş topraklara sahip devletin her tarafında aynı ölçüde etkili ve başarılı bir şekilde uygulandığını iddia etmek güçtür. Zira bu kadar geniş bir coğrafyada görevlendirilecek yetişmiş elemanların kıtlığı, sistemin en büyük zaafını oluşturuyordu. Nitekim pek çok tüzük ve kanunlar çıkaran Tanzimat reformcularının, reformları uygulayacak olan personel yetiştirme politikasında

pek başarılı oldukları söylenemez. Dolayısıyla yeni kurulan bir müessesenin başına yine eski görevlilerden birisini getirmek zorunda kaldılar. Tanzimatçılar, reformları uygulayacak insanları yetiştirme işlemine geç el attılar. Bunun dışında reformların başarılı olması için gerekli olan şu iki unsur da Tanzimatçılarda mevcut değildi: para ve zaman.

Tanzimat döneminde uygulanan malî politikalar başarılı olamadı ve devlet maddî açıdan rahata kavuşamadı. Oysa reformların başarısı malî kaynakların varlığına ve sağlam olmasına bağlıydı. Diğer yandan devletin mevcudiyetini tehdit eden iç ve dış sorunlar, yenilikçilere reformları rahatlıkla uygulayabilecekleri bir ortamı sağlamaktan son derece uzaktı. Söz konusu nedenlerle, Tanzimatçılar planlı ve programlı reform uygulamaları yerine, fiilî durumların elverdiği ölçüde pratik, kısa vadeli ve anlık reçeteleri andıran reformları tercih etmek zorunda kaldılar. Bu dönem reformlarının söz konusu karakterleri, günümüzde de geçerliliğini sürdüren, sorunları yüzeysel olarak algılama anlayışını doğurması açısından üzerinde durulmaya değer.[1]

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

a. Osmanlı merkez teşkilâtında yapılan reformlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton 1980; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara 1994; Stanford J. Shaw, "19. yy. Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri", (Çev. Püren Özgören), *Tarih ve Toplum*, Sayı 76, Nisan 1990, s. 11-16; Sayı 77, Mayıs 1990, s. 40-47; Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940.

b. Osmanlı taşra teşkilâtında yapılan düzenlemeler için bkz. Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Kurulması (1840-1864)", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 257-277; Aynı mlf., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991; Aynı mlf., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 210-230; Aynı mlf., "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üze-

1 Bu makale daha önce "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)" başlığı altında *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2000, s. 57-92'de yayımlanmıştır.

rine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV/135, s. 410-420; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New York 1973; Metin Heper, "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 245-258; İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 231-244; Aynı mlf., *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974; Mehmet Seyitdanhoğlu, "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", A.Ü., *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), Ankara 1992, III, 323-332; Stanford J. Shaw, "Local Administration in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 33-49; Vecihî Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1945.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî otoritenin zayıflamaya başlamasına paralel olarak devletle halk arasında irtibatı sağlayan mahallî ileri gelenler olan *âyan* yavaş yavaş önem kazanmaya başladı; devletin içine düştüğü sıkıntıların ortaya çıkardığı boşluktan faydalanıp zamanla iktisadî ve siyasî ağırlıklarını daha da artırarak bulundukları bölgede güçlerini ve nüfuz alanlarını merkezî otorite aleyhine genişletti. Âyan, 18. yüzyılda artık devletin ve merkezî otoritenin karşısında önemli bir güç haline gelmiş; Anadolu ve Rumeli'de güçlü âyan aileleri ve hanedanlar teşekkül etmişti. Taşrada otoritesini tesis edemeyen devlet, bu güçlerin varlığını kabul etmek zorunda kaldı; âyanların birbiriyle ve devletle mücadeleleri sosyal yapıyı ve dengeleri bozdu.

Kabakçı İsyanı neticesinde tahtından indirilen III. Selim'i tekrar padişah yapmak amacıyla ordusuyla beraber İstanbul'a gelen Rusçuk âyanından Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'in öldürülmüş olduğunu görünce II. Mahmud'u tahta geçirdi. Yeni padişahın Alemdar'ı sadrazamlığa atamasıyla (28 Temmuz 1808) âyanın yükselişi olabilecek en üst noktaya, sadrazamlığa kadar uzandı. Ülkede sükûnetin sağlanabilmesi için hükümetle âyanların karşılıklı görüşerek hareket etmeleri gerektiği-

nin farkında olan Alemdar, âyanları İstanbul'a davet etti. Ekim 1808'de davete icabet eden âyanların bir kısmıyla padişah ve merkez bürokratları arasında, *sened-i ittifak* diye isimlendirilen önemli ve Osmanlı tarihinde o zamana kadar eşi ve benzeri görülmemiş olan metin kaleme alındı.

Burada, âyanlığın tarihî gelişimi, sened-i ittifakla sonuçlanan süreç veya söz konusu senedin içeriği tahlil edilmeyip, senetle ilgili bazı tartışmalara ve araştırmalarda esas alınan metnin eksik olmasından kaynaklanan birtakım sorunlara işaret edilecektir. Çünkü âyanlık tarihi nispeten ele alınmış olduğu gibi,[1] senedin -eksik- metni de çeşitli yönleriyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu yazının konuya katkısı, senedin metninin eksik olmasından kaynaklanan bazı problemlere işaret etmek ve metni tamamlamak noktalarında olacaktır.

Bazı araştırmacılar sened-i ittifakı 1215 tarihli Magna Carta ile karşılaştırır ve bu iki belge arasında birtakım noktalardan ortaklıklar kurar. Tarık Zafer Tunaya, senedi, "bir çeşit Osmanlı Magna Cartası olan Sened-i İttifak"[2] ve İlber Ortaylı da "gecikmiş bir Magna Charta" olarak tanımlar;[3] bu konuda en son çalışmalardan birisini yapmış olan ve iki belgeyi sadece bu bakış açısıyla karşılaştıran Sina Akşin, Magna Carta ile sened-i ittifak arasındaki benzerlik ve farklılıkları ele alır;[4] anayasa hukukçusu Orhan Aldıkaçtı, Kral Topraksız John'un Magna Carta'yla asillerin haklarını tanıması ile II. Mahmud'un sened-i ittifakla Anadolu ve Rumeli âyanı karşısında iktidarının kısıtlanmasını kabul etmesi açısından iki belge arasında benzerlikler bulur.[5]

---

1 Bu konuda derli toplu bilgi ve bibliyografya için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; Özcan Mert, "Âyan", *DİA*, III, 195-198.

2 T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1996, s. 25.

3 İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 18.

4 S. Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1994, XVI/27, 115-123.

5 O. Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul 1982, s. 38-39.

Araştırmacıların bazıları ise sened-i ittifakı Türkiye'deki anayasal hareketlerin başlangıcı ve "milâd noktası olarak"[6] kabul ederler. Niyazi Berkes'in "basit bir anayasa taslağı" diye nitelendirdiği senet;[7] Aldıkaçtı tarafından, "demokrasi düzenine gidişin ilk çabası, ilk belirtisi" olarak yorumlanır.[8] Aldıkaçtı, Türkiye'de anayasa hukukunun geçirdiği gelişme evrelerini incelediği kitabını; Suna Kili ile A. Ş. Gözübüyük[9] ve Server Tanilli[10] de anayasa metinlerini sened-i ittifakla başlatır. Sıddık Sami Onar, senedi "ilk âmme hukuku kaidesi ve hukuk devletine doğru gidiş";[11] Şerif Mardin, "Osmanlı devletinin modern merkeziyetçi bir devlete dönüşmesi yönünde atılmış ilk adımlardan birisi"[12] ve Bernard Lewis de, "feodal ademi merkeziyet sürecinin en yüksek noktası" olarak değerlendirir.[13]

Burada, söz konusu bilim adamlarının -zaman zaman abartılı da olsa- yapmış oldukları bu değerlendirmelerin mahiyeti veya doğruluğu ele alınmayacak ve tartışılmayacaktır. Zira bu konularda daha önce bazı itiraz ve değerlendirmeler yapıldı. Bu yorumların zikredilmesinden amaç, sened-i ittifakın tarihimiz açısından önemini vurgulamaktır.[14] Senet etrafında yapılan söz konusu tartışmalar bile, belgenin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Buna rağmen sened-i ittifakın tam metni bugüne kadar neşredilmemiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla sadece İlber Ortaylı, zımnen bu konuya dikkat çekmiş ve sened-

---

6 İ. Ortaylı, *Aynı eser*, s. 18.

7 N. Berkes, *Aynı eser*, s. 121.

8 O. Aldıkaçtı, *Aynı eser*, s. 39.

9 S. Kili ve A. Ş. Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1985, 3-7. Eserin ilk baskısında (Ankara 1957) anayasa metinleri Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'yla başlatılır.

10 S. Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İstanbul 1976, s. 3-8.

11 S. S. Onar, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, İstanbul 1960, I, 135.

12 Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1996, s. 167.

13 B. Lewis, *Aynı eser*, s. 381.

14 Sened-i İttifak'ın güzel bir değerlendirmesi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul 1996, s. 30-47. Bu konuda ayrıca bkz. Hayati Hazır, "Sened-i İttifak'ın Kamu Hukuku Bakımında Önemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Diyarbakır 1984, s. 17-28.

i ittifakın metni hususundaki şüphelerini ima etmiştir.[15] Tam metnin elde olmayışı, doğal olarak eksik metinle yorum yapmak gibi, tarihî gerçeklik açısından sakıncalı bir durumu da beraberinde getirmektedir. Yanlış veya eksik bilgilerden hareket etmek doğal olarak varılan sonucun sıhhatini de etkileyecektir. Gerçekten de fiiliyata bakıldığında bu durumun senedin yanlış ve eksik yorumlanmasına neden olduğu görülür. Nitekim padişahın senedi onaylayıp onaylamadığı veya bu sözleşmenin padişahı da bağlayıp bağlamadığı, diğer bir ifadeyle padişahın sözleşmede taraf olup olmadığı hususu, sened-i ittifak tartışmalarının ve konu hakkında yazan araştırmacı ve bilim adamlarının yorumlarının yoğunluk noktalarından en önemlisini oluşturur.

Bu husustaki değerlendirmelere kısa bir göz gezdirmek bile, yapılan yorumların ne kadar şüpheyi câlib olduğunu göstermeye kâfidir. Nitekim Stanford ve Ezel Kural Shaw, "kendi egemen gücünü sınırlamak istemeyen padişah[ın] bu belgeyi imzalamaktan" kaçındığını;[16] Robert Mantran, aşağı yukarı aynı gerekçelerle, yani "eşrafa fazla yarar sağlandığı düşüncesinden hareketle" belgenin padişah tarafından imzalanmadığını[17] ifade etmektedir. Sina Akşin'in açıklamaları biraz daha farklı ve çelişkilidir. Akşin, bu belgeyi, "sened-i ittifak sisteminin işlemesi için padişaha yüklenen önemli bir görev de görünmüyor. Sened-i ittifakın her zaman yürütülmesine bizzat nezaret etmesi, sened-i ittifakın bir suretinin kendisinde bulunmasına dair hüküm varsa da, padişaha (imza ya da yemin gibi) başka bir yükümlülük getirmemekte, padişah değişikliğinde ne olacağı öngörülmemektedir. Kısaca, padişah sened-i ittifakın bir tarafı değildir adeta. Önümüzde padişahın dışında yapılmış bir anlaşma söz konusudur. Sened-i ittifak ne bir ferman, ne bir hatt-ı hümâyûndur. Bir hatt-ı hümâyûnla onaylanmıştır, ama o da ker-

15 İ. Ortaylı, *Aynı eser*, s. 18.

16 Stanford ve E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, II, 27.

17 Robert Mantran, "Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1995, II, 29.

hen" diye[18] yorumlamaktadır. Öte yandan Halil İnalcık, "padişahın bu vesika üzerine tuğrasını koyması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır" şeklinde bir açıklama yapmakta;[19] Bülent Tanör de benzer bir ifade ile padişahın tuğrasına bir de hatt-ı hümâyünu ilâve etmektedir. Tanör konu hakkındaki hükmünü, padişah "metne tuğrasını bastı; bir hatt-ı hümâyûn ile sened-i ittifakı onayladı" şeklinde vermektedir.[20]

Halbuki aşağıda metni verilen senedin suretinden de anlaşılacağı üzere, padişah belgenin üzerine tuğrasını koymamıştır. Öte yandan böyle bir belgenin üzerinde tuğranın konmasını gerektirecek bir durum da yoktur; çünkü bu belge ne bir ferman, ne bir berat, ne de bir ferman türü olan adaletnamedir. Yani, padişah tarafından herhangi bir kişiye veya gruba verilen bir imtiyaz, bir atiyye değil, karşılıklı hakların tanındığı bir sözleşme, bir ittifaknamedir. Dolayısıyla senedin üzerinde tuğranın bulunmasına gerek yoktur. Yine, B. Tanör'ün belirttiği gibi hem tuğra hem de hatt-ı hümâyûnu gerektirecek bir belge de değildir.[21]

Niyazi Berkes, senedin zeyl kısmından bahsederken, "daha öncekinden farklı olarak, bu belgenin yasal meşruluğunu belirten bu kısım padişahın imzası altında yazılmış değildir. Öyle gözüküyor ki yeni padişah bu işin dışında ya da üstünde bırakılmıştır"[22] şeklindeki ifadesiyle padişahın bu senetle bağlı olmadığını belirtir ve bu konudaki düşüncelerini ısrarlı bir şekilde sürdürür.[23] B. Tanör ise başta "padişah, mutlak hakları

---

18 S. Akşin, *Aynı mak.*, s. 122-123.

19 H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Belleten*, Ankara 1964, XXVIII/112, s. 607.

20 B. Tanör, *Aynı eser*, s. 32.

21 Padişaha ait bu iki unsurun genelde bir arada bulunduğu belgeler, unvanına hatt-ı hümâyûnlardır. İzah edildiği gibi, bu belge unvanına bir hatt-ı hümâyûn da değildir. Bu tür hatt-ı hümâyûnlar konusunda geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1993, s. 172-175.

22 N. Berkes, *Aynı eser*, s. 124.

23 "Buna karşılık sözleşmede padişah da gözükmüyor" (s. 125). "Neler getireceği, ne sonuçlar doğuracağı, onu ele alanın bulunduğu yana bağlı olduğundan hânedan ve derebeylerin tasdikine uğramadığı gibi, padişahın da kabulüne uğramamıştır" (s. 127).

göz önünde bulundurularak yemin dışı bırakılmışsa da, sadaret makamı ile devlet ileri gelenlerinin verdikleri sözler ve ettikleri yemin, onu da bağlamaktadır" şeklindeki ifadesiyle[24] padişahın doğrudan değil, dolaylı olarak senetle mukayyet olduğunu belirtir.

Bu hususta yazılanların hemen hemen tamamında padişahın senetle bağlı olmadığı veya dolaylı bağlı olduğu kanaati ve yorumu hâkimdir. Oysa durum tamamen farklıdır. Aşağıda metni verilen Sultan II. Mahmud'un hatt-ı hümâyünu bu tartışmalara son noktayı koyacak mâhiyettedir. Çünkü padişah "işbu ittifak senedinde muharrer uhüd ve şerâyit-i ma'lümenin bi-fazlillahi te'âlâ harf-be-harf icrâ ve îfâsına bi'n-nefs zât-ı hümâyünum müte'ahhid olmağla" şeklindeki ifadesiyle senedin uygulanmasını bizzat taahhüt etmekte ve senedin altında imzaları bulunanlarla aynı sorumluluğu taşımaktadır. Nitekim senedi imzalayanlar da kendi sorumluluklarını *müte'ahhid* kelimesiyle ifade etmektedirler. Padişah, aynı zamanda en yüksek onay mevkii de olduğundan, bir hatt-ı hümâyünla onayladığı senedi hukukî ve geçerli bir belge haline sokmuştur. Görüldüğü üzere padişah iddia edildiği gibi senedin maddelerinin ve ihtiva ettiği şartların dışında veya üzerinde değil, bizzat içindedir ve onlarla mukayyettir.

* * *

Senetle ilgili dikkat çeken, ancak üzerinde fazla durulmamış olan bir noktaya da temas etmekte yarar vardır ki, o da, senette kullanılan âyetlerdir. Metinde toplam olarak dört âyet zikredilir. Bunların ikisi hatt-ı hümâyünda ve diğer ikisi de metinde geçer. Metin bütünlüğü bakımından incelendiğinde âyet seçiminin gayet özenli bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim sorunun tespit edildiği senedin giriş kısmında kullanılan "Ey akıl sahipleri! İbret alın" (59/2) âyeti, toplumda yaşanan gerginlik ve huzursuzluktan ders alınması gerektiğine ve gelinen noktaya işaret etmektedir. Konu hakkında anlaşılabilecek

24 B. Tanör, *Aynı eser*, s. 35.

ve uzlaşılabilecek olan ortak noktalar bulunduktan ve sıralandıktan sonra zikredilen âyet de anlamlıdır; "her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenedir, şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir" (2/181) âyeti, anlaşmayı imzalayanların her zaman imzalarına sahip çıkmalarını ve verdikleri sözleri tutmalarını sağlamayı amaçlar.

Hatt-ı hümâyün metninde geçen "Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı" (8/63) âyetiyle de yapılan anlaşmanın önemine vurgu yapılmaktadır. Padişah, hatt-ı hümâyünun sonunda sadrazam, şeyhülislâm ve diğer devlet adamlarıyla âyanlara "Anlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir" (2/177) âyetini hatırlatarak bu âyet gereğince yapılan sözleşmeye uymalarını ve sened-i ittifakı uygulamalarını belirtmekte, aksine hareket edenlere beddua etmektedir. Görüldüğü gibi metne uygun âyetler dikkatle seçilmiş ve senedin uygulanabilmesi için bunların manevî yaptırım gücünden yararlanılmak istenmiştir.

* * *

Sened-i ittifak hakkında yapılan eksik veya yanlış yorumlar, senedin tam ve padişah tarafından tasdikli bir metninin elde bulunmamasından kaynaklanmıştır. Yukarıda tarihimiz açısından taşıdığı önem açık bir şekilde vurgulanan ve demokrasi ve anayasa hareketlerimizin başlangıç noktası olarak belirlenen böyle bir belgenin -âyanlık hakkında birçok ilmî çalışma yapılmasına rağmen- tam metninin bugüne kadar neşredilmemiş olması düşündürücüdür. Zira senedin metni, tasnifi Osmanlı döneminde yapılan bir belge grubunun içerisinde[25] bulunmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla sened-i ittifakın bugüne kadar kullanılan metinleri, Şânizâde Ataullah Efendi[26] ile Ahmed

25 HH, nr. 35242.

26 Şânizâde, *Tarih*, I, 66-73.

Cevdet Paşa[27] tarafından nakledilenlerdir. Server Tanilli, Cevdet Paşa'nın naklettiği metni bugünkü harflere aktarmıştır. Suna Kili ile A. Ş. Gözübüyük'ün verdikleri metin ise, Server Tanilli'nin metnine dayanmakta olduğundan bunu göz ardı ediyoruz. Çünkü bu yayında basım hatalarına varıncaya kadar Tanilli'nin metni aynen kopya edilmiştir. Yaptığımız mukayeseye göre, ele aldığımız üç metin içerisinde nispeten güvenilir ve aslına en yakın olanı Şânizâde'nin naklettiğidir. Fakat araştırmacılar tarafından en çok bilineni ve en yaygın olarak kullanılanı ise *Tarih-i Cevdet*'teki metindir. Oysa bu metin eksik olup bazı yanlışları içermektedir. Dolayısıyla yapılan yorumlar *Tarih-i Cevdet*'teki eksik ve zaman zaman yanlış metin üzerine bina edilmektedir. Bundan daha vahim olanı ise, eski yazıyı okuyamayanların, S. Tanilli'nin *Tarih-i Cevdet*'i esas alarak hazırladığı, ancak pek çok yerini eksik veya yanlış okuduğu metni kullanmalarıdır.

Bu durumda karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır: *Tarih-i Cevdet*'te eksik olarak nakledilen ve yer yer değiştirilmiş olan metin, S. Tanilli tarafından bozularak ve yanlış okunarak bugünkü yazıya aktarılmış; yanlışlık ve eksiklikler zincirleme bir şekilde artmıştır. Böylece bu metinleri kullananların, asıl kaynaktan uzaklaşmaktan doğan müteselsil yanlışlarla karşı karşıya kalmaları kaçınılmaz olmaktadır.

* * *

Burada tam metnini neşretmiş olduğumuz belge, sened-i ittifakın orijinali değil; senedi kaleme almış olan Divân-ı Hümâyûn Beylikçisi Mehmed İzzet'in istinsah edip onaylamış olduğu bir suretidir. Neşrettiğimiz belge ile yukarıda söz konusu edilen üç metin arasındaki eksiklik ve farklılıklar dipnotlarla gösterilmiştir. Bu metinlerden *Tarih-i Cevdet*'teki "C", Şânizâde'deki "Ş" ve Tanilli'deki de "T" rumuzuyla kısaltılmıştır.

* * *

27 A. Cevdet Paşa, *Tarih*, IX, 278-283.

Bismillahirrahmanirrahîm

Sûret-i Hatt-ı Hümâyûn

Esta'îzubillah, *lev-enfakte mâ fî'l-arzı cemî'an mâ ellefte beyne kulûbihim ve lâkinnellahe ellefe beynehum*[28] nass-ı celîli mantûkunca din ü Devlet-i Âliyye ve millet-i beyzâ-yı Muhammediyye'nin ihyâsı ittifak ve itilâf-ı kulûb-i erkân ve vükelâya menût ve bi-inâyetillahi te'âlâ bu maksûdun husûlü dahi işbu uhûd ve mevâsîk-i müteyemminenin ale'd-devam îfâ ve icrâsiyle meşrût idüği emr-i âşikârdır. Binâenaleyh işbu ittifak senedinde muharrer uhûd ve şerâyit-i ma'lûmenin bi-fazlillahi te'âlâ harf-be-harf icrâ ve îfâsına bi'n-nefs zât-ı hümâyûnum müte'ahhid olmağla sadrıazamım ve şeyhülislâmım ve vüzerâ ve ulemâ ve vükelâ-yı devletim ve hânedân-ı Memâlik-i Mahrüsem taraflarından dahi este'îzubillah, *ve'l-mûfûne bi-ahdihim izâ ahedû*[29] emr-i şerîfine imtisâlen uhûd-i mezkûre hâric ve dâhilde dustûrü'l-amel tutularak harf-be-harf icrâ ve îfâsına hasbeten-lillah bezl-i vüs' ü kudret oluna. Hilâfına ednâ hareket ve ma'âzallahü te'âlâ fesh-i ahde cesâret eder bulunur ise min-kıbelillah müstehak-ı la'net ve dâreynde giriftâr-ı vehâmet ve ukubet ola.

Elhamdülillahi ellezi eyyede'l-islâme bi-ricâlin kamû alâ sâkın vâhidin ve ittifâkın ve's-salâtu ve's-selâmu alâ seyyidinâ Muhammedin ellezi refe'a an-ümmetihi en-nifâka ve'ş-şikaka ve alâ âlihi ve eshâbihi ellezine ictehedû fî sebîlihi bi'l-vifâkı.[30]

---

28 "Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı" (*Kur'ân-ı Kerîm*, 8/63) Bu âyetlerin mealleri Hayreddin Karaman ile bir heyetin hazırlamış olduğu *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*'nden (Medine 1992) alınmıştır.

29 "Anlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir" (*Kur'ân-ı Kerîm*, 2/177).

30 "İslâm'ı yek vücut ve müttefik olan rical ile kuvvetlendiren Allah'a hamd olsun. Ümmeti üzerinden nifak ve ayrılığı kaldıran Efendimiz Muhammed'e ve O'nun yolunda ittifakla çalışan ehl-i beytine ve ashabına selât ve selâm olsun."

Arapça ibarelerin okunmasında yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşlarım Dr. Muhammed Aruçi, Doç. Dr. Zekeriya Kurşun ve eski öğrencim Cengiz Tomar ile metni okuyarak tavsiyelerde bulunan Dr. Tahsin Görgün ve Himmet Taşkömür'e bu vesileyle teşekkür ederim.

Emmâ ba'd sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı meyâmin-nisâb oldur ki, cümlenin veli-ni'ıneti olan Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye Saltanat-ı Muhammediyye olup bâ-avn-i hazret-i Hudâ ibtidâ-yı zuhürundan ilâ yevminâ hazâ mazhar olduğu fütüh ve galibiyet ve şân ü şevket ittihâd ü ittifak ve ref'-i nefsâniyyet ve şikak ile hâsıl olduğu vâreste-i kayd-ı işâret iken bir müddetden berü iktizâ-yı girdiş-i çarh-ı gerdân ile[31] şîrâze-i eczâ-yı nizâm perîşân ve vükelâ-yı devlet beyninde ve taşra memâlik hânedânları miyânında esbâb-ı şettâdan nâşi nefsâniyyet ve şikak hâlâtı nümâyân olmak mülâbesesiyle Saltanat-ı Seniyye'nin kuvveti sûret-i teşettüte mübeddel ve dâhilen ve hâricen nüfüzu muhtell ve bu hâlet bây ü gedâ ve a'lâ ve ednâ hakkına ya'ni umümen millet-i beyzâ-yı Ahmediyye'ye müris-i vehn ü halel olmağla refte refte ne sûret-i kerîheyi müntic olduğu ve bi-gayr-i hakkın vâki' olan fezâyih-i ma'lüme takrîbiyle esâs-ı saltanat münderis olmak rütbesine vardığı i'tirâf-kerde-i sigar ü kibâr olup bismillahirrahmanirrahîm *fa'tebirû yâ ulî'l-ebsâr*[32] nass-ı celîlü'ş-şânı üzere sevâbık-ı mu'âmelâtdan ahz-ı ibret ve de'âyim-i nizâm-ı din ü devleti ikame ve ihyâ ve i'lâ-i[33] kelimetullahi'l-ulyâ niyyet-i hayriyyesiyle bu teşettütün ittifaka tebdîline ve ol vechile Devlet-i Âliyye'nin kuvvet-i kâmilesi esbâbını istihsal ve izhâra bezl-i makderet eylemek uhde-i diyânet ve zimmet-i sadâkate mütehattim ve vâcib olduğunu cümlemiz derk ü iz'ân birle mecâlis-i müte'addide[34] akd olunarak cümlemiz yek-vücüd ve ittihâd ve ittifâk ile[35] ihyâ-yı din ü devlete sârif-i vüs' ü mechüd olup ikmâl-i kuvvet-i zâtiyye ve mevâdd-ı sâire-i mülkiyyeyi müzâkere ve zavâbıt-ı hasenesini şîrâze-bend-i istişâre eylediğimize[36] mebni işbu ittifâk şerâyıtını dahi ber vech-i âtî senede rabt ve tevsîk etmişizdir.

---

31 *gerdânla* C, Ş.

32 "Ey akıl sahipleri! İbret alın" (*Kur'ân-ı Kerîm*, 2/177).

33 *İ'lâ* C, Ş'de eksik. Kelime her iki metinde de *ihyâ-yı kelimetu'l-lahi'l-ulyâ*.

34 *mecâlis-i müteahhide* T: *mecâlis-i müte'addide* C.

35 *İttifâkla* C, Ş.

36 *ettiğimize* C, T: *eylediğimize* Ş.

Şart-ı Evvel: Şevketlü kerâmetlü[37] mehâbetlü kudretlü[38] veli-ni'met-i âlem veli-ni'metimiz efendimiz hazretleri kutb-ı dâire-i devlet-i ebed-müddet olmalariyle gerek zât-ı şevket-simât-ı mülûkânelerine ve gerek teşyîd-i bünyân-ı şân-ı[39] Saltanat-ı Seniyyelerine hazret-i Rabbü'l-âlemînin lütf ü ihsânına istinâden[40] ve imdâd-ı rûhâniyyet-i cenâb-ı Risâlet-penâhîye tevessülen cümlemiz müte'ahhid ve zâmin olup vakten-mine'l-evkat gerek vüzerâ ve ulemâ ve ricâl ve[41] hânedânân ve gerek bi'l-cümle ocaklar taraflarından kavlen ve fi'ilen ve[42] sırren ve alenen bir güne ihânet ve hilâf-ı emr ü rızâ tavr u hareket zuhür eder ise[43] ba'de't-tahkîk cesâret edenin te'dîb ve ibret kılınmasına dâhilen ve hâricen cümlemiz bi'l-ittifâk ikdâm ve gayret edüp bu maddede her kimden[44] müsâmaha zuhür eder ise[45] ânın dahi bi'l-ittifâk te'dîb ve tenkîline cidd-i tâm oluna. Ve bu dâire-i ittifâka dâhil olmayan bulunur ise[46] cümlemiz âna da'vâcı olup kavlen ve fi'ilen şart-ı ittihâda ri'âyet eylemesine ve dâhil olmasına cümle[47] tarafından cebr oluna. Ve'l-hâsıl şevket-meâb efendimizin gerek zât-ı hümâyûnlarına ve gerek mülk ve kuvvet-i Saltanat-ı Seniyye ve evâmir ve merâzi-i aliyyelerinin[48] muhâfazasına ve ihânet ve fesâddan[49] vikayesine mâlen ve bedenen cümlemiz umümen ta'ahhüd ve tekeffül edüp kendülerimiz hayatda oldukca zâtlarımız ve hayatda olmadıkca evlâd ve hânedânlarımız zâmin ola. Ve bu vechile cümle hakkında hüsn-i teveccüh-i hazret-i

37 *kerâmetlü* C, Ş'de eksik.
38 *kudretlü* C, Ş'de eksik.
39 *şân* C, Ş'de eksik.
40 *istinâd* C, Ş, T.
41 *gerek* C, Ş'de fazla.
42 *ve* C, Ş'de eksik.
43 *ederse* C, Ş.
44 *her kimden* T'de eksik.
45 *ederse* C, Ş.
46 *bulunursa* C, Ş.
47 *cümlemiz* C, Ş.
48 *evâmir-i aliyyelerinin ve merâzi-i aliyyelerinin* C, T.
49 *fesâd ve ihânetden* C, Ş, T.

pâdişâhî der-kâr olmağla îfâ-yı levâzim-i şükr-güzârî ve hidmet-kârîye ale'd-devam sarf-i yârâ-yi liyâkat kılına.

Şart-ı Sâni: Devlet-i Âliyye'nin bekası ve kuvvet ve şevketinin tezâyüdü cümlemizin zât ve hânedânlarımıza mâbihi'l-beka olduğuna binâen cümlemiz beyninde bi'l-müzâkere karar verildiği üzere tezâyüd-i kuvvet-i saltanat içün memâlik-i Hakaniyye'den tahrîri tertîb olan[50] asâkir ve neferâtın mecâlis-i müzâkerâtda verilen nizâm mûcebince devlet askeri olarak tahrîr ve tekmîline ve ale'd-devam bekasına cümlemiz sa'y ü ikdâm edüp nizâm ve râbıtalarına dâhilen ve hâricen mecmû'-i erkân ve hademe ve hânedânân[51] cidd-i tâm eyleyeler. Ve işbu asker tertîbi maddesi[52] kıvâm-ı din ü devlet içün ittifâk-ı ârâ ile karar bulmuş olduğuna mebni inkılâbât-ı zaman[53] ile bu hasâretdir[54] yahud şöyledir böyledir deyü tahrîk-i erbâb-ı fesâd ve hased ile tağyîrini kimesne tecvîz eder ve ocaklar tarafından i'tirâz ve muhâlefet olunur ise[55] cümlemiz ale'l-umûm da'vâcı olup takbîh ve fesh ü tağyîrine cesâret değil, feth-i şefe edeni hâin bilüp ale'l-ittifâk te'dîb ve def' ü ref'ine cümlemiz ikdâm ve gayret eyleye ve bu bâbda birimiz muhâlefet eylemeye. Ve Devlet-i Âliyye'nin her ne tarafdan olur ise[56] olsun düşmeni zuhûrunda umûmen mukabelesine sür'at-i azîmet ve def' ü[57] tenkîline sarf-ı makderet etmek esâs-ı nizâmdan olmağla bu usûlün bir vakitde mugayiri hareket vâki' olmaya.

Şart-ı Sâlis: Kıvâm ve fer-i saltanat cümlemizin akdem-i âmâli olup bu bâbda ale'l-ittifâk gayret eylemeğe müte'ahhid olduğumuza binâen[58] tezâyüd-i kuvvet[59] içün teksîr-i askere

50 *olunan* C, Ş, T.

51 *hânedân* C, Ş, T.

52 *maddesini* C, T.

53 *inkılâb-ı zaman* C, Ş, T.

54 *hüsrandır* C, T.

55 *olunursa* C, Ş, T.

56 *olursa* C, T.

57 *ü* Ş'de eksik.

58 *mebni* C, Ş, T.

59 *kuvvât* Ş.

ikdâmımız misillü gerek Beytü'l-mâl-i Müslimînin ve gerek vâridât-ı Devlet-i Âliyye'nin muhâfazasına dahi[60] müte'ahhid olup mahallerinden tahsîl ve te'diyesine ve telef ve hasârdan[61] vikayesine ve evâmir ve[62] ahkâm-ı[63] pâdişâhînin infâz ü icrâsına ve her kim muhâlefet ve adem-i itâ'at izhâr[64] eder ise[65] bi'l-ittifâk te'dîbine cümlemiz mûte'ahhid ve mütekeffil olmağla bu usûle dâimen ri'âyet oluna.

Şart-ı Râbi': Devlet-i Âliyye'nin öteden berü usûl-i nizâm ve kanunu kâffe-i emr û nehy-i pâdişâhî hâric ve dâhil cümle erkân ve vükelâya makam-ı vekâlet-i mutlakadan sudûr etmek sûreti olmağla ba'd-ez-în herkes büyüğünü bilüp vazîfesinden hâric umûra tasaddi eylemeye. Ve kâffe-i emr ü nehy makam-ı sadâret-i uzmâdan sudûr eyleye. Ve ol emr ü nehy,[66] emr ü nehy-i pâdişâhî bilinûp[67] hilâfına kimesne cesâret etmeye.[68] Ve her kim umûrundan hâric ve me'mûriyeti olan maslahatdan ziyâde âharın me'mûriyetine tasaddi eder ise cümlemiz da'vâcı olup filân maslahat filânın me'mûriyeti iken filân zât şu vechile müdâhele etmiş deyü ol me'mûriyetden ref' olunmasına ve ta'arruzâtın ale'l-umûm ref'iyle[69] her umûr makam-ı vekâlet-i mutlakaya arz ve istîzân olunarak emr ü rey-i sadâret-penâhî üzere [hareket][70] olunmağa[71] cümlemizin ta'ahhüdünden başka makam-ı sadâret-i uzmâdan dahi hilâf-ı kanun

60 *dahi* C, T'de eksik.

61 *hasârâtdan* C, T; *hasâretden* Ş.

62 *ve* C'de eksik.

63 *ve ahkâm* T'de eksik.

64 *izhâr* Ş, C, T'de eksik.

65 *ederse* C, T, Ş.

66 *mahzâ* Ş, C ve T'de fazla. *Ve ol emr ü nehy mahzâ emr ü nehy-i pâdişâhî...*

67 *olmağla* C, T.

68 *eylemeye* C, T.

69 *def'iyle* Ş.

70 *hareket* Ş, C, T'de fazla. Yayınladığımız metinde *hareket* kelimesi atlanmıştır. Anlamda hissedilen bu kelimenin eksikliğini diğer metinlerden giderdik. Bu noktada Şânizâde ve Cevdet Paşa'nın başka bir metni görmüş olabilecekleri veya beylikçi kaleminde belgenin sureti çıkarılırken kelimenin atlanmış olabileceği ihtimalleri akla gelmektedir.

71 *olunmağla* Ş.

ve muhill-i ta'ahhüd irtikâb ve irtişâ ve gerek taşraya ve gerek umür-ı dâhiliyyeye müte'allik Devlet-i Âliyye'ye 'âcilen ve âcilen muzırr olacak sâir güne mekârihe ibtidâr olunur ise cümlemiz da'vâcı olup bi'l-ittifâk men'ine ikdâm eylememiz şart ola. Ve men'ini bana söylediler deyü ol vekil-i mutlak söyleyenlerden birisine azv-ı müfteriyyât ile nefsâniyet eder ise[72] ânın dahi men'ine ve muhâfazasına cümle tarafından ta'ahhüd olunmağın bunlara dahi dâimen mürâ'ât[73] oluna.

Şart-ı Hâmis: Zât-ı hümâyünun ve kuvvet-i saltanatın ve nizâm-ı devletin muhâfazasına cümlemiz kefîl ve müte'ahhid olduğumuz misillü gerek memâlik hânedânları ve vücühunun Devlet-i Âliyye'den ve gerek dâhilde olan ricâl ve erkân-ı devletin birbirinden emniyeti şart-ı a'zam ve tahsîl-i emniyyet ve itmînân dahi cümlenin ittihâd ve ittifâkıyla birbirlerine kefâlet ve damânına[74] mütevakkıf idüği emr-i gayr-i mübhem olmağla bu[75] dâire-i ittifâka dâhil olan gerek hânedânân ve a'yânân[76] ve gerek vükelâ ve ricâl ve erkân[77] birbirlerinin zâtına ve hânedânına zâmın ve kefîl[78] ola. Şöyle ki hânedânlardan birisine[79]hilâf-ı şart-ı ittihâd bir hareketi zuhür[80] etmedikce taraf-ı Devlet-i Âliyye'den veyahud[81] taşralarda vüzerâ ve birbirlerinden bir güne[82] ta'arruz ve ihânet ve sü-i kasd vuku'a gelür ise uzak yakın[83] denilmeyüp cümlemiz da'vâcı olarak mütecâsir olanın te'dîb ve def'ine bi'l-ittifâk ikdâm oluna. Ve kendüleri hayatda iken kendülerine ve ba'de'l-vefât hânedânlarının beka ve mu-

72 *ederse* Ş.

73 Tanilli bu kelimeyi *müracaat* diye okumuş.

74 *damâna* C, *zımana* T.

75 *bu* C, T'de eksik.

76 *gerek hânedân ve a'yân* Ş, C, T.

77 *ve erkân* C, T'de eksik.

78 *kefîl ve zâmın ola* Ş, C, T.

79 *birisinin* C, T.

80 *tebeyyün* C, T.

81 *yahud* Ş, C, T.

82 *bir güne* C, T'de eksik.

83 *uzak ve yakın denilmeyüp* Ş.

hâfazasına[84] cümle vükelâ zâmın ve müte'ahhid olmalarıyla ol hânedânlar dahi zîr-i idarelerinde olan a'yânlara ve vücûha müte'ahhid ve[85] zâmın ola.[86] Ve[87] o makûle a'yân ve vücûha hânedânlardan birisi tama'en veyahud[88] vech-i âher ile nefsâniyeten[89] bir gûne sû-i kasd etmeyüp eğer hilâf-ı ta'ahhüd ve rızâ bir gûne cünha ve hiyâneti[90] zâhir olur ise[91] ba'de't-tahkîk ve[92] makam-ı [vekâlet-i] mutlakadan[93] bi'l-istîzân def' ü ref'ine ol hânedân ikdâm edüp yerine âherini intihâb eyleye. Ve herkes uhdesine muhavvel mahâll hududundan hâric bir karış mahalle ta'arruz ve ta'addi[94] etmeyüp her kim tecâvüz eder ise[95] uzak yakın[96] denilmeyüp[97] cümle[98] da'vâcı olup men' eyleyeler. Ve mütenebbih olmaz ise bâ'is-i şikak olanın def' ü tenkîline bi'l-ittifâk ikdâm oluna. Ve cümle vücûh ve hânedânlar ve a'yân-ı memâlik yek-vücûd olup ale'l-ittifâk def'-i ihtilâl ve şikaka şedd-i nitâk[99] eyleyeler. Ve her kim fukaraya zulm ve ta'addi eder ve şerî'at-ı mutahharanın icrâsına muhâlefet eyler ise ânın dahi te'dîb ve terbiyesine bi'l-ittihâd sa'y oluna. Ve cümle hânedânlar ve a'yânlar hakkına[100] bu vechile tekeffûl olunduğu misillü vükelâ ve ulemâ ve ricâl ve ha-

---

84 *beka-yı muhâfazasına* Ş, C, T.

85 *müte'ahhid ve* Ş, C, T'de eksik.

86 *olalar* Ş, C, T.

87 *ve* C, Ş, T'de eksik.

88 *yahud* Ş.

89 *nefsâniyet ve bir gûne sû-i kasd* C, T.

90 *cinâyeti* C, T.

91 *olursa* Ş.

92 *ve* C,T'de eksik.

93 *makam-ı vekâlet-i mutlaka* Ş, C, T. Anlaşılan yayınladığımız metinde istinsah esnasında *vekâlet* kelimesi düşmüş olmalı.

94 *tasaddi* Ş, C, T.

95 *ederse* Ş.

96 *uzak ve yakın* Ş, C, T.

97 *denilmeyerek* Ş, C, T.

98 *cümleten* C, T.

99 Tanilli bu terkibi *sedd-i nitâk* şeklinde okumuş.

100 *hakkında* Ş, C, T.

deme-i saltanata dahi vakten-mine'l-evkat tahrîk ve fesâd[101] ile bir tarafdan bir güne ihânet ve sü-i kasd vuku'a gelmemesine ve te'dîbini mücib cünhası cümle indinde gereği gibi ta'ayyün etmedikce nefsâniyeten tekdîr olunmamasına ve zât ve hânedânlarına cümle hânedânân ve vücûh kefîl ve müte'ahhid olmalarıyla bir vakitde hilâfına hareket olunmaya. Ve eğer hasbe'l-beşeriyye birinin cünhası zuhür eder ise[102] ol cünha cümle indinde ba'de't-ta'ayyün makam-ı sadâretden töhmetine göre te'dîb oluna.

Şart-ı Sâdis: Âsitâne'de ocaklardan ve sâirden[103] bir güne fitne ve fesâd hâdis olur ise[104] bilâ-istîzân cümle hânedânlar Âsitâne'ye vürûda şitâb edüp mütecâsir olanların ve ol ocağın[105] kaldırılmasına ya'ni o makûle fitne ve fesâda bâdî olan sınıf veyahud şahıs tahkîk olunup[106] eğer sınıf ise bu def'a bâ'is-i fiten[107] olan Boğaz Kal'ası neferâtının kaldırıldığı misillü kendüleri kahr ve tenkîl ve dirlik ve esâmileri ref' olunmak ve eşhâsdan ise her ne tabakadan olur ise olsun bi't-tahkîk i'dâm olunmak[108] hususuna cümle hânedânân[109] ve vücûh-i memâlik müte'ahhid olup ve cümle[si] Âsitâne'nin emniyetine ve istihsâl-i âsâyişine[110] kefîl olmağla bu râbıta-i kaviyye ne makûle esbâba tevakkuf eyler ise[111] istihsâline bi'l-ittifâk ve ale'd-devam ikdâm ve gayret oluna.

Şart-ı Sâbi': Fukara ve re'âyânın himâyet ve siyâneti dahi[112] esâs olduğuna nazaran hânedânân ve vücûh tarafından zîr-i

---

101 *ifsâd* Ş, C, T.

102 *ederse* Ş.

103 *sâireden* Ş, C, T.

104 *olursa* Ş.

105 *Ocakın* Ş.

106 *ya'ni o makûle fitne ve fesâda bâdî olan sınıf veyahud şahıs tahkîk olunup* ibaresi Ş, C, T de eksik.

107 *fitne* C, T.

108 *kılınmak* Ş, C, T.

109 *hânedân* Ş, C, T.

110 *esbâbına* Ş, C, T.

111 *eder ise* Ş, C, T.

112 *dahi* Ş, C, T'de eksik.

idarelerinde olan kazaların âsâyişine ve fukara ve re'âyânın tekâlîfleri[113] emrinde hadd-ı i'tidâle ri'âyet hususuna dikkat olunmak lâzimeden olmağla[114] ref'-i mezâlim ve ta'dîl-i tekâlîf hususuna[115] vükelâ ve memâlik hânedânları beynlerinde bi'l-müzâkere ne vechile karar verilür ise[116] âmn dahi[117] devam ve istikrârına ve mugayiri[118] olarak zulm ve ta'addi vuku'a gelmemesine i'tinâ oluna. Ve her hânedân yek-diğerin hâline nezâret birle hilâf-ı emr ü rızâ ve mugayir-i şerî'at-ı garrâ zulm ve ta'addi eder[119] olur ise sâlimen ani'l-garaz Devlet-i Âliyye'ye ihbâr eyleyüp bi'l-ittifâk men'ine ikdâm oluna. İşbu[120] şerâyıt-ı seb'aya bi'l-müzâkere karar verilüp hilâfına hareket olunmamak üzere kasem-i billah ve ahdi bi'r-resûl vâki' olmağla hıfzenli'l-mevâsîk işbu sened-i mu'teber ketb ü tenmîk olundu. *Fe men beddelehû ba'demâ semi'ahu fe innemâ ismuhu ale'l-lezine yubeddilûnehû innellahe semî'un alîm.*[121] Hurrire fî evâsıt-ı şehr-i[122] Şa'bâne'l-mu'azzam sene[123] selase ve ışrîn ve miyeteyn ve elf min-Hicreti men-lehü'l-izz ve'ş-şeref.[124]

İşbu sened-i mu'teberin hâvi olduğu şerâit din ü Devlet-i Âliyye'nin bi-avnihi te'âlâ[125] te'yîd ve ihyâsı emr-i ehemmine esâs olup ale'd-devam dustûrü'l-amel tutulması vâcib olmağla tebeddül-i zaman ve zevât ile tağyîri mümkin olamamak içün makam-ı sadâret ve mesned-i fetvâyı bundan böyle teşrîf ede-

113 *tekâlifi* Ş, C, T.

114 *olmağın* Ş, C, T.

115 *ref'-i mezâlim ve ta'addi ve tekâlif hususuna* C, T: *ref'-i mezâlim ve ta'dîl ve tekâlîf hususuna* Ş.

116 *verilürse* Ş.

117 *dahi* Ş, C, T'de eksik.

118 *mugayir* C, T.

119 *eden* Ş, C, T.

120 *ve işbu* C, T.

121 "Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir, şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir" (*Kur'ân-ı Kerîm*, 2/181).

122 *şehr* C, Ş'de, Tanilli'de ise tarih kısmı tamamen eksik.

123 *li-sene* Ş, C.

124 *min-Hicreti men-lehü'l-izz ve'ş-şeref* kaydı C, Ş'de eksik.

125 *bi-avnihi te'âlâ* Ş, C, T'de eksik.

cek zevât dahi ibtidâ-yı nasb ve mesnedlerine ku'ûdlarında bu sened[i] hatm ve imzâ edüp harf-be-harf icrâsına ikdâm eyleyeler. Ve hîn-i tebeddülde meşgale takrîbiyle işbu hatm-i sened maddesi te'ehhûr kesb etmemek içün gerek vekâlet-i mutlaka ve gerek meşîhat-ı İslâmiyye tebeddül etdiği gibi derakab Beylikci-i Dîvân-ı Hümâyün bulunanlar asıl senedi kalemden alup kethüdâ ve reis-i vakt[126] olanları[127] ihtâr birle vekâlet-i mutlaka veyahud[128] meşîhat-ı İslâmiyye mesânîdine ku'ûd eden zâta[129] hatm ve imzâ etdirmek üzere bu nizâm dahi Dîvân-ı Hümâyün Kalemi'ne kayd ile dustûrü'l-amel tutula. Ve işbu senedin iktizâ edenlere sûretleri verileceğine mebni bir sûreti nezd-i ferd-i[130] cenâb-ı[131] tâcdârîde mahfûz olup dâimen ve müstemirren icrâsına bi'z-zât şevket-meâb efendimizin nezâret-i seniyyeleri şâmil ola[132]

El-müte'ahhid bi-mâ fîhi Mustafa Sadr-ı a'zam
Cây-ı mühr

El-müte'ahhid bi-icrâi mâ yahvîhi Mehmed Salih-zâde
Ahmed Es'ad ufiye anhümâ
Cây-ı mühr

El-müte'ahhid bi-icrâi mâ yahvîhi
Esseyyid Abdullah Râmiz Kapudan-ı Derya
Cây-ı mühr

El-müte'ahhid bi-mâ yahvîhi Abdurrahman
el-vezir
Vâli-i Anadolu
Cây-ı mühr

126 *reisü'l-vakt* C, T.

127 *olanlara* C, T.

128 *yahud* Ş.

129 *zevâta* Ş, C, T.

130 *nezd-i âlî* Ş, C, T.

131 *cenâb* C ve T'de eksik.

132 *ve's-selâm* Ş, C, T.

El-mûte'ahhid bi-mâ hurrire fîhi Mehmed Derviş el-Kadı
bi-asker-i Rumili
Cây-ı mühr

El-müte'ahhid bi-icrâi mâ yahvîhi
Dürrî-zâde Esseyyid Abdullah el-Nakîb ale'l-eşrâf
Cây-ı mühr

Te'alleka nazarî bi-mâ fîhi fe'stesvebtuhû ve te'ahhedtu
alâ mâ yahvîhi harrerehû el-abdü'd-dâ'î
li'd-Devleti'l-Aliyye Emin Paşa-zâde Mehmed Emin
el-mûteşerrif bi-rütbe-i sadâret-i Rumili
Cây-ı mühr

El-müte'ahhid bi-mâ hurrire fîhi Hâfız Ahmed Kâmilî
el-Kadı bi-asker-i Anadolu
Cây-ı mûhr

El-müte'ahhid bi-mâ hurrire fîhi Mehmed Tâhir el-Kadı
bi-Dâri'l-Hilâfeti'l-Aliyye
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Mustafa Refik
Kethüdâ-yı Sadr-ı Âlî
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Mustafa Ağa-yı
Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-mûte'ahhidîn Mehmed Emin Behic el-Defterî
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Esseyyid Mehmed Sa'id
Galib Reisü'l-küttâb
Cây-ı mûhr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Mustafa Reşid Kethüdâ-yı
Rikâb-ı Hümâyûn Sâbık
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Esseyyid Ali Nâzır-ı
Umûr-i Bahriyye
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Mehmed Emin Rûz-nâmce-i Evvel
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Süleyman Cabbâr-zâde
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn İsmail Sirozî
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn el-Hac Ömer Karaosman-zâde
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Ahmed bâ-pâye-i Muhâsebe-i Evvel
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn
Mehmed Ağa-yı Sipâhiyân-ı Dergâh-ı Âlî
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Mehmed İzzet Beylikci-i
Dîvân-ı Hümâyûn Râkımü'l-hurûf
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l-müte'ahhidîn Hüseyin Hüsnü Âmedî-i
Dîvân-ı Hümâyûn
Cây-ı mühr

Ve ene mine'l -müte'ahhidîn Mustafa Mirliva-i[133] Çirmen
Cây-ı mühr[134]

133 *Mutasarrıf-ı Liva-i Çirmen* C.

134 Bu makale "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni" başlığı altında, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1998, s. 209-222'de yayımlanmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)

Tanzimat dönemi, siyasî, idarî, iktisadî, sosyal, kültürel ve hukukî açılardan günümüzü de etkileyen gelişmelere temel teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir. Bu özelliğine, yani Türk modernleşmesi açısından bir dönüm noktası olmasına rağmen, günümüzde hâlâ gerektiği ölçüde üzerinde durulduğunu ve araştırılmış olduğunu iddia etmek güçtür. Bu devirde gerek gelişen olayların zorunlu kılmasıyla, gerekse Avrupa'yı tanıyan devlet adamlarının gayretleriyle devlet teşkilâtı ve yönetim zihniyetinde önemli değişiklikler yapıldı. II. Mahmud dönemi ve sonrasında merkezî yönetimde yapılan düzenlemelerle, çalışmaları belli bir uzmanlık alanıyla sınırlı olmayan eski kurumların yerine, yeni ihtiyaçları karşılaması amacıyla uzmanlık gerektiren birimler oluşturuldu. Bu bakış açısıyla, yukarıda da belirtildiği gibi, meşveret sistemi yaygınlaştırılarak kararların daha sağlıklı bir şekilde alınmasını sağlamak üzere meclisler ve görev sınırları belirlenmiş olan nezaretler kuruldu. Bu değişikliklerden taşra kurumlarının etkilenmemesi düşünülemezdi. Nitekim taşra teşkilâtı da yeniden ele alınarak burada da halkın temsilcilerinin katıldığı meclisler ihdas edildi. Gerçekleştirilen bu reformlarla bazı hizmetler ve idare sistem nispeten merkezîleştirildi. Yeni büroların ve birimlerin kurulması

neticesinde yönetim kadroları kalabalıklaştığı gibi, bu daireler arasında deveran eden belgeler de çoğaldı ve gerek şekil, gerekse dil ve muhteva bakımından önemli değişikliklere uğradı.[1] İşte bu bölümde Tanzimat döneminde belgelerin geçirdiği bazı değişiklikler ve bunların mahiyetleri üzerinde durulacaktır.

Bu dönemde vesikalarda muhteva bakımından gerçekleştirilen önemli yeniliklerden birisi bazı belge türlerinin tarihlendirilmeleridir. Gerek sadaret arzlarına gerekse hatt-ı hümâyün ve iradelere 1846 yılının başlarına kadar genellikle tarih konmuyor ve bu da bürokraside önemli sıkıntılara sebep oluyordu. Zira bu belgeler devlet dairelerinin muamelelerini üzerlerine bina ettikleri en önemli belge türleri olduğu için vesikanın tarihinin bilinmesi, yapılan işlemlerin sıhhati açısından hayatî derecede önem taşımaktaydı. Belgenin tarihinin bilinememesi veya tahminî olarak bilinse bile buna tam olarak güvenilememesi, uygulamada önemli sıkıntılar meydana getirmekteydi. Buna, herhangi bir muamele için arandığında vesikanın bulunamaması gibi durumlar da eklenince yarattığı sorunların boyutu daha iyi anlaşılır. Tarih hususunun ortaya çıkardığı bu olumsuzluklara çare olmak üzere konuyu ele alan meclis-i vâlâ yapılan çalışmalar neticesinde resmî ve gayri resmî bütün yazılara tarih konmasını kararlaştırdı. Ayrıca artık tarihsiz belge tanzim etmemeleri hususunda daire şeflerinin de dikkatleri çekildi (4 Şubat 1846/7 Safer 1262).[2] Bundan sonra belgeler kararlaştırıldığı gibi tarihli olarak tanzim edilmeye başlandı. Nitekim kararın hemen uygulandığı, karardan önce arz edilen, ancak iradesi karardan sonra çıkan bazı iradelerdeki sadaret tezkiresinin tarihsiz, padişahın iradesinin ise tarihli olmasından[3] anlaşılmaktadır.

---

1 İlber Ortaylı, bu dönemde belgelerin geçirdiği bazı değişiklikler hakkında 1986 yılında genel mahiyette bir tebliğ sunmuştu ("Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* 30 Nisan-2 Mayıs 1986, Bildiriler, İstanbul 1988, s. 153-168).

2 A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 58-59; İ. Mes. Müh, nr. 95; Rıfat Paşa, *Müntehebât-ı Âsâr*, 9. Kitab, s. 44-45.

3 14 Şubat 1846 (17 Safer 1262), İ. Har, nr. 1514.

Burada bir hususa daha dikkat çekmek gerekir; iradelerin arkasında bulunan tarih belgenin tarihi değil, belgenin muamele gördüğü tarihtir. Nitekim bir belgede söz konusu tarihin altında "cevab-ı resmî bu tarih ile verilmiştir" ibaresi[4] bu tespiti doğrular. Bu görüşümüzü destekleyen diğer bir husus da, belgelere tarih konması zorunluluğunun getirilmesinden sonra düzenlenen bir iradenin arkasındaki tarihtir. Bu kararın alınmasından sonra da iradelerin arkasına tarih konmaya devam etmiştir. Yine böyle bir belgede sadaret tezkiresinin tarihi 11 Safer, iradeninki 14 Safer ve arkadaki tarih de 15 Safer 1262'dir.[5] Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.[6] Bu misallerden de anlaşılacağı üzere, tarih zorunluluğu uygulamasından önceki iradelerin arkasında mevcut tarihler kalemdeki muamele tarihidir. Netice olarak bu örnekler, araştırıcıların olayların tarih tespitini yaparken arkadaki tarihleri son derece titiz, dikkatle ve -varsa- başka verilerle destekleyerek kullanmaları gerektiğini bize açıkça göstermektedir.

İradelerle ilgili bir diğer önemli husus da *şifahî irade* konusudur. Padişahların herhangi bir konuda sözlü olarak verdikleri emirler de irade sayılır; gereği yerine getirilir ve bunlara şifahî irade denirdi. Bu çeşit iradeler sadrazama veya ilgili olduğu kişiye doğrudan ifade edilebileceği gibi, mâbeynden görevlendirilecek birisi vasıtasıyla da bildirilebilirdi. Nitekim incelenen döneme göre biraz geç sayılabilecek olan II. Abdülhamid zamanında, böyle bir şifahî iradeyi tebliğ vazifesiyle Kurenâdan Halil Bey görevlendirilmişti.[7]

Bu gibi iradelerin, yani devlet idaresine yukarıdan yapılan müdahalelerin çokluğu, bir yönetimin en zayıf noktasını oluşturur. Çünkü bir kişi veya grubun inisiyatifiyle alınan bu tür

4 25 Eylül 1839 (16 B 1255), İ. Har, nr. 11. Ek III'e bakınız.

5 İ. Dah, nr. 5908.

6 Peyk-i Meserret kalyonunun tamir edilerek havuzdan çıkarılmasına dair olan iradenin tarihi 23, belgenin arkasındaki tarih ise 24 M 1266'dır (İ. Dah, nr. 11879).

7 Tedavül etmekte olan kaimenin itibarını korumak hususunda "bazı irâdât-ı şifahiyyeyi tebliğ memuriyetiyle" Kurenâdan Halil Bey Bâbıâlî'ye gönderildi (29 RA 1296, İ. Dah, nr. 63655/23).

kararlar kurumsal olmaktan ziyade, keyfîdir ve hatalı olma ihtimali de yüksektir. Bir idarede bu tür kararların toplam kararlara olan oranı, o idarenin kurumsal veya mutlak diye nitelendirilmesine neden olur. Nitekim kurumsallaşmış bir devlette kararlar aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik olarak çeşitli devlet dairelerinde görüşülerek alınır. Padişahlar her ne kadar kanunlarla mukayyed iseler de, bazen bunları ihlâl edebilecek kararlar verebilirlerdi. Burada üzerinde durulacak olan husus, padişahın sözlü olarak vermiş olduğu emirler anlamındaki şifahî irade değildir. Ele alacağımız irade türünün özelliği ise aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşiyi takip eden normal bir muamele olmasına rağmen, aynı zamanda şifahî bir irade olmasıdır.

Bâbıâlî evrak odası, nezaret ve devair gelen giden defterleri üzerinde yaptığımız bir araştırmada rastladığımız "şifahî irâde" ibaresi, bu açıdan farklı ve ilginçtir. Farklılığı, padişahın iradesinin hangi yönde olduğunun sadaret arzının üzerinde irade hâmişi şeklinde yazılmayıp sadrazama şifahî olarak bildirilmesinden dolayıdır. İrade, konu itibariyle Drinak kasabası halkının ıslah edilmelerine dair olup defterdeki belgenin hülâsasının üzerinde "yalnız istizan *tezkiresi* olup *iradesi şifahî idüği* ifade buyurulmuştur. Mektûbî bey nezdindedir" açıklaması mevcuttur.[8] Bu ifadenin konumuz açısından önemine gelince; artık bu açıklamayı gördükten sonra, arşivde sık sık rastlanılan iradesiz sadaret tezkirelerinin[9] iradelerinin çıkmadığını söylemek ve iddia etmek güçleşmektedir. Çünkü bu tezkirelerin iradeleri de şifahî olarak verilmiş olabilir. Bu durum, belgeleri incelerken ve kullanırken ne kadar hassas olunması gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu dönemde konumuz açısından yapılan en önemli değişikliklerden bir diğeri de bürokraside *nesih* yazı yerine *rik'a*nın yaygın olarak kullanılmasıdır. Bilindiği gibi nesih, açık yazılışı ve kolay okunuşuyla Tanzimat dönemine kadar maliye, ilmiye

8 1 Şubat 1853 (21 R 1269), BEO, *Nezaret ve Devair Gelen-Giden Def.* (*NDGGD*), nr. 278/8-1, s. 637.

9 İradesiz sadaret tezkiresi örneği için bkz. 26 Ağustos 1858 (16 M 1275), A. AMD, 90/3.

ve divân kalemi dışındaki bürokraside uzun yıllar kullanılmıştı. Özellikle padişaha sunulan sadrazam telhisleri açık ve güzel bir nesihle yazılırdı. Çünkü padişahların hepsinin eğitimi mükemmel olmadığından telhislerin açık bir yazıyla yazılması hususu önemliydi. Yukarıda da belirtildiği gibi bir yandan yapılan reformlarla devlet kurumlarının geliştirilmesi ve diğer yandan da dış dünyayla ilişkilerin artması neticesinde, bürokrasideki işlem hacmi, öncesiyle kıyas kabul etmez derecede büyümüştü. Dolayısıyla diğer yazı çeşitlerine göre daha kıvrak, çabuk ve kalem kaldırılmadan yazılabilen rik'a yavaş yavaş bürokrasi yazısı olmaya başladı. Ancak, rik'anın kullanılmasının, ilk başlarda ufak tefek de olsa bazı problemlere neden olduğu ve buna alışmanın biraz zaman aldığı mâbeynden sadarete gönderilen tarihsiz bir hususî tezkireden anlaşılmaktadır.

Tezkirede, padişaha arz edilen sadaret tezkirelerinde "hüsn aldırılmak ve çabuk" yazabilmek amacıyla kalem kaldırılmaksızın kuralsız bir şekilde bitiştirilerek yazılan "mezkûre", "mansüre", "müzekkire-i mezkûre", "buyuruldukda", "şehinşâhîleri", "de" gibi kelimelerin bitişik değil, ayrı ve okunaklı bir şekilde yazılması istenir. Belgede ayrıca kehmelerin bitişik ve açık yazılış şekilleri de gösterilir. Padişahın bu konu üzerinde hassaten durduğunu ve mâbeyn başkâtibini iki kere uyardığını görüyoruz.[10] Bununla da yetinmeyerek âmedî odası ve diğer marûzât yazılan yerlerde bulunan kâtiplere birer satır yazı yazdırtılarak bunların saraya, kendisine gönderilmesini istedi. Gerçekten de emir doğrultusunda kâtiplere yazılar yazdırılarak mâbeyne takdim edilmiş ve padişah bunları kendi yanında alıkoymuştu.[11]

Padişahın muhtemelen iş yoğunluğu yanında bir de karmaşık yazılarla uğraşmamak amacıyla yazı konusunu bu kadar ciddiye aldığı anlaşılıyor. Bunun yanında nispeten karmaşık

10 "...Rik'a yazısı resm-i atîk üzere olmayıp şiveli olarak yazılmakta ise de bazı hurûfâtı hüsn aldırılmak ve çabuk yazılmak içün bâlâda mezkûr harfler olvechile tahrir kılınmakta olup halbuki bu suret mizâc-ı keramet-imtizac-ı hazret-i şehinşâhiye mugayir olarak..." (İ. Dalı, nr. 386). Vesikanın orijinal metni için Ek IV'e bakınız.

11 27 Şubat 1840 (23 Z 1255), İ. Dalı, nr. 332.

olan rik'a yazıyı okumakta güçlüklerle karşılaştığı ihtimali de gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak, yaptığımız araştırma neticesinde, padişahın bütün ısrarına rağmen, aradan fazla bir zaman geçmeden aynı yazım tarzının kullanılmaya devam ettiğini ve gittikçe de yaygınlaştığını belirledik. Böylece Tanzimat'ın hemen öncesinde başlayan kullanımı gittikçe yaygınlaşan rik'a, âdeta bürokrasinin resmî yazısı haline geldi. Bu yazı o kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır ki, öteden beri maliye kayıtlarının tutulduğu siyakat yazısı da, Tanzimat'tan sonra rik'alaşmış bir siyakata dönüştü.

Zaruretler neticesinde kullanılan yazı şekil olarak bu suretle pratikleşirken, yazı dilinin bu değişimin dışında kalması doğal olarak düşünülemezdi. Çünkü yukarıda ifade edildiği gibi, II. Mahmud döneminden itibaren idarî, malî ve askerî teşkilât ayrıntılandırılarak merkezîleşmişti. Merkezî yönetimlerde bürokraside kullanılan dilin ülkenin her tarafında rahatlıkla anlaşılabilmesi ve herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemesi en önemli hususlardan birisidir. Bunun yanında, bu dönemde açılan mekteb-i maârif, mekteb-i ulûm-ı edebiyye, dârülmaârif ve rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin kalemlere alınması, yazı dilinde de bir sadeleşme ve standartlaşmayı beraberinde getirdi.[12]

Bu hususta meclis-i vâlânın yaptığı çalışmaları da unutmamak gerekir. 9 Ocak 1847'de (21 Muharrem 1263) hazırladığı bir mazbatayla yazışmaların muhtevası ve dili hakkında bazı önemli düzenlemeler yaptı: Yazışmalarda gereksiz ve muğlak ifadelerin yer almaması, kafiyeli ve münşiyâne yazılar yerine mümkün mertebe açık ibareler ve Türkçe kelimeler kullanılması, yazıların satır aralıklarının okumayı kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesi ve karışıklığa meydan vermemek için her konunun ilgili olduğu müessese tarafına yazılması, bunlardan birkaçıdır. Daha açık bir ifadeyle, mülkî işlerin Bâbıâlî'ye, askerî işlerin seraskerliğe ve malî konuların da maliyeye yazılması gerekiyordu.

---

12 Ortaylı, *Aynı mak.*, s. 153-154. Memuriyete intisap ve memur yetiştirme usûllerindeki değişiklikler hakkında geniş bilgi için bkz. A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 52-58.

Bu konularda bilhassa taşra memurları hatalar yapmaktaydı. Meselâ maliyeyi ilgilendiren bir konunun sadece maliye nezaretine yazılması gerekliyken, taşra memurları bununla yetinmeyip bazen maliyeye, sadarete ve diğer vükelâya ayrı ayrı yazı yazabiliyordu. Bu ise hem ilgisiz memurları gereksiz yere meşgul ediyor, hem de iş ve yetki karmaşasına neden oluyordu. Öte yandan gelen yazılarda gereksiz bir sürü tafsilâtın bulunmasından dolayı, yazının herhangi bir konu hakkında açıklamalarda bulunan bir *inhâ* mı, yoksa bir soruna çözüm isteyen maslahata dair bir yazı mı olduğu ilk bakışta anlaşılamıyordu. Dolayısıyla çoğu kere belge yarısına kadar okunduktan sonra inhâ mı, işe dair bir yazı mı olduğu anlaşılıyor ve bu da vakit kaybına neden oluyordu. Bu sakıncayı önlemek amacıyla bilhassa meclis mazbatalarında, inhâ ile görüş ve cevap bildiren kısımlar arasında boşluk bırakılması kararlaştırıldı. Ayrıca yazıların uzun cümleler yerine kısa ve anlaşılır ibarelerle yazılmaları da meclisin aldığı kararlar cümlesindendi.

İşlemlere hız kazandırmak için gerçekleştirilen yeniliklerden birisi de yazışmaların tanımlanmasıydı. Yani, "filân tarihiyle gelen tahrirat veyahut şuranın veya şu mahallin mazbatası" şeklinde belgenin başında konuya açıklık getirilerek böylece işlemlere hız kazandırılması esası getirildi.[13] Burada göze çarpan en önemli husus yazışmalarda Türkçe ve açık ifadelerin tercih ve teşvik edilmesidir. Bu tarihten sonra belge ve yazışma dili gözle görülür bir şekilde sadeleşir. Diğer bir önemli konu da uzun ve karmaşık cümleler yerine, kısa, açık ve anlaşılır olanların tercihidir. Hakikaten bu tür metinlerin anlaşılması zamanın bürokrasisi ve halk açısından da önemli bir sorundu. Bu karardan sonra birdenbire değil, ancak tedricî olarak yazışmalarda kısa cümlelerin kullanılmaya başlandığını ve ardından yine aşamalı olarak noktalama işaretlerine geçildiğini görüyoruz. Yazışma dilindeki bütün bu gelişmelerin II. Mah-

---

13 *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 175, vr. 5a-b; Rıfat Paşa, *Müntehebat-ı Âsâr*, 9. Kitab, s. 42-43. Bütün memurların bu hususlara dikkat etmelerine dair sadaretten hariciye nâzırı vekiline yazılan buyuruldu için bkz. 4 C 1262, HR. MKT. 12/35; *Buyuruldu Def.*, nr. 3, s. 75.

mud ve Tanzimat dönemlerinde yapılan düzenlemelerin bir sonucu olduğu şüphesizdir.

20 Mart 1853 (9 Cemaziyyelâhir 1269) tarihinde yapılan bir düzenlemeyle, Osmanlı Devleti'nin, yabancı devletlerin başkentlerinde bulunan sefirleriyle o tarihe kadar Fransızca olarak gerçekleştirdiği yazışmaları artık mümkün mertebe Türkçe yapması yönünde bir karar alındı. Karara, yazıların tercümesinin zaman aldığı ve bunun da işleri aksattığı hususu gerekçe gösterilmekteydi.[14] Yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için şu uyarıyı yapma zarureti vardır ki, bu kararla sefaretlerle hükümet arasındaki bütün yazışmaların Türkçe olması değil, mümkün mertebe Türkçe yapılması kastedilmektedir. Nitekim metinde geçen "iktizasına göre Türkçe tahrir olunması" ifadesi de bunu kanıtlar. Ne kadar uygulandığı araştırılmaya muhtaç olan bu kararın, Türkçe'nin diplomasi dili olarak gelişmesinde yararlı olduğu düşünülebilir veya en azından bu tedbir Tanzimat bürokratlarının niyetlerini göstermesi açısından açıklayıcı olabilir.

Belgelerde kullanılan dilin sade ve anlaşılır olmasının bürokrasi açısından ne kadar önemli olduğunu ve dilin mahallî varyasyonlarda nasıl problem yarattığını şu örnek açık bir şekilde bize gösterir: Tunus valisi padişaha bazı hediyeler gönderir ve bunların kabul olunduğuna dair valiye cevabî bir mektup yazılır; yazıda, hediyelerin padişahça kabul edildiğini belirtmek anlamında *tevkîf* kelimesi kullanılır. Vali, bunu Arapça'daki anlamıyla "alıkonuldu" ve "kabul edilmedi" şeklinde anladığı için "mahzûn ve mükesserü'l-hâtır" olur; bunun üzerine kendisine bir yazı daha gönderilerek konu açıklığa kavuşturulur. Yazıda "beyâna hâcet olmadığı vechile her memleketin kendisine muhassas nice ıstılahatı olarak bilâd-ı sâirede onların tamamıyla bilinmesi mümkün olmadığından" burada kullanılan "*tevkîf*" kelimesinin "*kabûl*" anlamını taşıdığı belirtilir[15] ve so-

14 Sefir Kostaki Bey, bu konuda Londra sefaretine yazılan yazıya verdiği cevapta bundan sonra bu hususa uyacağını belirtti (16 Nisan 1853/7 Receb 1269, HR. MKT, 58/99).

15 BEO, A. MKT. UM., 3/55.

run çözüme ulaştırılır. Bu olay, yanlış anlaşılmaya sebep olabilecek olan bir kelimenin bile bürokraside ve diplomaside ne kadar önemli sorunlara yol açabildiğini, yazıların üslûbunun ve kullanılan kelimelerin ne kadar özenle seçilmesi gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Maliyeden yazılan emir, ilmühaber ve mektuplara da bazen gereksiz ve asıl konuyu ilgilendirmeyen pek çok tafsilât dercedilebilmekte ve zaman zaman birkaç konu aynı mazbata veya takririn içinde yer alabilmekteydi. Farklı birimleri ilgilendiren bu tür belgelerdeki konuların her biri için ayrı ayrı yazıların yazılması gerekiyordu. Ancak, görevli memurlar bunu yapmak yerine mazbata veya takririn birer kopyasını çıkartarak her bir konunun ilgili olduğu daireye göndermekte ve bu da devlete ait bilgilerin ilgisiz kişi ve memurlarca öğrenilmesine neden olmaktaydı. Öte yandan mazbata veya takrir sadece bir konuya dair olsa bile, havale yazısında konu özetlenmeden ve "usül-ı tasarrufa riâyet" edilmeden aynen yazılmakta ve bu da bir sürü gereksiz tafsilât anlamına gelmekteydi. Bunun üzerine yapılan bir düzenlemeyle, mazbata ve takrirlerde geçen ve her memurun bilmemesi gereken bilgiler çıkarılarak sadece hüküm kısmının ilgili yere bildirilmesi kararlaştırıldı; ayrıca bu hususlara dikkat etmeleri için maliye memurları uyarıldı.[16]

Yazışmaların süratli, sıhhatli ve anlaşılır olması için gerçekleştirilen değişikliklerden birisi de, taşradan gönderilen tahriratta mührün yanında gönderenin imzasının bulunması zorunluluğunun getirilmesidir. Çünkü imza atılmaksızın sadece mühür basılması uygulamada bazı problemlere yol açmaktaydı. Meselâ aynı isimli memurların bazen mahlasları da aynı olabiliyor; böyle durumlarda eğer mühürler de birbirine benziyorsa belgenin kime ait olduğunun belirlenmesi önemli bir sorun haline gelebiliyordu. Bundan dolayı taşradan gönderilen yazılarda mührün yanında imza atılması zorunluluğu getirildi. Bu karardan önce gönderilen yazılarda gönderenin ismi ya hiç yazılmıyor veya sadece zarfın üzerinde yer alıyordu. Zarfın

16 5 Mart 1843 (3 Safer 1259), Cevdet, Maliye, nr. 1114.

kaybolması veya ıslanma gibi hâricî etkilerle dıştaki yazı veya mührün tahrip olması durumunda gönderen şahsın kimliğinin tespiti imkânsızlaşıyordu.[17] Bu ise işlerin doğru ve zamanında görülmesi önündeki önemli bir engeldi.

Diğer taraftan bürokrasinin gelişmesi ve buna bağlı olarak yazışmaların gittikçe artması neticesinde muamelelerin ve işlemlerin hızlandırılması için de bazı pratik yöntemler geliştirildi. Bilindiği üzere çeşitli konular hakkında sadaretten yazılan buyuruldulara ve havale edilen takrirlere *sah* çekilmesi öteden beri uygulanagelen bir usûldü. Belgelerin ve muamelelerin az olduğu dönemlerde pek sıkıntı yaratmayan bu uygulama, işlem hacminin büyümesiyle beraber sorunlara neden olmaya başladı. Çünkü *sahh*ın çekilmesi fazla zaman aldığı ve işleri aksatıp geciktirdiği gibi, bu işle meşgul olan memur da başka bir işle ilgilenemiyordu. Ayrıca *sahh*ın taklit edilme ihtimali de mevcuttu. Bütün bu sakıncaları bertaraf etmek ve işlemlerde hızı artırmak için sadaretin arzı üzerine çıkan bir irade ile, *sah* yerine kullanılmak üzere resmî bir mührün hazırlanması kararlaştırıldı. Böylece bu tür muamelelerde *sah keşidesi* usûlünden vazgeçildi (14 Şubat 1862/14 Şaban 1278).[18] Alınan karar doğrultusunda sadrazam adına kazdırılan mühürde "Veziriazam Mehmed Fuad" ibaresi mevcut olup bun-

17 Bu konuda taşraya yazılan yazıya Trablusgarb Eyaleti Müşiri Muhammed Paşa'nın verdiği cevap, 23 Mart 1846 (25 RA 1262), Cevdet, Dahiliye, nr. 13363. İmza hususundaki zorunluluğa taşranın bazı yerlerinde uyulmaması üzerine emrin buralara gereği gibi bildirilemediği fikrinden hareketle bunun *Takvim-i Vekayi* vasıtasıyla duyurulması kararlaştırıldı (16 Haziran 1846/21 C 1262, İ. Mes. Müh, nr. 109).

18 "...mehâmm ve mesâlih-i vâkıaya dair makam-ı sadaretten devâir-i saireye yazılmakta olan buyuruldulara ve havale olunan tekarire salı keşîdesi usûl-i mu'tâdeden ise de bunların bazı eyyâmda ikiyüzden mütecaviz olarak ol-makamda bulunanların bir hayli vakti dahi sah keşîdesiyle güzerân eylemekte olduğuna ve buna taklid dahi kabil olup zikr olunan buyuruldular ise bâ-irade-i seniyye devâire verilmekte olan memuriyet ve mezuniyetin senedât-ı resmiyyesi bulunduğuna binaen ba'demâ sah keşîdesinden sarf-ı nazarla onun yerine bir mühr-i resmî isti'mâl olunsa hem takhdden vâreste ve hem de teshilâtı mûcib olacağı..." (İ. Dah, nr. 32753).

Söz konusu değişiklikten önce vesikalara çekilen sah için Ek V'e; düzenlemeden sonra bu muameleler için kullanılan sadrazam mührü için Ek VI'ya bakınız.

dan sonra her sadrazam kendi adına, üzerinde "veziriazam" yazısı bulunan birer mühür kazdırtarak buyuruldu ve takrirleri bu mühürle mühürledi.[19] Bu uygulama devletin sonuna kadar varlığını sürdürdü.[20]

Tanzimat'tan sonra taşra teşkilâtında gerçekleştirilen bazı reformlar da, belgelerin hitap kısmında diplomatik açıdan birtakım değişikliklerin yapılmasını gerektirdi. Divân kaleminden hukuk ve diğer konulara dair çıkan emirler yalnızca mahallî hâkime hitaben yazılırdı. Hem hâkime, hem de vali veya mutasarrıflara emir yazılması gerektiğinde ise, ilâve hitap yazılabil-

---

19 17 Mayıs 1862 (18 ZA 1278), BEO, A. DVN, 181/1; 215/3; 242/8; 242/33. Diğer sadrazam mühürleri için bkz. Yusuf Kâmil Paşa, 25 C 1279, Cevdet, Dahiliye, nr. 11387; BEO, A. DVN, 197/46. Mehmed Rüşdi Paşa, 7 C 1283, BEO, A. DVN, 258/18; Cevdet, Dahiliye, nr. 5423. Âlî Paşa, 14 Safer 1285, BEO, A. DVN, 276/14. Hüseyin Avni Paşa, 19 Safer 1292, BEO, A. DVN, 340/23.

Aslında Tanzimat öncesi dönemde de sadrazamlar mühür kullanmaktaydı. Ancak, bizi ilgilendirdiği anlamda, yani sah yerine mühür kullanılması ilk defa söz konusu tarihte başladı. Uzunçarşılı, sadrazamların 1278 tarihinden itibaren sadaretten nezaretlere yazılan buyuruldularda mühür kullandıklarını belirtmesine rağmen, niçin böyle bir uygulamaya gerek duyulduğu hususunda bilgi vermez ("Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik", TTK *Belleten*, IV/16, Ankara 1940, s. 497; Aynı mlf., "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair", TTK *Belleten*, V/17, Ankara 1941, s. 115).

20 Sadrazam Tevfik Paşa'nın buyuruldu üzerindeki mührü. 29 Mart 1922 (30 Receb 1340), DH. İ. UM., 3-3/1-46. Sadrazam mührü uygulandığı husustaki diğer örnekler için İ. H. Uzunçarşılı, "Buyruldı", TTK *Belleten*, V/19, Ankara 1941'deki fotokopilere bakılabilir.

II. Abdülhamid zamanında ilginç bir hadise meydana geldi. Padişah bazı belgeler üzerinde görmüş olduğu sah mührüne bir anlam verememişti. İşin ilginç yanı mâbeyn başkitabetindeki görevlilerin de bu konuda bilgileri yoktu. Padişaha verdikleri cevapta bu mührün Âli Paşa'mn sadaretinde tanzim edildiğini bildirdiler. Bu konuda birkaç kere sadarete gelmiş olan Said Paşa'nın bilgisinin olabileceği düşüncesiyle, durum kendisinden soruldu. Padişahm görmesi için -eğer kendisinde varsa- "veziriazam" yazılı mührün bir nüshası da istendi. Said Paşa bunun üzerine mührün ne zaman ve hangi amaçla kullanılmaya başlandığını mâbeyne bildirdi. Paşa, mühürde niçin sadr-ı a'zam değil de veziriazam ibaresinin yazıldığını ise şu cümlelerle açıklar: "...tarifden âzâde olduğu üzere hidmet-i sadarette bulunanlara vaktiyle veziriazam dahi denildiğinden ya ona binaen yahud el-yevm Fransızca müsta'mel olan Gran Vezir unvanını tercümeten merhum Fuad Paşa da mührünü Veziriazam Mehmed Fuad diye tahrir ettirmiş idi. İşbu usûle binaen makam-ı sadarette bulunanlar buyuruldular kendi isimleriyle beraber veziriazam ibaresini hâvi olan mühürlerle tahtim edegelmişlerdir" (*Said Paşa'nın Hâtırâtı*, II/2, İstanbul 1328, s. 302-304).

mesi için konunun yeniden padişaha arz edilip fermanın çıkması gerekiyordu. Zira kâtiplerin bu hususta tasarruf kullanma yetkileri yoktu. Oysa bir işin iki kere yapıldığı bu gibi durumlar zaman almakta ve işleri geciktirmekteydi. Tanzimat'ın ilânından sonra taşra yönetiminde de önemli değişiklikler yapılmış, mülkî ve malî teşkilâtta gerçekleştirilen reformlar neticesinde meclisler kurulmuş ve bu meclisler o birimin küçük ve büyük bütün işlerinin ele alınıp görüşüldüğü birer merci haline getirilmişti. Bu meclislerin kurulması sayesinde ilâve hitap hususunda meydana gelen söz konusu sorunlar kendiliğinden çözülmüş oldu. Çünkü vali, mutasarrıf, hâkim gibi görevliler bu meclislerin üyesi olduklarından dolayı, birisine hitaben yazılan yazı, zaten doğrudan meclisin ve dolayısıyla hepsinin ortaklaşa konusu olduğundan artık ilâve hitap yazılmasına gerek kalmadı; emrin söz konusu görevlilerden birisine hitaben yazılması kâfiydi. Küçük kazalarla ilgili hususlarda ise, konunun kazanın bağlı bulunduğu muhassıllığın büyük meclisinde "görülmek üzere hitâbı[nm] uydurulması" gerekiyordu.[21]

Taşra memurlarının yaptığı hatalardan birisi de zaman zaman aynı konu hakkında hem olumlu hem de olumsuz mazbata tanzim etmeleriydi. Bu ise, merkezdeki memurları, hangi mazbataya inanmaları ve hangi doğrultuda karar vermeleri hususunda çelişkiye düşürmekte ve zihinlerde karışıklığa neden olmaktaydı. Bunun üzerine konuyu görüşen meclis-i vâlâ, hem lehte, hem de aleyhte tanzim edilmiş mazbatalarda isimleri bulunanların şiddetle cezalandırılacağını belirterek bu konuda gerekli önlemleri alması ve taşradaki ve merkezdeki memurlarını uyarması için şeyhülislâmlığın dikkati çekti; ayrıca keyfiyetin *Takvim-i Vekayi* ile bütün memurlara da duyurulmasını kararlaştırdı.[22]

---

21 Bundan sonra yazışmalarda bu hususlara dikkat etmeleri bir buyuruldu ile kalem şeflerine bildirildi. Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerde ise eski usûl devam edecekti (16 Mart 1840/12 M 1256, *Buyuruldu Def.*, nr. 3, s. 30, 32; *Meclis-i Tanzimat Def.*, nr. 30, s. 18).

22 Samakov kaymakamı hakkında bu şekilde biri olumlu ve diğeri olumsuz olmak üzere düzenlenen iki mazbatanın altında da Dobnice naibi ve müftüsünün imzaları vardı (31 Temmuz 1847/17 Şaban 1263, İ. MV, nr. 2249).

Bu dönemde gerçekleştirilen bürokratik reformların ve buna paralel olarak büyüyen yazı hacminin yarattığı sorunlardan birisi de belgelerin gönderildiği makama uygun olarak kullanılan hitap şekli, yani elkab hususudur. Gelişmelerin hızlı bir şekilde tezahürü, yazışmalarda kullanılan elkab konusunda bazı karışıklıkların yaşanmasına ve gelişigüzel kullanılmasına yol açtı. Meselâ, *veliyü'n-niam* ve *veli-nimet-i bî-minnet* ibareleri, memurlar, hatta halk arasındaki yazılı ve sözlü anlatımlarda bile kullanılmaktaydı. Bunun üzerine çıkarılan bir iradeyle bu ibarelerin padişah dışında hiç kimse için kullanılmaması kararlaştırıldı.[23] Bu tür düzenlemeler daha sonraki yıllarda da sürdü ve 1846'da *Takvim-i Vekayi*'de çıkan bir yazıyla *efendim* tabirinin sadece padişah için kullanılabileceği konusunda kamuoyu uyarıldı.[24] Yaklaşık bir yıl sonra, bu tabirin buyuruldularda da kullanılamayacağı belirtilerek buyuruldulardaki elkabın *efendi* veya *paşa* şeklinde yazılması istendi.[25] Ancak, bu karar, büyük bir ihtimalle sadece *efendim* tabirinin yalnız kullanımı için geçerliydi. Yoksa, *devletlü efendim*, *atûfetlü efendim* gibi başka bir sıfatla beraber kullanılması, eskiden olduğu gibi sonraki dönemlerde de devam etti.

Bütün bunlara devlet memurlarımn astına veya üstüne karşı kendi uygun bulduğu elkabı yazmasını da eklersek, bu konudaki karışıklığın boyutu biraz daha iyi anlaşılır. Kargaşayı sona erdirmek isteyen meclis-i vâlânın yaptığı çalışmalar neticesinde rütbe ve makamlara göre büyükten küçüğe ve küçükten büyüğe yazılacak olan elkabı gösterir bir liste tanzim edildi. Meclis mazbatasında "bir müddetten beri tahrirat ve tezâkire yazılmakta olan elkab maddesinde pek aşırı tekellüf olunmakta olup maksad-ı aslî ise mesâlih-i vâkıanm haşviyyâtı olmayarak muhtasarca hüsn-i ifadesinden ibaret olmasıyla bu makûle tekellüfât ile uğraşmak abesle iştigal kabîlinden olarak... bendegân ve dâiyân-ı Devlet-i Âliyye'nin nâil olduğu rütbe ve hay-

23 25 Mayıs 1839 (11 RA 1255), HH, nr. 32271.

24 19 Mart 1846 (21 RA 1262), *TV*, nr. 299.

25 9 Nisan 1847 (22 R 1263) tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, İ. Mes. Müh, nr. 139; Selh-i CA 1263, Cevdet, Dahiliye, nr. 4547.

siyet uzun elkab ve tekellüfâta muhtaç" olmadığı belirtilmekteydi. Rütbe-i ûlânın sınıf-ı sânîsine kadar olan memurlara *ricâl,* daha aşağıdakilere ise "hangi rütbede ise ol rütbe eshâbından" diye yazılacaktı. Listede görev ve rütbe sahibi olan mâzûllere nasıl hitap edileceği de belirlenmişti. Merkezdeki büro şeflerine ve taşradaki memurlara talimatlar gönderilerek bu hususlara dikkat etmeleri istendi (24 Nisan 1847).[26] Bu düzenlemeyle beraber kullanılan unvanlar da sadeleştirildi. Aradan birkaç sene geçmesine rağmen, uygulamada bazı karışıklıkların devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim yazışmalarda valilerin bir kısmına *devletlü* ve bazılarına da *atûfetlü* diye hitap edilmekteydi. Bunun üzerine vezir rütbesindeki valilerin hepsi için *devletlü* unvanının kullanılması kararlaştırıldı.[27]

Netice olarak gerek merkez gerekse taşra bürokrasisinde yapılan değişiklikler, belgeleri hem dil hem şekil hem de muhteva açısından önemli ölçüde etkilemiştir. II. Mahmud ve Tanzimat dönemleriyle beraber idarede ve maliyede uygulanan merkezîleştirme politikalarının bir sonucu olarak belge ve bürokrasi dili de sadeleştirildi. Bürokrasinin gelişmesi aynı zamanda daireler arasında deveran eden belgelerin de çoğalmasını ve bu da, evrak akışında ve eski evraka müracaatta yeni bazı düzenlemelerin yapılmasını beraberinde getirdi. Şöyle ki, bir yandan eski evrakın bir merkezde, güven içinde, tasnifli ve düzenli bir şekilde muhafaza edilebilmesi ve başvurulması gerektiğinde kolaylıkla ulaşılabilmesi için *hazine-i evrak* denen modern arşiv; diğer yandan da gerek Bâbıâlî'ye gelen gerekse buradan taşraya veya merkezdeki diğer devlet dairelerine yazılan evrakın akışının düzenli ve aksamadan yapılabilmesi için *Bâbıâlî evrak odası* kuruldu.[28]

---

26 İ. Mes. Müh, nr. 139; A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 60. Liste için bkz. 7 Mayıs 1847 (21 CA 1263), *TV*, nr. 333; Gurre-i C 1263, *Ceride-i Havadis*, nr. 333. Bu hususlar bütün valilere (Cevdet, Dahiliye, nr. 14399) ve yabancı ülkelerde görev yapan sefirlere de bildirildi (Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, İstanbul 1328, VIII, 139). Söz konusu cetvel için Ek VIII'e bakınız.

27 A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 61.

28 Bu makale daha önce "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler, 1839-1856" başlığıyla *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1995, XV, 221-237'de yayımlanmıştır.

ALTINCI BÖLÜM

Padişah İradelerinin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri (1840-1856)

Osmanlı bürokrasisinde nihaî kararın, yani iradenin çıkıncaya kadar bir belgenin bürokraside geçtiği süreci tespit etmek, çıktıktan sonraki süreci belirlemekten daha kolaydır. Birincisinde yapılması gereken iş, sayısal olarak fazla eki (*lef*) bulunan bir belge grubunu alıp muamelenin başlangıcından, iradesi çıkıncaya kadarki süreci tespit etmektir. Diğer bir ifadeyle, vesikaların izlediği prosedüre dair elde bir kayıt bulunmasa bile, mevcut belgelerden kararın teşekkülünün safhalarını belirlemek mümkündür. Oysa irade çıktıktan sonra belgelerin takip ettiği seyir hakkında bu şekilde başvurulabilecek bir kaynak elde mevcut değildir.[1] Ancak, biz gene de bu süreci, belgelerin

1 Tanzimat sonrası bürokrasisinde bir kararın teşekkül sürecini gösteren bir belge olmamasına rağmen, Tanzimat öncesi için -en azından maliye için- böyle bir belge mevcuttur. II. Mahmud döneminden itibaren birçok yeni müessesenin ihdası, gayet tabii olarak kararın teşekkül mekanizmasında da bazı değişikliklere yol açacaktı. Bu dönemin daha iyi tahlil edilebilmesi için, önceki duruma bir göz atmakta yarar vardır. Elimizdeki belgeye göre Tanzimat'tan önce maliyeden kayda müracaatla çıkan bir emrin teşekkülü için şu safhalardan geçmesi gerekiyordu:

"...müddei, müddeiün-aleyhten hukuk veyahud arazi veyahud hududa dair maddesini arz-ı hâl eyledikte maddenin kaydı Bâb-ı Defterî'de olan aklâmdan birinde ise bi'n-nefs sadrıazam kaydı der-kenâr ve ihracı içün bâlâ-yı arz-ı hâle ferman ile defterdar-ı vakt işaret eylemedikçe der-kenar olunmaz

arkalarında mevcut olan bazı rumuzları deşifre etmeye çalışarak iradelerin kalemlerde tutulan kayıt defterlerindeki özetlerinin üzerlerinde bulunan açıklamalar ve bazı karineler yardımıyla tespite gayret edeceğiz.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve herhangi bir konu hakkında padişaha ait en son kararı temsil eden irade tasnifi belgeleri, tarihsiz olanların yanında tarihli olarak 1839'dan (1255) itibaren başlamaktadır. Arşivde iradeler üzerinde yaptığımız araştırmalarda 1255 yılına ait olan vesikalarda herhangi bir işarete ve rumuza rastlayamadık. 1840 (1256) senesinin ortalarından itibaren belgelerin arkasında görülen ve aşağıda ayrıntılı bir biçimde incelenecek olan bu rumuzların her biri birer muamele, kayda müracaat veya sualin mukabili olarak kullanılmaktaydı. Önceleri sadece iradelerin üzerinde görülen bu işaretlere, daha sonraları diğer belge türlerinde de rastlanmaktadır.

---

deyu cevap verirler. Bu vechile dikkat ederler, faraza bir arz-ı hâl *ibtidâ* mahalli denir, *ikinci* kalemden der-kenar olundukta ser-halifesi salı eder, *üçüncü* yine defterdar efendi şurûtunu sual, *dördüncü* kaleminden tahrir olunup yine ser-halifesi salı eder, *beşinci* yine defterdara verilir 'hilâfına emir verilmiş midir' deyu sual eder, *altıncı* yine kaleminden tahrir olunup sah olunur, *yedinci* süret deyu buyurur, *sekizinci* mektûbî-i defterî hülâsa edip maddenin hüsn ve kabahatin defterdar efendiye tebliğ eder, *sekizinci* [dokuzuncu olması gerek] telhis deyu buyurur, *dokuzuncu* defterdar mektupçusu kendi kalemi ser-halifesine verip tesvid ettirir ve ba'de'l-mütâlaa telhisini tahrir eder, *onuncu* telhis-i mezkürü defterdar sah eder, *onbirinci* telhisin bâlâsına 'mücebince kalemine kayd ve tezkiresi verile' deyu buyurulur ve pençe ve sahh-ı âlî olur, *onikinci* buyuruldu-i mezküre defterdar küçük sah eder, *onüçüncü* der-kenar kangı kalemden ihraç olunmuş ise ber-mûceb-i buyuruldu kalemine kayd olunup buyuruldu ahz ve başkaca bir tezkire verir, *ondördüncü* tezkire-i mezkürü kalemi hâcesi mühürler, *onbeşinci* tezkire-i mezkürü emr-i tahririçün maliye kalemine verir, *onaltıncı* bir kâtip emrini tahrir eder, *onyedinci* kanuncu ve mümeyyizi bir kere kıraat edip salı eder, *onsekizinci* maliye kalemi kîsedarına verilip ol-dahi mütâlaa eder, *ondokuzuncu* maliye tezkirecisi efendiye verilip ol-dahi sah eder, *yirminci* defterdâr-ı vakte verilip imza olunur, *yirmibirinci* nişancı bulunan efendi hazretleri bâlâsına tuğra-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hakanî keşîde buyurduklarında emr-i hümâyûn olmuş olur ve bu emrin verilmesiçün takdim olunan arz-ı hâlin üzerine bâ-buyuruldu nakl ve beyan olunan şurût ve kuyûd ihraç ve hülâsa olunup ta'dâd olunan zevât-ı kirâmın sah ve imzalarıyla tezyin olunmuş olan arz-ı hâli tezkire-i emri veren kalem ahz ve aylık tobrasına vaz' ve Atmeydanı'nda defterhane kurbunda olan mahzende hıfz olunur ki, her ne vakit sual olunur ise battalını ihraç [ve] 'işte bu sened ile verilmişdir' deyu ibraz ederler" (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [TSMA], D. 3208, tarihsiz).

Rumuz kullanılmasından amaç, belgelerin muamele esnasında gerek kayıtlarına müracaat gerekse çeşitli açıklamalar için kâtiplerin diğer bürolara sordukları sorular ve açıklamaların, belgelerin arkalarında fazla kalabalık yazı yaratmaksızın kısaltılarak gösterilmesiydi. Çünkü ilgili oldukları yerlere havaleleri yapılan belgeler, gerek ait oldukları kalem şefleri ve mukayyidler, gerekse birkaç kalemi ilgilendirdiği takdirde buralardan yapılan şerh ve açıklamalar sunucunda âdeta bir müsveddeye ve karalama kâğıdına dönüşmekteydi. Bu olumsuzluğu bertaraf etmek için, soru ve açıklamalar birer harfle rumuzlaştırılarak muameleler bu esaslara göre yapılmaya başlandı.[2]

Rumuzlar oluşturulurken kelimelerin baş harflerinin esas alındığım görüyoruz. Ancak aynı harfle başlayan birden fazla muamele kelimesi olduğunda, bunlardan birisinin baş ve diğerinin de son harfi rumuz olarak seçilmekteydi. Meselâ *taharri* ve *tarif* kelimelerinde olduğu gibi. Aşağıda da izah edileceği üzere taharri ت, yani kelimenin baş harfiyle ve tarif de ف, yani kelimenin son harfiyle rumuzlaştırılmıştı.

İncelediğimiz dönem kapsamına giren iradelerin arkalarında ح, س, ت, ف, م, ب ve ك gibi harflere ve rumuzlara rastlanmaktadır. Bu harflerden bir kısmının, yani, س, ت ve ف'nin anlamının ne olduğuna dair elimizde belge bulunduğundan bunların niteliği ve ne olduğu hakkında şüpheye mahal yoktur. Ancak ح, م, ك ve ب harflerinin neye işaret ettiklerine dair elde herhangi bir vesika mevcut değildir; dolayısıyla bunların anlamları, belge ve defterlerdeki karineler yardımıyla tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmada belge-defter ikilisi birlikte kullanılmaya özen gösterildi. Sorun bu şekilde özlü bir şekilde ortaya konduktan sonra, şimdi sıra kullanılan rumuzların anlamlarını izaha geldi.

Sin (س): *Sual* anlamında kullanılmaktadır. Sual kelimesinin س harfi ile kısaltılmasına dair elimizde bir belge olmasına rağ-

---

2 *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 436, s. 82. Bu belge sureti tarihsiz olup kayıtlı bulunduğu defterde önünde bulunan mazbata 18 Şaban 1278 ve kendisinden hemen sonraki mazbata da 29 Şaban 1279 (19 Şubat 1863) tarihlidir.

Belge 1: Sual kelimesinin açık yazılışı (İrade, Meclis-i Vâlâ, nr. 18768).

men,[3] rastlayabildiğimiz kadarıyla belgelerin üzerinde rumuzuyla değil de, daha ziyade "suâl",[4] "bi's-sual cevap",[5] "sual buyurulması"[6] şeklinde açık olarak bulunduğunu görüyoruz. Rumuz halindeki kullanımına ise, daha ziyade defterlerde[7] rastlanan bu kelime, herhangi bir konuda başka bir daireden keyfiyet sorulması için kullanılırdı. Meselâ vâlide sultanın dört çifte kayıkları reislerinden Ömer Ağa'nın ölümü üzerine 150 kuruşluk maaşının Mustafa Ağa'ya tahsisine dair olan belgenin kaydında mukayyidden eski beratı sorulmuştu. İradenin defterdeki kaydının üzerinde "atik berat mukayyid beyden *sual* olunmuş ise de olmadığı haber verilmişdir" ibaresi[8] mevcuttur.

Yine meclis-i vâlâ üyelerinden İsmail Bey'in 5.000 kuruş olan maaşına uygun bir karşılık bulunduğunda 2.500 kuruş daha zam yapılması hususu sadaret müsteşarından sorulmuştu. Buradaki kayıt da "müsteşar beyefendiden *sual* buyurulmak içün mektûbî efendi hazretlerine" şeklindedir.[9] Bir başka açıklayıcı nota da Kabail ve Mecidiye kaymakamlıklarıyla Hırsova ve Köstence'nin Tulca'ya bağlanmasına dair olan irade kaydında rastlanır. "Buna dair 19 Şevval 1277 tarihiyle meclis-i âlî-i Tanzimat mazbatasiyle âmedî odasına verildi, yalnız irade-i seniyye ve meclis-i vâlâ mazbatası icabı müsteşar beyefendiden *sual* olunmak üzere kaleme verildi".[10] Yine, "*sual* işaretiyle kaleme verildi", "*sual* olunmak üzere şimdilik tevkîf",

3 *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 436, s. 82.

4 İ. MM, nr. 1294; 21 Receb 1282, nr. 1286; İ. MV, nr. 18766; 24 CA 1278, BEO, A. MKT. MVL, 136/50; 15 Nisan 1289, İ. Dah, nr. 46634.

5 2 Ekim 1870 (6 Receb 1287), İ. MM, nr. 2148.

6 12 Temmuz 1862 (14 M 1279), BEO, A. AMD, 95/63.

7 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 362, 413, 468. Örnekler çoğaltılabilir.

8 BEO, *NDGGD*, nr. 344/8-67, s. 98.

9 BEO, *NDGGD*, nr. 344/8-67, s. 116.

10 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 401b.

"*sual* olunmak üzere cânib-i teşrîfata",[11] "serî'an meclis-i vâlâdan *sual*"[12] gibi ibareler de bu husustaki diğer örneklerdir.

Sual kelimesinin değişik bir kullanımına da, yine belgenin içerdiği konu karara bağlandıktan sonraki muamelelerde rastlanmaktadır. Bazı belgelerin karar alındıktan sonra, arzuhal sahibinin sual sorması ihtimaline binaen kalemlerde bir müddet daha bekletildiklerini görüyoruz. Nitekim İngiltere sefareti tatarlarından Kâmil Ağa'nın boş olan evinin hanımına verilmesine dair olan belge kaydının üzerinde şu açıklama mevcuttur: "sual vukuunda İngiltere sefareti tercümanına ifade olunacağı".[13] Yine Plevne'de kalmış olan Müslümanların uğramakta oldukları Bulgar zulmünden kurtarılmaları için uygun bir yere nakil ve iskân edilme isteklerine dair mahzarlarının kaydı üzerinde şu açıklama vardır: "س sual vukuunda yakın vakitte âsayiş ber-kemâl olacağı tefhîm olunması".[14] Görüldüğü gibi, muamelesi bitmiş olan bazı belgeler, soru sorulma ihtimaline karşı bir süre daha kalemlerde bekletilmekteydi.

Yukarıda da izah edildiği gibi, sual kelimesinin rumuzunun س olarak kullanılmasına genelde dikkat edilmediği ve açık şekliyle yazıldığı görülüyor. Nitekim belgeler üzerinde yaptığımız çalışmalarda bu kelimenin rumuz halinde kullanımına rastlanmadı.

T (ت): *Taharri* anlamında kullanılmaktadır. Bu rumuzun da anlamına ve açık şekline dair elimizde belge mevcuttur.[15] Genelde ت rumuzuyla[16] gösterilmesine rağmen, *taharri* şeklinde,[17] kelimenin tamamının yazıldığı belgelere de rastlanır. Ta-

---

11 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 61a, 126a, 373a; nr. 362/8-85, s. 4.

12 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 352b.

13 BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen*, nr. 129/4-7, vr. 131b.

14 BEO, *NDGGD*, nr. 362/8-85, s. 88.

15 *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 436, s. 82.

16 3 Şubat 1845 (25 M 1261), İ. Har, nr. 1318; 2 R 1261, nr. 1349; 23 M 1266, İ. Dah, nr. 11879; 7 Z 1279, nr. 34532; 7 Z 1279, nr. 34528; 28 Şaban 1276, İ. MV, nr. 18907; 24 C 1278, A. MKT. MVL, 136/71; 13 C 1278, 136/67.

17 11 Temmuz 1866 (27 Safer 1283), İ. MM, nr. 1304; nr. 2148, lef 7, 9; İ. Dah, nr. 1294, lef 5, 7.

Belge 2: "Taharri" kelimesinin rumuzu t harfi (İrade, Meclis-i vâlâ, nr. 18097).

harriye, yani araştırılmaya gerek duyulan hususlar, ilgili oldukları kaleme veya kuruma havale edilirdi. Meselâ, Hacı Ecved Camii'nin tamiri konusu önce meclis-i vâlâya havale edilmiş, meclis durumu evkaf nezaretinden sormuş ve nâzırın cevabı meclise geldikten sonra iradesi ve muhabere tezkiresi kaleme verilmişti.[18] Diğer yandan Medine'de bulunan bazı memurların maaşlarının Medine hazinesine nakli hususu maliye nezaretinden taharri;[19] yine içki satılan yerlerden alınmakta olan ruhsat vergisinin duhan satış vergisine uygun olarak tahsiline dair olan konu da rüsumat emanetine tahkik ettirilmişti.[20]

Bu muamelenin aynı zamanda daha önce çıkmış olan irade veya buyuruldu gibi belgelerin araştırılıp buldurulması işlemleri için de kullanıldığını görüyoruz. Nitekim İzmit çuha fabrikasının idare şekline ve masraflarının tesviyesi için buyuruldu ve iradesinin irsaline dair olan tezkirenin üzerinde "irade-i seniyyesi bi't-taharri irsâl" ibaresi[21] geçmektedir. Yine Aksaray'daki yangın yerlerinin tesviyesine dair Bâbıâlî'ye gönderilmiş olan buyuruldunun irsali hususundaki tezkirenin üzerinde de "serî'an bi't-taharri buldurulup irsali işaretiyle kaleme" ifadesi[22] mevcuttur. Muamelesi tamamlanan bazı belgeler, taharri ihtimali göz önünde bulundurularak kalemde bir süre bekletilirdi. Bu husus kayıtlarda "taharri vukuunda ibraz olunmak üzere tevkîf" şeklinde[23] geçer.

Belge 3: "Taharri" kelimesinin açık yazılışı (İrade, Meclis-i Mahsus, nr. 1294).

18 BEO, *NDGGD*, nr. 344/8-67, s. 29.

19 BEO, *NDGGD*, nr. 344/8-67, s. 70.

20 İ. MM, nr. 1294.

21 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 61a.

22 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 371a.

23 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 411b.

Görüldüğü gibi taharri hususuna bazen rumuzla ve bazen de kelimenin tamamının yazılmış olduğu şekliyle belgelerde rastlanılabilmektedir.

F (ف) *Târif* kelimesinin kısaltılmışıdır. ف harfinin tarif kelimesinin rumuzu olduğu konusunda da elimizde belge mevcuttur.[24] Genelde rumuz hâlinde kullanılır. Yaptığımız araştırmalar esnasında *târif* olarak yazılmış açık şekline tesadüf edemedik. Bu rumuzun da 1840 (1256) senesinin ortalarından itibaren kullanılmaya başlandığı görülmektedir.[25] Târif kelimesini açıklayıcı bir ipucu mâbeyn başkitabeti nizamnamesinde mevcuttur. Bu içtüzük her ne kadar mâbeyn başkitabetine dair ise de, muameleler bütün dairelerde benzer şekilde cereyan ettiğinden buradaki bilgiler konuya ışık tutabilir: "...bunların [tezkirelerin] üzerine şeref-sâdır olan irâdât-ı seniyyeyi teblîğe dâir mûcebince veya hükümle ve resmî yahud husûsî olarak hâmiş vechile yahud re'sen yazılacak tezâkir ve *muharrerât müsveddâtının sûret-i tanzîmi başkitâbet tarafından ikinci kâtibe sipariş ve ta'rîf olunur*. ... ikinci kâtib kendüsine *ta'rîf* olunan tezâkir ve muharrerâtdan ba'zılarını kendüsü tesvîd [eder]...".[26] Elimizdeki belgeler de bu ifadeleri desteklemektedir. Nitekim bazı irade hülâsa kayıtlarının bulunduğu defterlerde, konu özetinin üzerindeki açıklamalarda "ta'rif olunacağı vechile cevap yazılmak üzere kaleme" ibaresi[27] geçmektedir. Görüldüğü gibi, tarif kelimesi ile belgenin tanzim edilirken nasıl yazılacağı ve hangi hususlara dikkat edileceği

Belge 4: F rumuzu (İrade, Mesâil-i Mühimme, nr. 1005).

24 *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 436, s. 82.

25 26 Ekim 1840 (29 Şaban 1256), İ. Mes. Müh, nr. 1005; 9 ZA 1256, İ. Har, nr. 378; 27 ZA 1257, İ. MV, nr. 547; Selh-i ZA 1257, İ. Dah, nr. 2473; 7 CA 1260, nr. 4367.

26 Atillâ Çetin, "Yıldız Arşivi'ne Dair", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi, Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, İstanbul 1979, s. 582.

27 23 Nisan 1861 (12 Şevval 1277), BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen*, nr. 129/4-7, vr. 141a-b, 143b. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür (BEO, *NDGGD, Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 156a, 426b) "Cevabı gelip tarif olunacağı vechile şimdi cevap işaretiyle kaleme" (21 Receb 1278, BEO, *NDGGD*, *Maliye Giden*, nr. 473/10-74, vr. 133a).

konuları, âmirler tarafından maiyetindeki memurlara anlatılmaktadır.

H (ح): *Havale* anlamında kullanılmaktadır. Bundan önceki üç harf için rumuzu oldukları kelimelerin neler olduğuna dair elimizde bir belge bulunmasına rağmen, ح harfi için böyle bir belgeye rastlayamadık. Bu harfin anlamı belge ve defterlerdeki karineler yardımıyla çıkartılmaya çalışılacaktır. Bilindiği gibi, Bâbıâlî evrak odasının kurulmasından önce sadaretin evrak muameleleri dahiliye kalemi tarafından yürütülürdü. Odanın kurulmasıyla birlikte bilhassa nezaretler ve merkezdeki dairelerle ilgili muameleler buraya intikal etti. Taşrayla ilgili yazışmalar ise, yine dahiliye kalemi ve kitabetince yürütüldü. Odaya gelen evrak memurlar tarafından incelendikten sonra -havale edilmesi gerekiyorsa- üzerine havale yazısı yazılır ve Bâbıâlî evrak odası müdür muavininin[28] ح harfli parafesiyle ilgili kaleme gönderilirdi. Meselâ, 16 Ocak 1852 (23 Rebiülevvel 1268) tarihli olan ve İsmail Rıfat Efendi'nin uhdesinde bulunan eshamın kasr-ı yedine dair olan irade, 25 Rebiülevvel'de evrak odasına gelip havale edildi ve aynı ayın 28'inde de gereği icra olunarak battala kondu.[29] Yine, İslimye kazalarında istihdam edilen zaptiyelerin maaşlarının tesviyesi ve zaptiye usûlünün bir düzene kavuşturulması için Bâbıâlî'de bir cemiyet kurulmasına dair olan irade, çıktıktan sonra cemiyetin teşkili için meclis-i vâlâya havale edildi.[30]

Belge 5: "Havale" yazısı ve paraf edilmiş rumuzu yanyana (Irade, Meclis-i Vâlâ, nr. 22009).

Bu işarete de 1840 (1256) senesinin ortalarından itibaren rastlanır. ح rumuzu genelde *havale* yazısının yanında yer alma-

28 Halep'te Kebâki-zâde Şeyh Abdülkadir Efendi'ye 500 kuruş maaş bağlanmasına dair olan belgenin üzerinde "gelip havale olunmak üzere muavin beye 6 RA 1266, ح battala 9 RA" şeklinde der-kenarlar vardır (BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 355). Başka örnekler için bkz. BEO, *NDGGD*, nr. 279/8-2, vr. 121b.

29 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 362. Bu konuda söz konusu defterde sayısız örnek vardır.

30 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 17a.

sına[31] rağmen, yazı olmadan atıldığı durumlar da vardır.[32] Çıkan iradeler gereği yapılmak üzere ilgili olduğu yere havale edilirdi. Bu durum, elimizdeki belgelerde şu şekilde belirtilir: "irade-i seniyye-i cenâb-ı şâhâne şeref-sunûh buyurularak fî 28 B sene 65 havale olundu".[33] Gereğinin yapılması dışında, ikinci bir muameleye ihtiyaç hissedildiğinde de havale işlemi uygulanırdı. Edirne defterdarlığı ve meclis başkitabetine dair olan belgenin üzerinde "ح başkitâbete münasibinin intihabiçün meclis-i vâlâya" ifadesi[34] geçer. Bu ifadeden, düzenlemenin yapılmasına dair irade çıktıktan sonra, başkitabete seçilecek kişinin tayin edilmesi için belgenin meclise havale edildiği anlaşılmaktadır. Havale işlemlerinde bazen belgenin havale edildiği cihet de belirtilirdi. Nitekim Diyarbakır Rüsumat Nâzırı İbrahim Efendi'nin azledilerek yerine eski Yozgat Rüsumat Nâzırı Ali Rıza Efendi'nin atanmasına dair olan iradenin üzerinde "teşrîfata havale" ibaresi vardır.[35] Bunun dışında havale olunan cihet genelde belgenin sol üst köşesinde tarihiyle beraber belirtilirdi. *Evkaf, dahiliye, meclis* vs. gibi. Ancak, kalemlerden icra edilen bu havaleler bazen yanlış yöne yapılabilirdi. Meselâ, böyle bir olayda belge, fermanı yazılmak üzere önce divâna havale edildi; ancak daha sonra fermanının evkaftan yazılması gerektiği anlaşılınca evrak kaleme geri gönderildi.[36]

Belge 6: "Havale" kelimesinin rumuzu H harfi (İrade, Mesâil-i Mühimme, nr. 662).

31 12 Haziran 1859 (11 ZA 1275), İ. Dah, nr. 28699; 22 CA 1278, BEO, A. MKT. MVL, 136/58; 25 CA 1278, 136/84; 8 N 1279, İ. MV, nr. 21856; 25 ZA 1279, nr. 21951; 29 Z 1279, nr. 22009.

32 27 Ocak 1841 (4 Z 1256), İ. Dah, nr. 1468; 28 RA 1260, İ. Mes. Müh, nr. 651; 16 M 1263, nr. 662.

33 BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 1a. Örnekler çoğaltılabilir (BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen*, nr. 129/4-7, vr. 7a,b).

34 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 149a.

35 18 Temmuz 1873 (22 CA 1290), İ. Dah, nr. 46644.

36 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 279b. Yine bir başka olayda divâna havale edilen belge, fermanının mühimmeden yazılması gerektiği için iade edildi (*Aynı def.*, vr. 315b).

Havale rumuzuna iradelerin dışındaki belgelerde de rastlanır.[37] Bu durum, havale işleminin hem irade çıkıncaya kadarki, hem de çıktıktan sonraki muamelelerde yapıldığını göstermektedir. Elimizdeki belgelerde bu konuda yeterli açıklama vardır.[38] Hüdâvendigâr sancağı öşür ve resm-i gümrük-i harir (ipek) mukataası ihalesinin feshiyle yeniden ihalesine dair meclis-i vâlâ mazbatası üzerine çıkan irade kaydının yanında "irade-i ahîri üzerine takriri havale olunmuştur" ifadesi[39] geçer. Bir başka örnekte de "17 Z 1275 tarihinde irade-i seniyyesi şeref-sunüh ederek takriri havale olunmuş olmağla ol-vechile buna cevap yazılmak üzere muâvin efendiye verilmiştir".[40] Yine başka bir kayıttan arzuhâlin[41] havale edildiğini anlıyoruz. Dolayısıyla bu ifadelerden, mûcebince çıkan bir iradeden sonra, ekteki takririn gereğinin yerine getirilmesi için havale edildiği ortaya çıkmaktadır. Ancak, alt birimlerden kalemlere gelen her belgenin havalesi yapılmazdı. Zaman zaman bazı belgelerin havalelerinin yapılmaması için bürolardaki memurların uyarıldığını görüyoruz. Nitekim savaş sırasında askerlerin ihtiyacı için satmış olduğu ineklerin bedelinden dolayı kendisine cevap verilmesine dair Erzurumlu Hasan Ağa'nın takdim etmiş olduğu arzuhâli üzerinde şu açıklama vardır: "bir daha böyle istid'a edecek olur ise havale olunmamak üzere her tarafa gösterilerek tevkîf".[42]

Bazen bir belgenin havalesinin yapılabilmesi için iradeye gerek duyulduğu durumlar da olurdu. Nitekim Yemen Valisi Mustafa Paşa'nın Yemen'de uygulayacağı bazı ıslahatlara dair

---

37 28 Kasım 1861 (25 CA 1278) tarihli meclis-i vâlâ mazbazası, A. MKT. MVL, 136/84; 22 CA 1278 tarihli meclis-i vâlâ mazbazası, 136/58.

38 24 Kasım 1851 (29 M 1268), İ. Dah, nr. 14773.

39 10 Ekim 1856 (10 Safer 1273), BEO, *NDGGD*, nr. 280/8-3, vr. 24a. Örnekleri çoğaltmak mümkündür (BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 321a; nr. 129/4-7, vr. 10b).

40 BEO, *NDGGD*, *Ticaret ve Nafıa Gelen*, nr. 550/14-13, vr. 138a.

41 "mezkür arzıhâl havale kılınmış olmağla tevkîf" (4 Şubat 1854/6 CA 1270, BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 127a).

42 1 Ağustos 1859 (2 M 1276), BEO, *NDGGD*, *Maliye Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 378a.

kaleme almış olduğu yazı, uygulanabilirliği hususunda gerekli araştırmanın yapılabilmesini sağlamak üzere meclis-i vâlâya havale edilmesi için iradeye gerek duyuldu. Evrak, meclisteki tahkikat muamelesi tamamlandıktan sonra ayrıca iradesi çıkmak üzere mâbeyne sunulacaktı.[43] Belge, içerdiği konunun durumuna göre, birkaç yere havale edilebilirdi.[44]

Mim (م): Bu işarete de 1840 (1256) senesinin ortalarından itibaren tesadüf edilmektedir. *Mûcebince* anlamında kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Önce م harfi ile mücebince kelimesi arasındaki bağlantıyı kurduktan sonra konunun açıklamasına geçmekte yarar vardır. م harfi de biraz önce açıklanan havale rumuzunda olduğu gibi, bazı belgelerde *mûcebince* yazısının altında م rumuzu şeklinde geçer. Kelime ve rumuzu farklı kalemlerle yazılıdır.[45] Bundan, kalemde yazılan 'mücebince' kelimesinin altına büro şeflerinden birisinin paraf mahiyetinde م işareti koyduğunu ve bu işlemden sonra mücebince emrin yazıldığını anlıyoruz.

Belge 7: "Mücebince" yazısı ve paraf edilmiş rumuzu (BEO. A. MKT. MVL., 136/62).

Elimizde mücebince işaretinin konmasına ve işaret edilmesine dair kayıtlar vardır: Fâtih civarındaki bir çeşmenin tamir edilmesine dair olan belgenin kaydı üzerinde "*mûcebince* işaretiyle muavin efendi hazretlerine"[46] ibaresi geçer. Yine, Zekeri-

---

43 "...icap eden mahallerle bi'l-muhabere iktiza-yı tesviyesi serî'an beyan kılınmak içün müzekkire-i mezkûrenin meclis-i vâlâya havalesi hakkında her ne vechile emr û ferman..." (24 Kasım 1851/29 M 1268, İ. Dah, nr. 14773). Belgenin arkasında Gurre-i Safer 1268 tarihinde meclis-i vâlâya havale olunduğu ve 3 Safer 1268'de de gereken yerlere tezkirelerinin yazıldığı kayıtlıdır.

44 2 Ocak 1856 (23 R 1272), BEO, *NDGGD*, nr. 279/8-2, vr. 133a. "Evraka 25 Şaban 1277, ح evvel emirde taraf-ı seraskerîye, gidip, gelip, yine havale, 11 L 1277" (BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 406b).

45 27 Kasım 1861 (24 CA 1278) tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, A. MKT. MVL, 136/71; 13 CA 1278 tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, 136/67; 24 CA 1278 tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, 136/62; 24 CA 1278 tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, 136/64; 136/63; 136/91; 136/84; 136/75; 136/88; 136/90.

46 BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen*, nr. 129/4-7, vr. 135a. "*Mûcebince* işaretiyle kaleme" (vr. 144a).

Belge 8: Parafsız "Mücebince" yazısı (A. DVN., 173/40).

ya Paşa'nın Paris'e gitmesine izin verilmesine dair belgede "serasker paşa hazretleriyle ba'de'l-muhâbere sefarete tahrirat tastîri zımnında *mûcebince* işaretiyle hariciye evrak odasına verildi"[47] kaydı vardır. Bu son örnekten, seraskerle haberleşilip onayı alındıktan sonra Paris sefaretine gerekli yazının yazılması için belgeye *mûcebince* işareti konularak hâriciye evrak odasına gönderildiği anlaşılmaktadır. Örnekleri çoğaltmak mümkün, ancak gereksizdir. Kamus-ı Türkî'deki *mûceb* kelimesinin, "büyük bir memurun kendisine takdim olunan evrakın muhteviyatını tasdik içün ettiği işaret" şeklindeki anlamı da görüşlerimizi doğrular niteliktedir.[48] Bazı belgelerde mûcebince yazısı olmasına rağmen, م harfi yoktur.[49] Bu da, söz konusu belgenin 'mûcebince' yazısı yazılmasına rağmen, م ile paraf edilmemiş olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Mûcebince yazısını ve altındaki م parafını genelde meclis-i vâlâ mazbatalarında görüyoruz. Bu mazbatalar, arza, yani padişahın iradesine gerek göstermeyen konulara dairdir. Zaten bu belgelere sadaret evrakı arasında ve iradesiz olarak rastlanır. İrade için arz edilmesi gereken konulardaki mazbataların sol üst köşesinde genelde *arz* yazısı ve tarih mevcuttur. Meclis mazbataları üzerinde yaptığımız çalışmalarda bu müşahede edildiği gibi, bu durum kayıtlarda da açıktır. Nitekim Hicaz'ın ve oradaki *ebniye-i âliyye*nin masrafları için gerekli olan paranın bir zabıt ile gönderilmesine dair olan belgenin üzerinde şu kayıt mevcuttur: "Serasker paşa ile bi'l-muhâbere tekrar arz. *Arzı icap etmeyeceğinden mûcebince emir-nâme-i sâmi*".[50] Bu ifade de söz konusu görüşümüzü açıkça desteklemektedir.

م harfinin mûcebince mânasında kullanıldığını bu şekilde gösterdikten sonra şimdi kelimenin anlamının izahına geçebi-

47 BEO, *NDGGD*, nr. 279/8-2, vr. 447b.

48 Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1987, s. 1425.

49 25 Kasım 1861 (22 CA 1278) tarihli meclis-i vâlâ mazbatası, A. MKT. MVL, 136/58; A. DVN, 173/40.

50 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 710.

liriz. İradelerde genelde م harfi mûcebince yazısı olmaksızın yalın olarak kullanılmaktadır.[51] Mûcebince kelimesi, iradenin arzda teklif edildiği şekilde çıktığını belirtmek ve yine mûcebince cevap yazılmasının gerekliliğini ifade etmek anlamlarına gelirdi. Meselâ, Bâbıâlî kavvas ve hademeleri için elbise hazırlanmasına; Baba-yı Atîk kasabasındaki Cedit Ali Paşa Camii'nin onarılınasına ve Evkaf Muhasebecisi Canip Bey'in maaşının artırılmasına dair olan konulardan her birinin iradeleri sadrazamın teklif ettiği şekilde, yani *mûcebince* çıkmıştı. Öte yandan Prens Ferdinand için yapılacak teşrifat merasimi hususundaki irade ile Zeytûn'daki askerlerin dağıtılmasına dair olan irade, sadrazamın arz ettiği gibi değil, "bazı evâmir-i seniyyeyi hâvi şeref-sâdır olmuştur".[52] Yine bir başka iradede "meclis-i vükelâ-yı fîhâmca tekrar müzâkeresi ferman buyurulmuştur" ifadesi geçer.[53] Bu ibareler, iradelerin mûcebince, yani sadaretten geldiği şekliyle çıkmadığını göstermektedir. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Belge 9: Çift mim işareti (İrade, Hariciye, nr. 855).

Bunun yanında görebildiğimiz kadarıyla م harfinin bulunduğu iradeler, sadaret arzında önerildiği gibi çıkmıştır. Ancak, şunu da belirtmek lâzımdır ki, bu, sadaret arzı doğrultusunda çıkan her iradenin üzerinde م harfi mevcuttur demek değildir. Niçin bu iradelerin üzerinde de olmadığını ise, şimdilik mevcut bilgilerimizle açıklayamıyoruz.[54] Açıklayamadığımız diğer

---

51 10 Ocak 1842 (27 ZA 1257), İ. MV, nr. 547; 7 N 1261, nr. 1265; 25 M 1261, İ. Har, nr. 1318; 23 M 1266, İ. Dah, nr. 11879. Örnekler çoğaltılabilir.

52 *Yıldız Defteri*, nr. 4, vr. 115a. Söz konusu defterin içinde bu konularda pek çok örnek vardır.

53 *Aynı Def.*, vr. 137a.

54 Bu konuda bir ipucuna, incelediğimiz dönemden sonraki bir devreye, Abdülhamid dönemi hakkında yazılmış bir hâtıratta rastlıyoruz. Mâbeyn kâtipliği yapmış olan Ali Ekrem [Bolayır], iradeleri açıklarken Abdülhamid tarafından sadaret tezkirelerine işaret edilen "sualli" ve "cevaplı" tezkirelere "mücebince" irade yazılamayacağını belirtir: "meclis-i vükelâ ile bazı resmî komisyonların mazbatalarına *mûcebince*ler zeylen yazılırdı. Marûzâttan Kaf harfli olanlar kayd olunacak şeylerdi. Bunlar hâiz-i ehemmiyyet değil ise de Cim harfini şâmil olan evrak *cevâblı* ve س işaretliler *sualli* demek olarak sol tarafında bu

bir husus da, incelediğimiz on binlerce belge arasında sadece bir belge üzerinde rastladığımız "çift م" işaretidir.[55] Burada niçin tek م değil de, "çift م" kullanılmış olduğu hususu açıklanmaya muhtaçtır.

Kamus-ı Türkî'de mûceb kelimesi "bir irade veya fermânın meâl ve muktezâsını îzah yollu yazılan tahrirat" şeklinde geçmektedir.[56] Alınan karar gereğince, yani mûcebince cevap yazılması hususu belgelerde "...ba'de't-tashih mûcebi yazıldıktan sonra maliyede tebyiz olunmak üzere...",[57] "mûcebince serî'an emir-nâme-i sâmî",[58] "mûcebince cevap yazılmak üzere mühimmeye",[59] "mûcebince cevab-nâme yazılmak üzere kaleme",[60] "mazbata-i meclis-i vâlâ mûcebince icabının icrası içün kaleme"[61] ifadeleriyle geçer. Görüldûğû gibi herhangi bir konuda karar alınıp iradesi çıktıktan sonra, yukarıda da belirtildiği gibi, ilgili kalem şefinin parafıyla mûcebince cevabı yazılırdı.

---

harflerden biri bulunan bir tezkireye bi't-tâbi' mücebince hâmiş yazılamaz..." (Ali Ekrem, "Yıldız Sarayında Başkitâbet Dâiresi: İrâdât-ı Seniyye", *Yenigün Gazetesi*, nr. 268, 20 RA 1338, s. 3). Bu tür tezkirelere reyli hâmiş yazılırdı. Reyli hâmiş ise, "bir kararın esasını tasdik, fakat şekl-i icrasını, nevâkısını ta'dil ve ikmâl" eden irade demekti (*Aynı yer*).

Görüldüğü gibi bu ifadelere göre iradeler, "sualli", "cevaplı", "reyli", "mücebince" gibi kısımlara ayrılmaktadır. Dolayısıyla bazı iradelerin arkalarında "mim" rumuzunun bulunmaması sorununun çözümü bu noktada aranabilir. Şöyle ki, iradesi mücebince çıkmayıp, yukarıdaki tasniflerden birine ait olan iradelerin arkalarında "mim" işaretinin konmaması ihtimali bu bağlamda akla yakın görünmektedir.

55 26 Temmuz 1842 (17 C 1258), İ. Har, nr. 855, lef 6.

56 Ş. Sâmi, *Aynı eser*, s. 1425.

57 8 Haziran 1837 (4 RA 1253), *MAD*, nr. 7545, s. 10.

58 Selânik'te Yenice-i Vardar kasabasında Değirmenlik Çiftliği mutasarrıfı Mustafa Bey'in ölümüyle çiftliğin çocuklarına intikaline dair olan belge (24 Kasım 1861/21 CA 1278, A. DVN, 173/36). Bir diğer örnek için bkz. BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen,* nr. 129/4-7, vr. 7b.

59 Elimizdeki bu belgede vesikanın iradesi çıktıktan sonra izlediği süreç verilmektedir. "Tezkire-i hazret-i kaymakamî takdim fî 20 Z 1291, meclis-i mahsus fî 24 Z 1291, mûcebince cevap yazılmak üzere mühimmeye fî 23 M 1292, cevab-ı sâmî yazılıp taraf-ı hazret-i kaymakamîye gitmiştir fî 29 M 1292" (İ. MM, nr. 2148).

60 BEO, *NDGGD*, nr. 282/8-5, vr. 18a.

61 BEO, *NDGGD*, *Maliye Giden*, nr. 473/10-74, vr. 189a.

B (ب) *Battal* anlamında kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Burada öncelikle Osmanlı bürokrasisinde kullanılan battal tabirini açıklamakta yarar vardır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu terim, birincisi, "hükümsüz, hükümden sâkıt, bir işe müteallik hükümsüz evrak, hükümsüz evraka katmak"[62] gibi durumları belirtir ve battal evrak tabiri de bu anlamda hükmü kalmamış evrakı nitelendirirdi;[63] ikincisi ise, birincisinden ayrı olarak muamelesi bittikten sonra muhafaza edilen belgeleri nitelemek için kullanılırdı. Bu haliyle, kayda müracaatla yazılan bir yazının istinad ettiği belgeyi ifade etmektedir. Çünkü Osmanlı bürokrasisinde ilgili yere yazılan ferman, hüküm, emr-i âlî ve buyuruldularin suretleri kalemlerde saklanan defterlere kaydedilir; daha sonra battal adı verilen bu kopyalar, diğer evrakla beraber torbalara konup saklanırdı.[64]

Belge 10: B rumuzu (İrade, Meclis-i Vâlâ, nr. 21863).

Battala sadece suretler veya müsveddeler değil, belgelerin asılları da konulurdu. Nitekim şu kayıtlar bize bunu açıkça göstermektedir: "iktizası icra olunarak yalnız hatt-ı hümâyûnu battala",[65] "iradesi âmedî odasına verilip muhabere tezkiresi battal",[66] "cevab-nâme divânda hıfz ettirilerek irade battala".[67] Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, burada hatt-ı hümâyûnun ve muhabere tezkiresinin asılları battala konmuştu. Öte yandan kelimenin birinci anlamı kapsamına giren hükümsüz ve hükmü mensûh belgeler de battalda saklanabilirdi.[68] Görüldüğü gibi, terimin ikinci anlamında, battala konulan belgenin

62 Ş. Sâmi, *Aynı eser*, s. 295.

63 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, I, 175.

64 Mübahat S. Kütükoğlu, "Battal Torbası", *DİA*, İstanbul 1991, V, 206.

65 18 Ocak 1853 (7 R 1269), BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 621.

66 BEO, *NDGGD*, nr. 445/10-46, vr. 8b.

67 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 69b.

68 M. S. Kütükoğlu, *Aynı MAD*, s. 206.

hükmü devam etmektedir. Daha sonra bu belgelere müracaat edilmesi gerektiğinde, kalem âmiri bu belgeyi görmek isterse, "battalının rabtı" işaretini koyar[69] ve belgenin kaydına uygun olarak düzenlenip düzenlenmediğini denetlerdi. İncelenen konu açısından bizi daha ziyade kelimenin ikinci anlamı ilgilendirmektedir.

Battal yazısının ب rumuzuyla değil açık bir şekilde yazıldığı Selânik ve tevabii emtia gümrükleriyle Selânik ve Siroz sancakları öşür varidatının ihalesine dair olan iradenin battal teriminin birinci tanımıyla uzaktan yakından bir ilişkisi yoktur. Belgede ihale esnasında iki mültezim arasındaki anlaşmazlık söz konusu edilerek ve iltizam davaları hakkındaki nizamın yetersiz kaldığı belirtilerek yeni bir düzenleme yapılmasının maliye nezaretine havalesi isteniyor.[70] Bu belgeden hükümsüz anlamını çıkarmak mümkün değil. Öte yandan *hükümsüz* ve *battal* terimleri belgelerde ayrı kategoriler olarak zikredilmektedir. *Hükümsüz*, battalın dışında ayrıca[71] veya "hükümsüz battala" şeklinde[72] ikisi bir arada da kullanılabilmekteydi.

Hükümsüz kaydı bulunan belgeler üzerinde yaptığımız araştırmada, -aşağıda ك rumuzu açıklanırken de izah edileceği gibi- bu tür vesikaların iradelerinde icra edilecek bir hükmün bulunmadığını tespit ettik. Yani, bu belgelerin üzerindeki hükümsüz yazısı, vesikanın içeriğinin artık geçerli olmadığı ve hükmünün kalmadığı anlamında değil, belgenin muhtevasında icra edilecek, yerine getirilecek ve kendisine istinaden muamele yapılacak bir durumun olmadığı anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla *hükümsüz evrak* olumsuz bir anlam be-

---

69 M. Z. Pakalın, *Aynı eser*, I, 175.

70 25 Temmuz 1854 (Selh-i L 1270), İ. MV, nr. 12953.

71 Ayasofya Camii madalyası teşekkürüne dair Hüdavendigâr ve Aydın valilerinin şukkalarının arzını şâmil belgenin üzerinde "hükümsüz" ibaresi vardır (BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 232). Ayrıca, *Aynı Def.*, s. 590, 617, 629, 640, 677, 708, 759, 768.

72 Hacıların Şam'a varışına dair olan belgenin üzerinde söz konusu ifade vardır (BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 115). Ayrıca, *Aynı Def.*, s. 585, 625, 631, 659, 696, 849; nr. 279/8-2, s. 35.

lirtmekten ziyade, o belgenin herhangi bir hüküm içermediğine işaret etmektedir.[73]

Battal terimi hakkında yaptığımız bu açıklamadan sonra, şimdi bu konudaki verilerin incelenmesine geçebiliriz. ب işaretine de 1840 (1256) senesinin ortalarından itibaren rastlanmaktadır. İşlenen konunun durumuna göre ب harfiyle beraber م, ت, ح, ف gibi diğer işaretler de belgelerin üzerinde görülebilir.[74] Bu terim bazı belgelerde *battal* şeklinde açık olarak da geçer.[75] Bundan sonrasını irade çıktıktan sonraki muamele kayıtlarının bulunduğu defterlerden takip edelim. Bu kayıtların hepsi irade çıktıktan sonraya aittir.

Belge 11: "Battal" kelimesinin açık yazılışı (İrade, Meclis-i Vâlâ, nr. 12953).

Cidde ve Şam valileri Âgâh Paşa ile İzzet Paşa'nın becâyişlerine dair olan belgenin üzerindeki derkenar "serasker paşaya ba'de'l-irsâl iktizaları icra olunmak üzere kaleme fî 5 L 1268, م, ب, ت, battala fî 7 L 1268"[76] şeklindedir. Yani, iki gün içerisinde gereği yerine getirilerek belge battala konmuştu. Meselâ, "icabı ba'de'l-icra battala fî 26 N 1268, م, ب, battala fî 27 M 1269" ibaresinden[77] belgenin içeriğinin mûcebince icra olunarak م ve ب işaretleri konularak battala gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bazen ب işareti olmadan da battal işlemi yapılabilirdi. Hatta, bu defterlerde "م battala", "ت battala", "ح battala" veya sadece "battala" şeklindeki kayıtlara bolca rastlanır.

73 Aslında kalemlerde belgelerin gördüğü muamelâtla ilgili terimler üzerinde yapılacak bir çalışma çok faydalı olacaktır. Çünkü "battal", "hıfz", "tevkîf", "hükümsüz", "hükümsüz gibi" gibi kelimelerin hangi anlamlarda kullanıldığının bilinmesi, muamelâtın seyri açısından çok önemlidir.

Burada konumuz hükümsüz teriminin açıklanması olmadığından dolayı birkaç örnek göstermekle iktifa ediyoruz (BEO, *Vilâyât Gelen-Giden Def.*, nr. 1024, s. 6, 8; İ. Dah, nr. 15348; nr. 15327; nr. 61228).

74 10 Nisan 1845 (2 R 1261), İ. Har, nr. 1349; 25 M 1261, nr. 1318; 7 N 1261, İ. MV, nr. 1265; nr. 21863; İ. Dah, nr. 4367; 23 M 1266, nr. 11879; nr. 28699; nr. 34515; nr. 34528.

75 3 Ekim 1854 (10 M 1271), İ. MV, nr. 12953; 7 Receb 1269, HR. MKT, 58/99.

76 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 468.

77 *Aynı Def.*, s. 464.

Bu durum, ilk anda battala gönderilmeyecek mahiyette, yani kalemdeki ve icradaki muameleleri biraz zaman alan belgelerin muameleleri tamamlandıktan sonra battala gönderildiğini göstermektedir. Çünkü kesinlik arzeden ve muamelesi hemen bitiveren nişan, rütbe, atiyye, maaş, zeamet ve kethüdalık tevcihi, memuriyete atama veya görevden alma gibi hususların hemen battala gönderildiğini, yani üzerine ب rumuzunun işaretlenmiş olduğunu görüyoruz.[78] Yine, icra edilecek bir hükmü olmayan[79] belgeler de hemen battala konulurdu. Meselâ, görmesi için padişaha takdim olunan bir kitap veya herhangi bir konu hakkında bilgi veren bir yazı gibi içeriğinde icra edilecek bir hüküm bulunmayan belgelerin muamelesi padişahın görmesiyle tamamlanır ve saklanmak üzere battala konurdu.

Halep hadisesinde yağma edilen mallara karşılık halktan ve eşkıyadan alınacak paranın vergiye ilâveten üç senede tahsiline dair olan iradenin kalemlerde uzun süren muameleleri, ب rumuzunun battal olduğu görüşünü daha da kuvvetlendirmektedir. Muamele şu şekildedir: "gelip kaleme fî 22 CA , م, ت divâna fî 29 CA, fermam maliyeden yazılmak üzere gelip yine kaleme Gurre-i C, ب battala 6 C, م, ب fî 13 L 1268 reis paşa hazretlerine verilmiştir".[80] Başka kayıtlarda da benzer ifadeler vardır: "ب, ت, م battala fî 14 Receb sene 67, divândan emr-i âlî yazılarak maliyeden yazılmak üzere tekrar mezkûr emr-i âlî tevkîf olunup evrakı maliyeye gitmek üzere kaleme fî 3 ZA, gelip buyuruldu yazılmak içün yine kaleme fî 19 ZA, gelip battala 19 Z sene 1267",[81] "buyuruldusu mukaddem yazılmağ-

78 Bu hususlar için bkz. İ. Dah, nr. 4346; nr. 4347; nr. 4364; nr. 4374; nr. 4376; İrade. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, nr. 18; İ. MV, nr. 18725. Örnekler çoğaltılabilir.

79 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 26a.

80 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 397. Bir başka örnek de eski Trablusgarb Valisi Ali Paşa'nın konağının kendisine verilmesine dair olan belgedeki şu işarettir: "ب, ت battala 17 Safer sene 67, alınıp evkaf nezaretine gitmek üzere kaleme fî 10 L sene 67" (*Aynı def.*, s. 145).

81 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 232. İradesi 28 Nisan 1851 (26 C 1267) tarihli olup İ. MV, nr. 6708 numaradadır. Yukarıda söz konusu edilen açıklama belgenin arkasında da verilmektedir.

la battala fî 21 Muharrem sene 67, ب battala 14 Safer sene 67".[82] Bu örneklerde de görüldüğü üzere belgenin yazışma muameleleri bittikten sonra ب battala işareti konmuştur. Sonradan tekrar battala konmaları örneğinde de gördüğümüz gibi, belgeler bazen battaldan istenip kendilerine istinaden bazı muameleler yapılarak tekrar battala gönderilebilirdi. Bu da, yukarıda ifade ettiğimiz battalın tanımındaki görüşümüzü doğrular mahiyettedir.

Bu husustaki diğer örneklerimiz için, muamele defterlerindeki çeşitli belge özetlerinin üzerlerinde bulunan ve çoğu kere iradenin çıktıktan sonraki serüvenini gösteren derkenarlara bir göz atalım. "Âmedî hulefâsından Latif Beyefendi almıştır, gelmiştir fî 15 L sene 67, م, ب, battala 15 L sene 1267",[83] "reis paşaya fî 8 L sene 66, teşrifata fî 10 L sene 66, kaleme fî 26 Safer sene 67, ب battala fî 13 RA sene 67",[84] "ب icra olunarak battala",[85] " ب divân-ı hümâyûna verilmiştir, gelip battala",[86] "ب beratı yazılarak battala",[87] "ب icabı bi'l-icra battah âmedî odasına",[88] "ب icra olunarak battala",[89] "ب battalı âmedî odasına verildi",[90] "ب battala 3 Receb sene 73, battalı hazine-i evraka fî 16 RA sene 1274",[91] "ب battal hazine-i evraka"[92] gibi örnekler de ب rumuzunun battal işareti olduğu yolundaki görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Nihayet, ب'nin battal olduğu hususundaki en önemli delil, Bosna'ya memur olan Ömer Paşa ve Mazlum Bey'e verilecek talimat ve emr-i âlîlere dair olan iradenin üzerindeki şu kayıttır: "ب âmedîye fî 8 Receb sene 66, alınıp beyefendimize fî 14 Re-

82 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 162.

83 *Aynı Def.*, s. 272.

84 *Aynı Def.*, s. 110.

85 BEO, *NDGGD*, nr. 344/8-67, s. 124.

86 *Aynı Def.*, s. 149.

87 *Aynı Def.*, s. 198.

88 *Aynı Def.*, s. 77.

89 *Aynı Def.*, s. 122.

90 *Aynı Def.*, s. 57, 99.

91 *Aynı Def.*, s. 217, 218.

92 *Aynı Def.*, s. 258.

ceb sene 66, tekrar battala fî 10 L sene 66".[93] Burada görüldüğü gibi ilk muamelede battal terimi açık olarak geçmeyip "ب âmedîye" şeklinde rumuzla gösterilmiştir. Ancak son işlemde "tekrar battala" ibaresi geçmektedir. Bu durum ب rumuzunun *battal* anlamında kullanıldığını açık bir şekilde göstermektedir.

"ب battal olarak teşrifata",[94] "ب battal olarak âmedî odasına",[95] "ب teşrifata battal olmak üzere verilmiştir",[96] "evrak odasına battal olarak verilmiştir",[97] "meclis-i vâlâya battal olarak verildi",[98] "battal olarak tevkîf tobrasına"[99] ve "battal olarak kaleme verilmiştir"[100] gibi kayıtlar, battal teriminin birinci anlamını çağrıştırmaktadır. Yine, "arzuhâlin mübâşirinden alınıp battal edilmesi zımnında deâviye"[101] ifadesi de bu kategoride değerlendirilebilir. Buradaki 'battal edilmek' tabiri hükümden sâkıt bırakmak olarak alınabilir.

Battal işareti belgenin işi bittikten sonra belgeye işlenmekteydi. Nitekim "sahibine ifade kılınmağla *battal* işaretiyle kâtib efendiye"[102] ve "yazılıp takdim kılınan müsveddesine *battal* keşide buyurulmuştur"[103] gibi ifadeler de bunu açıkça göstermektedir.

Kef (ك): Çok fazla kullanılmamasına rağmen, bazı iradelerin arkasında rastlanan[104] bu rumuzun ne anlama geldiği hususunda şimdilik açıklayıcı mahiyette herhangi bir veriye sahip değiliz. Buna rağmen elimizde bulunan ve bu harfin geçtiği birkaç

---

93 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 85. Bu kaydın irade tasnifinde bulduğumuz iradesinin üzerinde sadece ب harfi ve yanında 6 Receb 1266 tarihi yazılıdır (İ. Dalı, nr. 12526).

94 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 90.

95 *Aynı Def.*, s. 45.

96 *Aynı Def.*, s. 721.

97 *Aynı Def.*, s. 797.

98 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 96b.

99 BEO, *NDGGD*, nr. 445/10-46, vr. 336b.

100 *Aynı Def.*, vr. 1b.

101 BEO, *NDGGD*, *Ticaret ve Nafıa Gelen*, nr. 550/14-13, vr. 144b.

102 BEO, *NDGGD*, nr. 445/10-46, vr. 331a.

103 27 Kasım 1851 (2 Safer 1268), İ. *Dalı*, nr. 14836.

104 19 Nisan 1852 (28 C 1268), İ. Dalı, nr. 15374; 5 Receb 1268, nr. 15434.

belgenin muhteva analizinde küçük de olsa bir ipucuna rastlıyoruz. O da, söz konusu rumuzun bulunduğu belgelerde icra edilecek bir hükmün bulunmamasıdır. Nitekim kaime faizlerinin taksit zamanından önce ödenmesine dair olan maliye nâzırının takririnin takdimi için yazılan sadaret tezkiresinin üzerindeki irade hâmişi aynen şöyledir: "işbu tezkire-i sâmiyye-i âsafâneleriyle zikr olunan tezkire manzûr-ı âlî-i hazret-i şâhâne ve sûret-i hâl ma'lûm-ı hakayık-melzûm-ı cenâb-ı mülûkâne buyurularak tezkire-i mezkûre yine savb-ı vâlâ-yı vekâlet-penâhilerine iade ve tesyir kılınmış olduğu..."[105] Nizamiye hazinesinin gelir ve giderlerine dair olan iradede de icra edilecek bir hüküm olmayıp "işbu tezkire-i sâmiyye-i âsafâneleriyle zikr olunan tezkire ve pusula manzûr-ı maâli-mevfûr-ı hazret-i şâhâne buyurulmuş... olmağla"[106] ifadesi geçmektedir. Defterlerdeki kayıtlar da bu belgeleri destekler niteliktedir. "Nizamiye hazinesinin kânunıevvel icmâli arzına"[107] ve "vekayi-i tıbbiyye müsveddeleri arzına dair" olan[108] hülâsaların üzerlerinde de bu işaret mevcuttur. Son iki kayıtta da icra edilecek herhangi bir emir ve hüküm olmayıp sadece bilgi vermek mahiyetinde belgelerin arzını ihtiva etmektedir.

Belge 12: Bazı belgelerin arkasında tesadüf edilen ك rumuzu (İrade, Dahiliye, nr. 15434).

Bu rumuz hakkında söz konusu belgelerin muhtevalarındaki benzerliğin dışında bir fikrimizin olmamasına rağmen, gene de böyle bir rumuzun varlığına işaret ederek çözülmesi gereken bir problem olarak ortaya koymakta yarar görüyoruz.

Yukarıdan beri rumuzlarını verdiğimiz işlemlerin ikisi veya üçü aynı anda aynı belge üzerinde mevcut olabilir; bu, ele alınan konunun birkaç yeri birden ilgilendirmesine ve karmaşıklığına bağlıdır. Rumuzlar sonradan deftere işlenmekteydi. Bunu, "iktizası icra olunmağla battala fî 27 Muharrem sene 1267, Nuri

105 19 Nisan 1852 (28 C 1268), İ. Dah, nr. 15374.
106 25 Nisan 1852 (5 Receb 1268), İ. Dah, nr. 15434.
107 BEO, *NDGGD*, nr. 278/8-1, s. 49.
108 *Aynı Def.*, s. 264.

Efendi tarafından م, ب yazılmıştır"[109] şeklindeki ifadeden anlıyoruz. Ayrıca daha sonraki tarihlerde bu rumuzların altında, rumuzun konduğu tarihin de yazılmakta olduğunu görüyoruz. Rumuzların tarihlerinin, belgenin üzerinde mevcut olan en son tarih olması da bu görüşü destekleyen bir diğer delildir.[110]

Bu yazılanlardan da anlaşılacağı gibi, herhangi bir konuya dair bir irade, çıktıktan sonra konunun durumuna göre hayli uzun bir muamele sürecinden geçmekteydi: Öncelikle iradenin muhtevası ve konusu itibariyle ilgili olduğu daire (*kalem*) veya dairelere havalesi yapılır; daha sonra bir yerden sual veya taharri edilmesi gerekiyorsa, bu muameleler yerine getirilir; eğer özel bir şekilde yazılmasına, yani yazıda belli bir hususa dikkat edilmesine gerek varsa, bu durum ilgili kalem şefi tarafından kâtiplere tarif edilir; bu tarif veya irade mûcebince mahalline gerekli yazılar yazılır; eğer, belge birkaç yeri birden ilgilendiriyorsa, her bir kaleme ayrı ayrı gönderilerek buralardan gereği yerine getirildikten ve kendi kayıtlarına geçirildikten sonra battala konurdu. Bu durumda belgenin muamele süreci de gayet tabii olarak uzardı.

İradesi çıkan bir belgenin bazen ne kadar uzun bir süreç takip ettiğini şu örnek bize açıkça göstermektedir: Devlete borcu olan kişilerden alacağın tahsiline ve bu gibi kişiler hakkında yapılacak muameleye dair olan iradenin üzerinde şu kayıt vardır: "Tanzimat'a, kaleme, *dîvân-ı hümâyûna kayd ile lâzım gelen mahallere ilmühaberleri verilip memâlike ilâniçün mektûbî odasına dahi müzekkire-i musahhahası i'tâ buyurula* işaretiyle divâna, gelip kaleme, battala".[111] Muamelesinin yürütülmesi için ilgili kaleme gönderilen iradenin gereğinin yerine getirilip getirilmediği de kontrol edilirdi. Nitekim maliyeye havale edilen bir iradenin arkasındaki "icabının icra olunduğu tahkik kılınmıştır" kaydı[112] da bu görüşü doğrular.

İradesi çıkmak için arz edildiği halde padişah tarafından

---

109 *Aynı Def.*, s. 163.

110 21 Nisan 1878 (18 R 1295), İ. MM, nr. 2741; nr. 2775. Örnekler çoğaltılabilir.

111 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 363a.

112 15 Mart 1852 (23 CA 1268), İ. Dah, nr. 15298.

yeniden görüşülmek üzere geri gönderilen belgeler, gerekli müzakere, muhabere ve düzeltmeler yapıldıktan sonra tekrar arz edilirdi;[113] daha önce iradesi çıkmış bir konuda, ikinci bir irade çıktığı zaman öncekinin hükmü "mensûh" olurdu.[114] İlginçtir ki, bazen muamelesinin yürütülmesi esnasında evrakın kalemlerde kaybolduğu da olurdu. Nitekim, Hama ve Havran kaymakamlıklarına dair olan yazı kalemde kaybolmuştu. Belgenin hülâsası üzerinde "kaymakamlıklara dair olan tahrirat kalemde zâyi olması cihetiyle irade-i seniyye sair evrakıyla reis paşa hazretlerine verilmiştir"[115] şeklinde bir kayıt mevcuttur.

Bazı iradelerde, ilgili olduğu konu hakkındaki hükmün muğlak ve açık olmayan ibarelerle yazılması, muamelelerde karışıklıklara neden olur ve bu yüzden ait olduğu yere cevap yazılması zaman alırdı. Meselâ, Cebel-i Nasara kaymakamının Sayda defterdarına göndermiş olduğu hediye ata dair tezkirenin üzerindeki "kalem tobrasında esb maddesi hedâyâ-yı memnuadan olmasıyla ve iradesinde sarahat bulunmamasıyla 'bir şey diyemem' işaret-i aliyye-i müsteşârî muktezası üzere hıfz ve tevkîf olunmak üzere verilmiştir" şeklindeki ifade[116] bu hususta iyi bir örnektir. Görüldüğü gibi daha önce alınan karar gereğince, bir memurun diğer bir memura veya vatandaşın herhangi bir devlet memuruna at hediye etmesi yasak olduğu halde, iradede bu hediye hususu açıklığa kavuşturulmamış olduğu için cevap yazılmamış ve belge bekletilmişti.

Âcil olarak araştırılması, cevap yazılması, taharri veya istizan olunması gereken konulara dair olan belgelerde, bu durum havale derkenarında belirtilir; söz konusu âciliyet *serî'an* veya *hemân* kelimeleriyle ifade edilirdi. Meselâ, âcilen mûcebince cevap yazılması gereken hususlar, "*serî'an mûcebince* tahrirat ve cevap",[117] "*serî'an mûcebince* işaret[iy]le telgraf oda-

---

113 BEO, *NDGGD*, nr. 279/8-2, vr. 480b; nr. 278/8-1, s. 710.

114 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 222b.

115 BEO, *NDGGD*, nr. 280/8-3, vr. 75b.

116 BEO, *NDGGD*, *Maliye, Gelen*, nr. 445/10-46, vr. 161b.

117 BEO, *NDGGD*, *Evkaf Gelen*, nr. 129/4-7, vr. 133a, 142a.

sına",[118] "*mûcebince serî'an* işaretiyle kaleme",[119] "mûcebince seri'an emir-nâme-i sâmî",[120] "*îcâbının serî'an icrası* işaretiyle kaleme",[121] "serî'an müsveddesi yapılmak üzere kaleme verilmiştir"[122] gibi cümlelerle belirtilir; âcil olarak araştırılması gereken konularda da bu husus havale derkenarında açıkça yazılırdı. Nitekim Erzurum vilâyetinin yeniden teşkilâtlandırılması sırasında memurların maaşlarına dair istenen irade biraz gecikince, mahallî yetkililer maaşların verilemediğini ifade ile hemen işe bir çözüm bulunmasını istedi. Konunun vakit kaybetmeksizin araştırılması için yazılan havale derkenarında da söz konusu âciliyet "serî'an taharri" kelimeleriyle ifade edilmekteydi.[123]

Âcilen istizan edilmesi gereken belgelerde de bu husus belirtilirdi. Nitekim içki (*müskirat*) ve tütün (*duhan*) vergilerinin oranlarına dair olan belgedeki "serî'an meclis-i âlî-i hazâine" ve "serî'an takdim ve istizan"[124] ifadesi bunu doğrulamaktadır. Özetle söylemek gerekirse, serîan ifadesi âciliyeti olan her konuda kullanılırdı. Âciliyet belirten bir diğer kelime de yukarıda belirttiğimiz gibi *hemân* kelimesidir. Ancak, bu kelime serîan kadar yaygın kullanılmazdı.[125]

Netice olarak bütün bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, gerek iradelerin gerekse diğer evrakın arkalarında rastladığımız rumuzların deşifre edilmesi, hem Osmanlı diplomatiği hem de bürokrasisinde yürütülen muamelelerin seyrinin tespiti açısından son derece önemlidir.[126]

---

118 BEO, *NDGGD*, *Maliye Giden*, nr. 473/10-74, vr. 195b.

119 BEO, *NDGGD*, nr. 281/8-4, vr. 41a.

120 19 Haziran 1862 (21 Z 1278), A. DVN, 173/36.

121 BEO, *NDGGD*, nr. 282/8-5, vr. 265a.

122 *Aynı Def.*, vr. 88b.

123 İ. MM, nr. 1304.

124 İ. MM, nr. 1294.

125 "hemân masarıfata" (23 Nisan 1864/16 ZA 1280, İ. MM, nr. 1223).

126 Bu makale daha önce "İradelerin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri, 1840-1856" başlığıyla *Osmanlı Diplomatiği Semineri*, İstanbul 1995, s. 43-66'da yayımlanmıştır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Hazine-i Evrakının (Arşiv) Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856)

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivin kurulması ve bu arşivde kullanılan ilk tasnif usûlleri ele alınacaktır. Osmanlılarda yazılı vesikaya[1] saygı gösterme anlayış ve geleneğinin bir sonucu olarak çok zengin bir arşiv malzemesi birikmişti. Diğer yandan Osmanlı bürokrasisi, bu yoğun belge birikimine rağmen 19. yüzyıla gelinceye kadar pratik ve hayli süratli işleyen bir yapı arz etmekteydi.[2] Devlet daireleri genel olarak muamelelerini bir belge üzerinde yürütür ve konuyu sonuca bağlardı. Daha açık bir ifadeyle aynı belge muhtevasına göre devletin ilgili kalemlerinde dolaşır; buralardan müta-

1 Burada kullanılan ve bundan sonra kullanılacak olan *belge* ve *vesika* kelimeleri, arşivlik malzemeyi, yani hem vesikayı hem de defteri nitelemek için kullanılmıştır.

2 Bu durum Osmanlı Devleti'nde görev yapmış Batılı sefirlerin de dikkatlerini çekmişti. Nitekim 1747-1762 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul sefirliği görevini üstlenmiş olan James Porter Osmanlı bürokrasisinin bu hızlı ve pratik işleyen yapısını şu cümlelerle açıklar: "Bâbıâlî'de birkaç kalemde doğru ve dikkatli olarak yapılan işlerle rekabet edebilecek hiçbir Hıristiyan güç yoktur. İşler çok büyük bir titizlikle yapılır; her bir önemli belgede kelimeler dikkatle ve anlam daima göz önünde bulundurularak kendi menfaatlerini zedelemeyecek şekilde seçilirdi. Yılı bilinmek kaydıyla en eski tarihli belgeler dahi Bâbıâlî'de bulunabilirdi. Çıkmış her irade ve yapılmış her kanun hemen elde edilebilirdi" (*Turkey: Its History and Progress*, Haz. George Larpent, Westmead, Farnborough 1971, I, 268).

laalar ve şerhler eklenerek karara bağlanırdı. Bundan dolayı bu dönem evrakının ekleri (*lef*) fazla değildir.

II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinden itibaren gelişen dünya şartlarının da bir sonucu olarak bürokrasinin büyümesi ve gelişmesi üzerine, müesseseler arasında deveran eden evrak sayısı da çoğaldı. Artışa paralel olarak bürokraside başvurulacak evrakın düzenli bir şekilde saklanması ve arandığında kolaylıkla bulunması sorunu gündeme gelmeye başladı. Çünkü işlerin kısa zamanda ve süratli olarak tesviye edilebilmesi için bu husus son derece önemliydi. İşte bu gelişmeler modern bir arşiv için gerekli olan teorik altyapıyı oluşturmuş ve belgelerin yeni bir sistemle muhafaza ve tasnif edilmeleri fikrini gündeme getirmişti.

Osmanlı Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde diğer dönemlere oranla yok denecek kadar az vesika mevcuttur. Kuruluş dönemlerinin savaşlarla geçen karışık yapısının bu durum üzerinde etkili olma ihtimali gözden ırak tutulmamalıdır. Nitekim Bursa'nın ve Edirne'nin başkent olduğu yıllara ait vesikanın az olmasının nedenleri arasında herhalde Timur istilâsı ve Fetret Devri saltanat kavgalarından dolayı yazılı evrakın yangın ve savaşlarda yok olmuş olması da vardır. Kanûnî döneminden sonradır ki, arşiv malzemesi çoğalmaya başlar. Bu devirde devlet istikrara kavuşmuş, müesseseleri gelişmiş ve saltanat kavgaları da sona ermiş durumdadır.

Bu durumu tebarüz ettirdikten sonra hazine-i evrakın kurulmasından önce devletin resmî belgelerinin nasıl ve nerelerde muhafaza edildiği konusuna kısaca değinelim. İstanbul'un fethinden sonra evrakın biriktirilip muhafaza edildiği mahzen Yedikule civarındaydı. Sultan III. Ahmed zamanında Edirne'deki divân ve ordu divânlarına ait defterler Topkapı Sarayı'na taşındı.[3] Divân-ı hümâyûn toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nm hemen yanındaki odada divân için gerekli defterler[4] sandıklar içinde bulunur; divân günleri bu odanın kapısı ça-

---

3 "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşivi Bülteni*, İstanbul 1990, I, 9-10.

4 Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osman*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mikrofilm nüsha, vr. 16a.

vuşbaşı tarafından sadrazamın mührüyle mühürlenir[5] ve yine sadrazamın huzüruyla açılırdı.[6] Vesikalar düzenli bir şekilde kronolojik olarak evrak mahzenlerinde saklanır; önem derecesine göre *kese* denilen atlas veya âdi kumaştan yapılan mahfaza ve torbalara konulurdu.[7] Gerekli defterler savaş zamanlarında orduyla beraber götürülür; muamelesi biten evrak ise hazine-i âmirede saklanırdı.[8]

Osmanlı arşiv malzemesinin muhafazasında ve kullanımında kolaylık sağlamaya yönelik önemli bir teşebbüs I. Abdülhamid zamanında gerçekleştirildi. Reisülküttâba hitaben yazılan bir buyurulduda, divân-ı hümâyün kaleminde mevcut mühimme defterleri, nâme, ahidnâme ve diğer önemli evrakın kârgir bir bina inşa edilerek muhafaza altına alınması gerektiği ve bu iş için sadrazam sarayının bahçesinde tamir ettirilen mahzenin müsait olduğu belirtilmekte ve mahzen ve içindeki evrakın sorumluluğu ise, reisülküttâp mehterbaşısına verilmekteydi. Muameleler için gerekli olan evrakın her sabah kalemlere çıkarılması ve akşamları da tekrar mahzene konması yine mehterbaşının göreviydi. Evrak ve defterleri incelemeye yetkih olan memurların dışındakilerin mahzene girmeleri yasaktı.[9] Bu düzenlemede mahzenin kârgir bina olmasına bilhassa dikkat edildiği görülür. Bunun nedeni, İstanbul'da zaman zaman çıkan ve şehri kasıp kavuran yangınlardan evrakı koruma düşüncesiydi. Çünkü Bâbıâlî yangınları ve bazı ihmaller önemli bir yekün tutan evrakın telef olmasına neden olmuştu. Nitekim bu yangınlardan birinde kalemlerde günlük kullanı-

5 Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi, TY. 5959, vr. 90a.

6 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 19.

7 Uzunçarşıh, *Saray Teşkilâtı*, s. 76.

8 29 Mayıs 1736 (18 M 1149), *Mühimme Def.*, nr. 144, s. 3; 16 Şubat 1769 (9 L 1182), nr. 166, s. 2.

9 9 Şubat 1786 (9 R 1200), *Mühimme Def.*, nr. 183, s. 3. Söz konusu evrakın sorumluluğu Reisülküttap Mehterbaşısı Osman Ağa'ya verildi (18 Şubat 1786/18 R 1200, *Aynı yer*). Bu belgenin sadeleştirilerek yayımlanan şekli için bkz. Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 7, Nisan 1968, s. 46-47; İsmet Binark, "Arşivlerimizin Önem ve Değeri ve Osmanlı Devleti Döneminde Arşivlerimizin Islahı ile İlgili Olarak Yapılmış Çalışmalar", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1986, I, 157.

lan evrak, -her akşam mahzenlere götürülmesi gerektiği halde- akşamleyin depolara kaldırılmadığı için işlem gören bazı evraklarla birlikte yok olmuştu.[10]

Hazine-i evrakın kurulmasından önce çeşitli devlet dairelerinde birikmiş olan arşiv malzemesinin (defterler ve vesikalar) bir kısmı At Meydanı'ndaki mahzen-i atîkte, bir kısmı Topkapı Sarayı'nda, bir kısmı da Bâbıâlî'ye yakın Tomruk Dairesi'nde saklanırdı. Bâbıâlî'nin gittikçe önem kazanması ve işlerin buraya intikal etmesi üzerine işlem gören yakın devir evrakı Tomruk Dairesi'nde birikmişti.[11] Maliye evrakı ise Sultanahmet'teki Çadır Mehterleri Kışlası'nda muhafaza edilirdi.[12] Evrakın bu kadar dağınık ve birbirinden uzak depolarda muhafazası, aranan bir kaydın bulunmasının zaman almasına ve bu da, kalemlerde işlem gören evrakın muamelelerinin gecikmesine ve işlerin aksamasına neden olmaktaydı.

Sarayda, enderün-ı hümâyündaki hazinede bulunduğunu söylediğimiz eski tarihlere dair evrakın zamanla iyi bakılamaması sonucunda çürüme ve telef olma noktasına gelmesi üzerine Mehmed Emin Rauf Paşa'mn sadareti zamanında, Maliye Nâzırı Safvetî Paşa'mn girişimleriyle maliyeden memurlar görevlendirilerek evrak ve defterler tek tek kontrol edilip kalemlerine ayrıldı; bunların arasından saklanmaya lâyık görülenler yeni torbalara konularak başka ambarlara taşındı; gereksiz bulunanlar ise, ayıklanarak saraydaki fırınlarda yakıldı. Yakma gerekçesi, söz konusu önemsiz evrakın oluşturduğu kalabalık yüzünden gerekli evraka ulaşmanın zaman alması ve zorluklara neden olmasıydı.[13] Bu teşebbüs, arşivcilik açısından ileride atılacak radikal adımların ilk işareti olarak değerlendirilebilir.

Arşivcilik tarihimiz açısından şüphesiz ki en önemli adım,

---

10 İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 254.

11 Salâhaddin Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Târih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1952, s. 183.

12 "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", s. 11.

13 Yakılmak için ayrılanlar arasında yeniçeri ocaklarına dair evrak ve eski defterlerle cizye kâğıtları zikrediliyor (10 Mayıs 1845/3 CA 1261, İ. Dah, nr. 5152). Gereksiz evrakın yakılabileceğine dair maliye nâzırına yazılan buyuruldunun sureti için bkz. 4 CA 1261, BEO, *Ayniyat Def.*, nr. 769, s. 51; nr. 770, s. 29.

1846 yılında *hazine-i evrak*ın kurulmasıyla atıldı. Avrupa'da bulunduğu sırada oradaki müesseseleri görüp kendi ülkesinde de uygulamak isteyen Mustafa Reşid Paşa, bu dönem reformlarının pek çoğunda olduğu gibi hazine-i evrakın kurulmasında da önayak oldu.[14] Hazine-i evrakın kurulması fikrinin gündeme geldiği sıralarda Sultanahmet'teki defterhanenin bazı odalarının tamir ettirilerek evrakın buraya taşınması da bir tedbir olarak düşünüldü; ancak, Bâbıâlî'ye olan uzaklığı, evrakın getirilip-götürülmesinin zorlukları ve bunun yaratacağı kargaşa göz önüne alınarak bu tasarıdan vazgeçildi.

Evrakın bulunduğu mahzenlerin halleri hakikaten perişandı. Ahmed Lütfi Efendi, mahzenlerin durumunu şu şekilde tarif ediyor: Lâzım olduğunda alınan evrak, işi bittiğinde gelişigüzel mahzenlere atılır ve birbirleri üzerine yığılırdı. Divân kalemi defter ve evrakının dışında hiçbir evrak muhafaza altında değildi; bir kimse arabayı mahzene dayayıp istediği kadar evrakı alıp götürse kimsenin ruhu duymazdı. İlgisizlikten mahzenlerin damları aktığı için hemen hemen evrakın % 50'si bu şekilde telef olmuştu. Bunun dışında sağlam evrakın bir kısmının şahısların ellerinde kaldığına; aralarında hatt-ı hümâyûn ve devletlerarası antlaşmaların da bulunduğu bu tür resmî evrakın bazı memurların terekesinden çıktığına bizzat kendisinin şahit olduğunu belirtir.[15]

Bütün bu uygunsuz durumların düzeltilmesi ve muamelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi için, diğer devletlerde olduğu gibi evrakın toplu ve düzenli bir surette aynı mekânda muhafaza edilmesi gerekiyordu. Bu cümleden hareketle Bâbıâlî dahilinde önemli evrakın konup muhafaza edileceği yangına karşı dayanıklı kârgir bir binanın yapılmasına karar verildi. Binanın projesini, Dârülfünûn'u inşa etmek üzere İstanbul'a getirtilen İtalyan Mimar Fossati hazırladı. *Hazine-i evrak* adı

---

14 Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyyemiz", *TOEM*, 1 Nisan 1329, I/1, s. 15; S. Elker, *Aynı mak.*, s. 183.

15 Lütfi, terekelerden çıkan bu vesikaların tarihçi olarak kendisinin çok işine yaradığını ve kullandıktan sonra bunları hazine-i evraka iade ettiğini belirtir (*Tarih*, VIII, 120-121).

verilen bina, projeye göre, evrakın kısım kısım bulundurulabilmesi için birçok odadan mürekkep olarak inşa edilecekti.

Odalarda evrakın içlerine düzenli bir şekilde takım takım konabileceği dolaplar yapılacak, arandığında kolayca bulunması ve kaybolmaması için her evraka numara verilecek; bina dahilinde gerektiğinde başvurulmak üzere içinde haritalar, tarih, coğrafya ve sair bilim dallarına dair kitapların bulundurulacağı bir kütüphane yapılacak; bina rutubet çekmemek için *nev icâd* tuğladan inşa edilecek ve inşaat, meclis-i vâlânın denetimi altında gerçekleştirilecek; hazine-i evraktan ve evrakın giriş çıkışından *mustahfız-ı evrak* nâmında bir şahıs sorumlu olacaktı.[16] Hazine-i evrak binası başlangıçta tek katlı olarak düşünüldü; ancak ne kadar havalandırılırsa havalandırılsın, yine de evrakın rutubetten kurtarılamayacağı görüşünden hareketle meclis-i vâlâ tarafından binanın iki katlı olarak inşa edilmesi önerildi. Böylece alt kattan da eski (*battal*) bazı evrakın muhafazası için yararlanılabilirdi.[17]

Bir yandan hazine-i evrakın inşası devam ederken, bir yandan da depolarda bulunan evrakın tasnif ve ayırma işlemine başlandı. *Hazine-i evrak müdürlüğü*ne atanan Sadaret Mektupçusu Muhsin Efendi ve maiyetindekilere geçici çalışma yeri olarak meclis-i vâlâ dairesinde bir oda tahsis edildi. Hazine-i evrakın işleri genelde meclis-i vâlâya müracaatla tesviye edileceğinden dolayı, Muhsin Efendi bilhassa yazı işlerindeki tecrübesinden yararlanılmak üzere aynı zamanda meclis-i vâlâ üyeliğine atandı. Böyle yüksek bir görevde bulunmuş olan bir şahsın *müdürlük* gibi, bu dönemde maiyet memuru sayılabilecek bir memuriyete tayini uygun düşmediğinden yapılan bir düzenlemey-

---

16 Bina inşa edildikten sonra içine konulacak evrakın nemlenmemesi için mevsimine göre pencereler açılarak bina havalandırılacaktı (10 Kasım 1846/21 ZA 1262, İ. Mes. Müh, nr. 658). *Takvim-i Vekayi*'de hazine görevlisi *muhâfız-ı evrak* olarak zikrediliyor (2 Z 1262, *TV*, nr. 309). Fossati'nin hazırladığı hazine-i evrak planı için kitabın sonundaki Eklere bkz.

17 18 Aralık 1846 (29 Z 1262), İ. Mes. Müh, nr. 659. Bu yeni değişiklikle binanın inşa masrafları da iki kat artmış oluyordu: Bir katlı binanın inşa bedeli 350-400 kese (175-200.000 kuruş) [10 Kasım 1846/21 ZA 1262, İ. Mes. Müh, nr. 658], iki katlı binanın masrafları ise 722 kese (361.000 kuruş) olarak tahmin ediliyordu.

le müdürlük *nezarete* dönüştürüldü.[18] Ancak, sonraki yıllarda bu unvanın itinalı bir şekilde kullanılmadığını, nâzıra bazen *nâzır* bazen de *müdür* diye[19] hitap edildiğini görüyoruz.

1847 senesinin sonlarına doğru hazine-i evrak binasının inşası tamamlandı[20] ve mimarı olan Fossati nişanla taltif edildi.[21] Evrakın muhafazası hususunda esaslı bir nizamnamenin hazırlanması, konunun vükelâ arasında iyice müzakere edilip karara bağlanmasından sonraya bırakıldı.[22] İnşaatın tamamlanmasından sonra, yeni binanın rutubetli olacağı ve bu rutubetin içine konacak evraka zararı dokunacağı fikrinden hareketle evrakın yerleştirilmesi için acele davranılmadığını, bir müddet nemin çekilip binanın kurumasının beklendiğini[23] ve eksiklerinin tamamlanmasına titizlikle gayret edildiğini görüyoruz. Çünkü İstanbul yangınlarından ağzı yanan yetkililer, bu kere işi şansa bırakmak istemiyor ve tedbirli davranıyordu. Bu yüzden nafıa nâzırına gönderilen bir emirle yanına inşaat konusunda bilgili kişileri de alarak binanın yangına karşı veya diğer hususlarda eksiklikleri varsa, muayene ve tespit ederek meclis-i vâlâya bildirmesi istendi.[24]

---

18 Muhsin Efendi'ye 15.000 kuruş maaş (20 Şubat 1847/4 RA 1263, İ. Dah, nr. 7066; 6 RA 1263, *BEO, Ayniyat Def.*, nr. 772, s. 126; 11 RA 1263, *TV*, nr. 323; Necati Aktaş-Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, İstanbul 1992, V, 123) ve ayrıca 25 Aralık 1847'den (17 M 1264) itibaren de tayinat bağlandı (İ. Dah, nr. 8472). Muhsin Efendi'nin nezarete tayini için bkz. 7 RA 1263, BEO, A. DVN, 22/100; 4 RA 1263, *TV*, nr. 322; 4 RA 1263, *Cerîde-i Havadis*, nr. 321.

19 Muhsin Efendi bir vesikada müdür (14 Şubat 1848/9 RA 1264, İ. MV, nr. 2726), diğerinde ise (12 Mayıs 1851/11 Receb 1267, İ. Dah, nr. 6794) nâzır diye nitelendirilmektedir. Ancak, 1266 senesinden sonraki vesikalarda artık çoğunlukla müdür tabiri geçer. Muhsin Efendi'nin ölümüne dair olan belgede de (5 Ocak 1854/5 R 1270, İ. Dah, nr. 18061) unvam müdür olarak zikredilir.

20 30 Ekim 1847 (20 ZA 1263), *TV*, nr. 355. İnşaat, 1.491 kese 190 kuruşa (745.690 kuruş) mal olmuştu. Masrafların ayrıntısı için bkz. 18 Şubat 1848 (13 RA 1264), İ. Mes. Müh, nr. 690, lef 1.

21 18 Mayıs 1848 (14 C 1264), İ. Mes. Müh, nr. 699. İnşaatın bitirilmesine kadar maaş almayan Mimar Fossati, daha sonra nafıa nâzırının aracılığıyla 35.000 kuruşa razı edildi (29 Mayıs 1849/7 Receb 1265, BEO, A. MKT. 202/42).

22 30 Ekim 1847 (20 ZA 1263), *TV*, nr. 355.

23 12 Ekim 1848 (14 ZA 1264), İ. Mes. Müh, nr. 704.

24 26 Ekim 1848 (28 ZA 1264), BEO, A. MKT, 157/19.

Ebniye-i hassa müdürü de beraber olduğu halde yapılan muayene neticesinde zeminin tahta yerine mermerle kaplanması; kapı, pencere, merdiven ve diğer aksamının sac ve demirden yapılması; başka yerde çıkan yangının yayılma tehlikesine karşı binanın alt tarafındaki duvarın yükseltilmesi gibi önlemlerin alınması söz konusu edildi.[25] Bu tedbirlerin yerine getirilmesi esnasında Bâbıâlî civarında yangın çıkınca,[26] bazı ilâve önlemlerin daha alınmasına gerek duyuldu ve duvarın yükseltilmesi kararından vazgeçildi. Çünkü yangın duvarın hemen arkasında çıkmıştı. Bunun üzerine yangının sıçrama tehlikesini bertaraf edebilmek için bina yakınındaki dükkân ve arsaların istimlâk edilerek satın alınmasına karar verildi. Bâbıâlî duvarına bitişik birkaç ev de satın alınarak sokağın genişletilip cadde haline getirilmesi ve yolun Bâbıâlî tarafında boydan boya duvar çekilmesi de bu konuda alınan diğer tedbirlerdi.[27]

Bu şekilde çevrede çıkacak bir yangının Bâbıâlî'ye ve hazine-i evraka sirayeti ve verebileceği zararlar önlenmiş olacaktı. Ancak, maliye hazinesinin durumunun iyi olmaması ve masraflar için gerekli olan parayı tedarik edememesi üzerine alınan kararların hayata geçirilmesi gecikti. Bunun üzerine inşaatın tamamlanması için ticaret ve paranın tedâriki için de ma-

25 Bu kararların icra edilebilmesi için gerekli olan tahminî 225.750 kuruşun temini için maliye ve inşa işlerine bakması için de ticaret nâzırlarına gerekli emirler verildi (26 Mart 1849/2 CA 1265, İ. MV, nr. 3772; 6 CA 1265, BEO, A. MKT, 187/15).

26 17 Temmuz 1849 (26 Şaban 1265), İ. MV, nr. 4093.

27 İstimlâk edilecek dükkân ve arsalar için yapılacak masraf tahminî 163.363 kuruştu (1 Ağustos 1849/12 N 1265, İ. MV, nr. 4143). Ancak, daha sonra arsa ve dükkân sahipleri meclis-i vâlâya çağırılarak toplam 128.000 kuruşa kendileriyle anlaşma sağlanıp söz konusu mülkler satın alındı (15 Kasım 1849/29 Z 1265, İ. MV, nr. 4405). Aradan geçen birkaç sene zarfında, arsadan sokak için ayrılan bölümün dışında kalan kısmı atıklar ve süprüntülerle âdeta bir çöplük haline geldi. Bunun üzerine, Bâbıâlî duvarını tecavüz etmemek ve yapılacak bina tam kârgir olarak inşa edilmek şartlarıyla arsaların satılmasına karar verildi (15 Temmuz 1853/8 L 1269, İ. MV, nr. 10770). Bu karara ve aradan birkaç sene geçmesine rağmen, mahalle sâkinleri tarafından hâlâ arsalara süprüntü ve çöp dökülmesinin sorun teşkil etmesi, söz konusu kararın uygulanamadığını göstermektedir (13 Şubat 1858/28 C 1274, İ. MV, nr. 16939).

liye nezaretlerine gerekli emirler tekraren gönderildi.[28] Bir yandan bu şekilde hazine-i evrakın eksikleri tamamlanmaya çalışılırken, diğer yandan da inşaatın bitmesinin üzerinden sadece birkaç sene geçmesine rağmen bina tamire[29] muhtaç hale gelmişti. Zikredilen yangında kiremitler kırılmış ve ateşin sıcaklığından dolayı pencerelerin kapaklarıyla duvarların sıvaları ve boyaları bozulmuştu.[30]

Hazine-i evrak binasının 1847 senesinde bitmesine ve evrakın tasnif ve ayırım işlemine 1846 senesinden itibaren başlanmasına rağmen, resmî açılışının 1853'e kadar gerçekleştirilemediğini[31] görüyoruz. Gecikmenin en büyük nedeni, yukarıda da ifade edildiği gibi binanın yangına karşı olan eksiklerinin tamamlanması için gerekli paranın bulunamamasıydı.

Bir yandan binanın eksiklerinin tamamlanması ve evrakın tasnifi çalışmaları devam ederken, diğer taraftan da mevcut evrakın çürüyüp telef olmaması için bazı tedbirler alındı. Bu cümleden olarak dağılmamaları için sadaret mektûbî kalemindeki defterlerin ciltlenmeleri[32] ve divân-ı hümâyûn kalemi defterlerinden tamire muhtaç olanların onarılmaları hususunda gerekli paranın tedariki için padişah emir verdi;[33] ayrıca dairelerde kullanılan ve eskiyen defterler bazen o dairenin kendi imkânlarıyla onarıldı.[34] 1858'de çıkan bir padişah iradesiyle, nâ-

---

28 29 Haziran 1850 (18 Şaban 1266), İ. MV, nr. 5150; 12 L 1266, BEO, A. MKT. NZD, 11/8; 9 Ramazan 1266, BEO, A. MKT. MVL, 29/59.

29 29 Ağustos 1855 (15 ZA 1271), *Meclis-i Vâlâ Def.*, nr. 321, vr. 64a-b.

30 12 Mart 1856 (5 Receb 1272), İ. MV, nr. 15258. Hazırlanan keşif defterine göre hazinenin çerçeve ve diğer kısımlarının tamir masrafı 5.750 kuruştu (15 Şubat 1858/Gurre-i B 1274, İ. MV, nr. 16952; A. AMD, 85/27).

31 23 Şubat 1853 (14 CA 1269) tarihli sadaret arzında "...hazine-i merkumenin küşâdı takarrub eylediğine mebni..." tabiri geçmekte olup (İ. MV, nr. 9956), bu, açılışın söz konusu tarihten biraz sonra yapıldığını göstermektedir. Yapılan keşfe göre hazinenin hasır, halı, kerevet ve sair mefruşat eksikleri ancak 14.700 kuruşla tamamlanabilirdi (12 Aralık 1852/Selh-i RA 1269, İ. MV, 9688). Beytülmal müdürü vasıtasıyla daha sonra yapılan ikinci bir keşifle bu meblağ 29.592 kuruşa çıktı (19 R 1269, MAD, nr. 9214, s. 336).

32 10 Eylül 1850 (3 ZA 1266), BEO, *Ayniyat Def.*, nr. 776, s. 87.

33 6 Nisan 1851 (4 C 1267), İ. MV, nr. 6579.

34 Nitekim ceride muhasebesinde bulunan defterlerden 600 tanesi eskimiş ve kullanılamayacak bir duruma gelmişti. Defterlerin tamir masrafı olan yaklaşık

me, tasdiknâme, harita ve sair önemli evrakın eskiden olduğu gibi kese ve mahfazalara konularak saklanması istendi.[35]

Evrakın hazineye konmasından sonra muamelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi ve evrak akışının sağlanabilmesi için hazine ile daireler arasında şöyle bir yolun izlenmesi kararlaştırıldı: Evrakın hazırlanan kataloglarının (*müzekkire*) birer nüshası divân-ı hümâyûn kalemi ile âmedî odasında bulundurulacak ve bir belgeye başvurmak gerektiğinde, buradan tarih ve numarası tespit edilip bir pusulaya kaydedilecek ve pusula hazineye gönderilerek vesika istenecekti.[36] Ancak, devlet dairelerince alınan evrakın geri gönderilmemesi yüzünden bu usül zaman zaman sekteye uğramaktaydı. Bu konuda bir düzenin oluşturulabilmesi için müdür Nuri Efendi'nin teklifiyle hazineden belge istemek için matbü formların hazırlanması ve herhangi bir dairenin görevlisinin evrakın kimliğinin yazılı olduğu bu matbû forma atacağı imza karşılığında hazine-i evraktan belge alması ve belgeyi iade ettiğinde de formun geri verilmesi kararlaştırıldı. Hazinenin 15 gün içerisinde geri getirilmeyen evrakı resmen arama yetkisi vardı. İşi bitmediği takdirde, dairenin belgeyi bulundurma süresi uzatılabilirdi.[37]

Hazine-i evrakın bu dönemdeki kadro durumuna ve görevlerine gelince: Hazinenin açılışının yaklaşması üzerine, 23 Şubat 1853'te, temizlik işlerine bakmak ve her gün orada bulunmakla görevli olan hademelerin sayısı ikiye çıkarıldı.[38] Geceleyin nöbetleşe olarak dairede kalan hademelerin bir görevi de

---

17.000 kuruşun hazineden karşılanmasına; tamiratın beytülmal müdürü vasıtasıyla yapılmasına ve bundan sonra bu tür defterlerin kalemlerde biriktirilmeyip kalemin müteferrik masraf ödeneğinden her ay birer ikişer tamir ettirilmesine dair irade çıktı (15 Mayıs 1854/17 Şaban 1270, İ. MV, nr. 12614).

35 4 Şubat 1858 (19 C 1274), İ. Dah, nr. 26206; nr. 26188. Buyuruldu metni için bkz. Cevdet, Hariciye, nr. 1253.

36 29 Haziran 1850 (18 Şaban 1266), İ. MV, nr. 5150.

37 İ. MV, nr. 12019, lef 4.

38 Hademelerden Halil Ağa evrakın ayrımı işlemine başlandığından beri bu görevi yürütmekteydi. Hademe Yusuf Ağa'nın vazifesine devam etmemesi üzerine yerine Hacı Ahmed Ağa atandı (İ. MV, nr. 9956). Yaklaşık dört sene sonra odacıların maaşlarına önemli oranda zam yapıldı (5 Ekim 1856/5 Safer 1273, İ. Dah, nr. 23516).

dairelerden gönderilen vesika sandıklarının yerlerine konmasına nezaret etmek ve tekrar depoyu kapamaktı.[39] 1854 yılı başlarına ait bir belgeden hazinenin esas görevlilerinin müdür ve dört memurdan ibaret olduğunu[40] anlıyoruz. Dolayısıyla hazinenin esas görevli kadrosu bir müdür, dört memur ve iki hademe olmak üzere toplam yedi kişiydi. Tasnif işini yürüten söz konusu dört memur, yukarıda da zikredildiği gibi, sadaret mektûbî odasından seçilerek görevlendirilmiş ve karşılık bulunduğunda zam yapılmak üzere maaş durumları olduğu gibi bırakılmıştı. Aradan on sene geçmesine rağmen zam alamayan memurların başvurusu üzerine maaşlarına zam yapıldı.[41] Bu kadronun işleri yetiştirememesi üzerine kalemlerden birkaç kişinin daha geçici olarak görevlendirilmesi, memuriyete girmek için başvuranlardan terbiyeli ve dirayetli üç kişinin seçilerek atanması ve buradaki memurlara yardımcı olmaları kararlaştırıldı.[42]

Muhsin Efendi'nin ölümü üzerine, yerine Mektûbî-i Sadaret Muavini Nuri Bey müdürlüğe getirildi (5 Ocak 1854/5 Rebiülâhir 1270).[43] Bu zorunlu değişikliğin yapılmasına dair yayımlanan resmî yazıda bu göreve atanacak olan şahısta aranan nitelik "Bâbıâlî'nin mesâlih-i câriyyesine vâkıf" olmaktı.[44] Ayrıca hazineye atanacak memurlarda da, yapacakları işin ehem-

---

39 5 Ekim 1856 (5 Safer 1273), İ. Dalı, nr. 23516.

40 5 Ocak 1854 (5 R 1270), İ. Dahı, nr. 18061.

41 Kıdemlerine göre aralarında bölüşmek üzere maaşlarına tapu gelirleri fazlasından 2.000 kuruş zam yapıldı (2 Aralık 1857/14 R 1274, İ. MV, nr. 16773; A. AMD, 89/75). Konunun icrası için maliye nâzırına yazılan sadaret tezkiresi için bkz. 21 R 1274, A. MKT. MVL, 93/23.

42 9 Şubat 1854 (11 CA 1270), İ. MV, nr. 12019, lef 4.

43 İ. Dahı, nr. 18061, lef 4; *TV*, nr. 499, 4 CA 1270; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 666, 13 R 1270. Muhsin Efendi'nin ölümüne dair olan belgeden müdürlüğün 14.700 kuruş maaş; 7 kıyye et ve 10 kıyye ekmek tayinatının olduğu anlaşılıyor. Tayinat bedeli ise 1.723,5 kuruştu. Maaşı muhtelif kişilere ve ailesine taksim edildi. Taksimden payına 5.000 kuruş düşen (İ. Dahı, nr. 18061, lef 1-2) yeni müdüre tayinat verilmedi. Aradan iki sene geçtikten sonra maaşının azlığı da söz konusu edilerek Nuri Bey'e 7,5 kıyye ekmek tayinatı tahsis edildi (2 Temmuz 1856/28 L 1272, İ. Dahı, nr. 22897; BEO, *Ayniyat Def.*, nr. 780, s. 26). Görüldüğü gibi Muhsin Efendi'den sonra hazine-i evrakın rütbe ve maaşı hayli düştü.

44 4 CA 1270, *TV*, nr. 499.

miyeti ve nezaketine binaen *mu'temed* ve *emniyet*[45] sıfatları aranırdı.

Hazine-i Evrak'ta Uygulanan İlk Tasnif Usûlleri

Hazine-i evrakın kurulmasının hemen ardından tasnif çalışmalarına başlandığı yukarıda zikredilmişti. Bu amaçla meclis-i vâlâdan geçici bir talimat kaleme alınarak nâzır ve maiyetindeki memurların görevleri belirlendi. Muhsin Efendi'ye yardımcı olmak üzere bir muavin ile kalemlerin ehliyetli, tecrübeli ve ketûm kâtiplerinden birkaç tanesi seçilerek maiyetine verildi. Gerektiğinde bu sayı artırılabilecekti. Bunlar Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri birikmiş olan evrak ve defterleri inceleyerek hazine-i evraka konmaya lâyık olanları ayırmak ve hazırlamakla görevliydi. Ayırım işlemi için divân-ı hümâyûn ve dahiliye kalemleri, âmedî, sadaret mektûbî, dahiliye ve hariciye, teşrifat ve meclis-i vâlâ tahrirat odalarından birer ikişer memur seçilerek kendileriyle ilgili evrakı ayırmak üzere geçici olarak görevlendirildi.

Evrakın çoğunluğunun bulunduğu defterhanede tasnif çalışmalarının rahatlıkla yapılabilmesi için, buraya yakın olan mehterhane-i âmiredeki daire-i hümâyûnun birkaç odası tahsis edildi. Memurlar evrakın hazine-i evraka taşınmasına kadar haftada iki gün depolara giderek işe yarar belgeleri ayıracak; her belgenin neye dair olduğunun anlaşılabilmesi için tarihiyle beraber konu özetini yapacak; bu şekilde vesikaların kabaca hazırlanan katalogları gerekli düzeltmelerin yapılması için önce mensup oldukları kalemin şefine gösterilecek; şefin kontrolünden sonra saklanmaya gerek olmayanlar tekrar ayıklanacak ve bu işlemlerin tamamlanmasından sonra da, ayrılan evrak, torbalara konup ağzı mühürlendikten sonra hazineye konmak üzere nâzıra teslim edilecekti.

---

45 "...çünkü hazine-i merkumede hıfz olunacak evrak umûr-ı mühimme-i Devlet-i Âliyye ve ekserisi daire-i mahremiyyette tutulacak serâir-i Saltanat-ı Seniyye'ye dâir mu'tenâ şeyler olacağından memur buyurulacak efendilerin dahi gayet emin ve mu'temed olmaları..." (İ. MV, nr. 4093).

Hazine-i evrak nâzırı ise, maiyetindeki memurlarla beraber kendisine teslim edilen bu belgeleri teker teker kontrol ederek ve arandığında kolayca bulunabilmesi için fihrist şeklinde kataloglarını hazırlayarak sandıklara koyacak; her sandığın üzerine hangi kalemin evrakı olduğu, numarası, ihtiva ettiği tarihler yazılacak ve hazinenin hizmete girmesine kadar eski bulundukları yerlerde muhafaza edilecek ve kilitli olan bu sandıkların anahtarları nâzır nezdinde bulundurulacaktı. Hazineye aktarılacak evrakın dışında kalan vesikalar da nâzırın sorumluluğundaydı.[46] Muhsin Efendi, hazineye konmayıp burada bırakılacak vesikaların çürümeden muhafazalarının temini için defterhanenin gerekli yerlerinin onarılmasını ve vesikaları nemden muhafaza etmek için zemininin tahtayla kaplanmasını istedi.[47]

Daha sonra hazine-i evraka konulacak evrakı tespit ve tefrik etmekle görevlendirilen Bâbıâlî kalemlerinin âmirlerinden meydana gelen bir geçici meclis (*meclis-i muvakkat*), uygulanacak tasnif sisteminin kurallarını belirleyerek meclis-i vâlâya sundu. Mechsçe kabul görüp iradesi çıkan nizamnameye göre depolarda mevcut evrak üç kısımda ele alınıyordu: 1786'dan (1200)[48] Abdülmecid'in tahta çıkış tarihine kadar olan belgeler, birinci kısım; Abdülmecid'in cülûsundan Aralık 1848 (Muharrem 1265) tarihine kadar olanlar,[49] ikinci kısım ve bu

---

46 Sandıkları getirip götürmekle görevlendirilen iki kişinin maaşıyla sandık, torba vesaire masrafları maliye hazinesinden ödenecek ve hazine-i evrak tamamlandığında meclis-i vâlâ yeni bir nizamname hazırlayacaktı (29 Mart 1847/11 R 1263, İ. MV, nr. 1869; 11 R 1263, nr. 12019, lef 1; Mehmet Ali Beyhan, *Türk Arşivlerinin Dünya Arşivleri Arasındaki Yeri ve Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul 1986, s. 19-20). Defterhanedeki çalışmalarda kullanılan torba, sandık vs. masrafları için bkz. 9 ZA 1263, BEO, A. MKT, 99/51; 9 RA 1264, İ. MV, nr. 2726.

47 22 Nisan 1848 (18 CA 1264), BEO, A. MKT, 122/57.

48 BEO, A. DVN, 42/12.

49 İkinci kısmın bitiş tarihi hakkında belgelerde çelişkili ifadeler mevcuttur. Bu tarih bazı belgelerde Muharrem 1264 (İ. MV, nr. 16773, lef 2; Cevdet, Dahiliye, nr. 1050; BEO, A. DVN, 42/12), bazılarında ise yukarıda yazıldığı gibi Muharrem 1265 (İ. MV, nr. 4093; nr. 5150; nr. 12019, lef 5; BEO, A. MKT, 223/46) olarak geçer. Belgelerin çoğunda Muharrem 1265 tarihinin geçmesi ve verilen bilgilerin de bu kanaati güçlendirmesi nedeniyle Muharrem 1265'i esas aldık. Çünkü 1264 diye yazan belgeler, biri dışında müsveddedir.

tarihten sonra birikecek olan evrak da, üçüncü kısım itibar olunarak çalışmaların bu esas üzere yürütülmesine karar verildi.[50] 1200 tarihinden önceki devreye ait evrak ise ileride fırsat bulundukça ele alınacak ve işe yarayanları hazineye konacaktı.[51]

Öncelikle hatt-ı hümâyûnların ve iradelerin, içeriklerine göre konu konu ayrılması işlemine geçildi. Ancak, tasnif çalışmalarını zorlaştıran sorun, yukarıda da ifade edildiği gibi, bu tür evrakın genellikle tarihsiz olmasıydı. Bu yüzden ileride daha teferruatlı bir tasnife tâbi tutulmak şartıyla, geçici olarak bu şekilde hazine-i evraka konmaları esası benimsendi. Hazineye konulacak evrakın, önem derecesinin ve güncel olmasının göz önünde bulundurularak seçildiğini görüyoruz. Bu durum gözetilmeden yapılacak bir ayırma işleminde, hacim olarak hazine-i evrakın kapasitesinin yeterli olmayacağı ve evrakın önemli bir kısmının başka yerlerdeki mahzenlere yerleştirilmesi gerekeceği açıktı. Bu nedenle sık sık başvurulacak devletlerarası ilişkiler, sınır sorunları ve dahilî nizamlara dair olan evrakın ele alınmasına öncelik verildi. Bunların dışında kalan ikinci derecede önemli (*mesâlih-i âdiyye ve câriyyeye dâir*) iradeli evrak ise, düzenli bir şekilde sandıklara konularak tamir edilecek mahzenlerden birine yerleştirilecekti.

Yukarıda her kalemden görevlendirilecek memurların kendi daireleriyle ilgili evrakı tasnif edecekleri belirtilmişti. Bu memurlar yaptıkları evrak hülâsalarını günlük olarak hazine-i evrak nâzırına verecek; nâzırın kontrolünden geçtikten sonra hülâsalar meclis-i muvakkate sunulacak; hazineye konmaya lâyık olanlar burada tespit edilip işaretlenecek ve hazineye verilecekti. Kalemlerde biriken evrak, nâzır tarafından tasnif edilmek üzere geçici memurlara sayarak teslim edilecek ve bu

---

50 İ. MV, nr. 4093.

51 BEO, A. DVN, 42/12. Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey'in verdiği bilgilerden, önceki devirlere ait evrakın uzun süre ele alınamadığı anlaşılıyor. Nitekim Âlî Paşa'nın son sadaretinde Mehterhane yakınındaki mahzende bulunan ve Bâbıâlî'ye ait olan I. Mahmud devrinden II. Mahmud'un saltanatının başlarına kadarki dönemi kapsayan evrak, ancak 1871'de hazine-i evraka nakledilebildi. Daha önceki devirlere ait evraka ise el atılmamıştı (*Aynı mak.*, s. 15).

evraktan hazineye konacaklar için ait oldukları kalemlere nezaretten senetler verilecekti.

Dairelerden ve taşradan Bâbıâlî'ye gelen evrakın mühim olanları, padişaha arz edilip iradesi çıktıktan sonra âmedî odasında muhafaza edilir; yine İstanbul'daki sefirlerle olan haricî yazışmaların önemlileri de burada biriktirilirdi. Bu nedenle önemli evrakın saklandığı âmedî ve tercüme odalarında üçüncü kısım itibar olunan Aralık 1848 (Muharrem 1265) tarihinden sonraya ait biriken evrak, her ay makbuz karşılığı hazine-i evraka verilecek; ayrıca divân-ı hümâyün kaleminde muhafaza edilmekte olan diğer devletlerle yapılan muahede ve mukavelelerin bir suretleri buradaki defterlere kaydedilecek ve asılları hazinede saklanacaktı (17 Temmuz 1849/26 Şaban 1265).[52]

Defterḫane-i âmire civarındaki mahzende bulunan Sultan II. Mahmud zamanına ait hatt-ı hümâyûn ve iradeler, yukarıda belirtildiği gibi, konu konu ayrılıp tasnif edildi ve meseleler halinde şu dosyalara ayrıldı: Vaka-i Hayriyye, askerî nizamlar, askerî tevcihat, redif askerlerinin nizamatı, nüfus sayımı, mülgaların (Yeniçeri Ocağı vs.) bazı eski vukuatı, Vehhabî vakası, Mısır sorunu, Akkâ olayı, Bağdat vukuatı, Bağdat Davud Paşa olayı, Şam Selim Paşa vakası, Tepedelenli Ali Paşa vakası, İşkodralı Mustafa Paşa ve Arnavutluk vukuatı, Bosna ihtilâli,

---

52 İ. MV, nr. 4093. Bu konuda Hazine-i Evrak Nâzırı Muhsin Efendi'ye gönderilen buyruldu metni için bkz. 11 Ağustos 1849 (22 Ramazan 1265), BEO, A. MKT, 223/46.

Merkezdeki evrakın muhafazası için bu önlemler alınırken taşradaki belgeler için de bazı tedbirlere başvuruldu. Taşradaki memurlar, merkeze gönderdikleri tahriratın müsveddeleriyle merkezden gönderilen vesikaları muntazam bir şekilde kaydedip saklama işlemine gerektiği gibi özen göstermedikleri gibi, bazıları belgeleri kaydetmiyordu bile. Bu ise, belgelerin kaybolmasına ve kayıtlarda ve işlerde bir düzensizliğin hüküm sürmesine neden oluyordu. Bu nedenle taşradaki memurlara emirler gönderilerek önceki tarihlerden ellerinde mevcut olan evrakın takım takım ayrılarak muhafaza altına almaları; 1264 tarihinden itibaren gerek birbirlerine, gerek yabancı memurlara, gerekse merkeze gönderecekleri yazıların müsveddelerinin ayrı ayrı defterlere kaydetmeleri ve merkezden gönderilen evrakı muhafaza etmeleri hususlarında uyarıldılar. Ayrıca arandığında kolayca bulunması, bir yerlerde ilişip kalmaması ve kayıp olmaması için taşradan merkeze gönderilen yazılara numara konulacak; numaralar merkezdeki her daire için ayrı ayrı ve senelik olarak verilecek; böylece taşradan evrak akışı güvence altına alınacaktı (BEO, A. DVN, 42/12).

Kürdistan ve havalisi vukuatı, aşiretler ve Ekrâd sorunu, Cezayir, Tunus ve Trablus vukuatı, Kadıkıran ve Aydın'da Keloğlan vukuatı, ilmiye tevcihatı, vükelâ, vüzerâ ve diğer memurların tevcihatı, resmî günler ve meserretlerde rikâb-ı hümâyûn icrası istizanı, rütbe ve nişan tevcihi, sûr-ı hümâyûnlar, çeşitli nizamlar, *Takvîm-i Vekayi*'nin takdimi, muhallefat zabt ve affı, bazı önemli kişilerin iclâ ve ifnâ ve ıtlâkları, muhtelif konulara dair beyaz üzerine sâdır olan hatt-ı hümâyûnlar, "tekarîr ve saire bâlâlarından maktû' hutût-ı hümâyûn", maliye hazinesi, Haremeyn-i Muhteremeyn ve evkaf-ı hümâyûn, darbhane-i âmire, tersane, tophane-i âmire, baruthane-i âmire, kaleler, kışlalar ve devlete ait diğer binaların tamir ve inşası, timar ve zeamet tevcihatı, ağnam ondalığı, zahire muhasebe ve mübayaası, diğer olağan işler, Kamame ve Beytüllahm maddeleri, kilise tamiri ve diğer reaya işleri, Buhara ve Afgan bölgeleri, İran'la ilgili sorunlar, Cezayir ve Mısır konularından dolayı Osmanlı sefirlerinin uyarıları, Rum fetreti ve Mora vukuatı, Osmanlı sefirlerinin çeşitli konulardaki uyarıları, büyük devletlerden birkaçının işleri, Avrupa ahvaline dair gazete tercümelerinin takdimi, Rusya'nın önceki vukuatı, Rusya'nın son vukuatı, Tuna ve Anadolu hududunun tahdidi, Akkerman muahedesi, Bükreş mesalihi, Rusya'yla davalı olan Çerkes esirler meselesi, Çerkesler mesalihi, Dağıstan ve Gürcistan, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan mesâlihi, Karadağ mesalihi, Korfa ve Barga sorunları, büyük devletlerle tarife tahdidi, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya, Sardinya, İspanya, Danimarka, Amerika, İsveç, Felemenk, Belçika, Sicilyateyn, Toskana ve Yunanistan devletleriyle ilgili muhtelif konulara dair marûzât. Bu tasnif şekli diğer dönemler evrakına da aynen uygulanacaktı.[53] Görüldüğü gibi önce birinci kısım evrakın tasnifine başlandıysa da, daha sonra, 1849 senesinden itibaren ikinci ve üçüncü kısımların tasnifine de başlanması kararlaştırıldı.[54]

Bu tasnif listesinde vurgulu olarak belirttiğimiz "tekarîr ve

---

53 İ. MV, nr. 4093; Atillâ Çetin, "Osmanlı Devlet Arşivi ve Tasnif Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21 (Aralık 1982), s. 110-112.

54 11 Ağustos 1849 (22 Ramazan 1265), BEO, A. MKT, 223/46.

saire bâlâlarından maktû' hutût-ı hümâyûn" tâbiri ile arşivde günümüzde rastlanan kesik hatt-ı hümâyûnlar sorunu da bir nebze aydınlanmış oluyor. Çünkü bu kesme işleminin hangi dönemde gerçekleştirildiği sorusu, öteden beri araştırmacılar arasında önemli bir merak konusuydu. Arşivde bulduğumuz tarihsiz, ancak Tanzimat öncesi döneme ait olduğu kuvvetle muhtemel muameleli bir vesika, hatt-ı hümâyünlu belgelere diğerlerine nazaran daha ihtimamla yaklaşıldığını göstermektedir. Belgede hatt-ı hümâyünlu kaimelerin elde dolaşmasının münasip olmadığından bahisle "hattını alıp ol-vechile tanzim" ettirilmesi istenmektedir.[55] Yani hatt-ı hümâyûnlu belgenin muhafaza edilerek hatt-ı hümâyûnun suretiyle beraber belgenin yeniden düzenlenmesi[56] emredilmektedir.

Bu anlayış, yani hatt-ı hümâyûna saygı gösterilmesi, yukarıda zikredilen hatt-ı hümâyûnlu belgelerin kesilerek ayrıca muhafaza edilmesi neticesini doğurmuştur. Bu, her ne kadar hatt-ı hümâyûna bir tâzim ifadesiyse de, uygulamada birçok mahzurları da beraberinde getirmiştir. Nitekim bağımsız olarak ele alındığında çoğu kere bu kesik hatt-ı hümâyûnların

---

55 Önemine binaen belgeyi aynen buraya dercediyoruz:

"Veliyyü'n-ni'am devletlü inayetlü efendim hazretleri,
Dünkü gün karan tahrir ile taraf-ı devletlerine teslim olunan *kaimelerin üzerlerinde hatt-ı hümâyûn olduğundan elde gezmesi münasip olmamağla* hatt-ı hümüyun ile mu'anven kaimeler mâlikânede hıfz ile tekrar kaimeler tahrir ettirilmesi istisvâb olunduğu ma'lûm-ı devletleri tebdil ve yine taraf-ı devletlerine tesyir olunmak üzere tevkîf olunan kaimelerin irsali hususunda inayet efendim hazretlerinindir.

Veliyyü'n-ni'ama devletlû efendim,

Emr ü iş'ârınız üzere kaimeler taraf-ı devletlerine gönderildi. *Vâkıa hatt-ı hümâyûn ile musaddar kâğıdın elde gezmesi münasip olmadığından kulunuz da hattını alıp* ol-vechile tanzim ettirecek idim. Semâhatlü Cafer Fevzi Beyefendi'nin beratları uzadı. İnayet niyaz ediyor, hatta bugün adamı gelmiş kaimeleri tanzimine sür'at-ı himmet ne ise icra buyurmaları bâbında emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.

Mukaddem yazılan kaimeler mâlikâne[de] hıfz ve kayıdlarına iş'âr olunarak tebdilen ve müceddeden kaimeler tahrir oluna" (Cevdet, Dahiliye, nr. 12738).

56 Bu hususun uygulandığına dair örnekler için bkz. A. AMD, 15/55; 21/11. Örneklere dikkatimi çekip belgelerin numaralarını verme lütfunda bulunan hocam Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na teşekkür ederim.

hangi konuya ait olduğu anlaşılamamakta ve hatt-ı hümâyûnu kesik bir kaime, takrir veya başka tür bir belgenin ihtiva ettiği konu hakkında padişahın iradesinin hangi yönde çıktığı da tespit edilememektedir. Dolayısıyla hatt-ı hümâyûnlar üzerinde bulundukları takrir veya arzla beraber bir anlam ifade edebilirler. Bu yazılanlardan da anlaşılacağı gibi, en önemli evrak sayılan hatt-ı hümâyûnlar tasnif edilirken, beyaz üzerine olan hatt-ı hümâyûnların yanında, takrir, arz, tezkire ve diğer evrakın üst kısımlarında yer alanlar da kesilerek toplandı.

Bir müddet sonra ikinci kısmın tasnifine de başlanarak âmedî odasında bulunan 1264 senesinin dahiliye, hariciye, askeriye, maliye ve meclis-i vâlâ belgeleri hazine-i evraka getirtilerek tasnif edildi. Bâbıâlî dairelerinin âmirlerinin tasnif sistemiyle ilgili hazırladıkları ikinci bir yönergeye göre, padişah çocuklarının doğumuyla ve tevcihatla ilgili hatt-ı hümâyûnlar hususî bir deftere kaydedilip ayrı bir dolapta saklanacak; maliye, hazine-i hassa, evkaf-ı hümâyûn ve ticaret hazineleri ve Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudi milletleriyle Cebel-i Lübnan, Sırbistan, Sisam ve Eflâk ve Boğdan'a mahsus belgeler ayrı ayrı kayıt ve muhafaza ve yabancı devletlerle ilgili belgeler de ayrı ayrı tasnif edilecekti. Divân kaleminde bulunan muahede ve diğer önemli belgeler ilgili devletin dosyasına konacak; Osmanlı Devleti'nin sınırlarıyla alâkalı belge ve haritalar, *mesâil-i hudûdiyye* adı altında tasnif ve müstakil bir dolapta muhafaza edilecek ve her devletin sınırlarıyla ilgili olanlar ayrı gözlerde bulundurulacaktı. Tersane, harp mühimmatı, kaleler, tophane ve askerî düzenlemelere dair evrak da ayrı dosyalar halinde düzenlenecek; nizamata dair bazı evrak *nizamat-ı mütenevvia* ve dahilî ve haricî mühim konular da *mevâdd-ı mütenevvia* başlıkları altında dosyalanacaktı.[57]

Bu tasarıya göre tasnifi gerçekleştirilen dosyalar ise, şu şekilde sıralanmaktaydı:

---

57 29 Haziran 1850 (18 Şaban 1266), İ. MV, nr. 5150; Necati Aktaş, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1, Mart 1985, s. 71.

I- 1264 senesi dahiliye takımları

Hazine-i celile, maliye hazinesi, hazine-i hassa, padişah vakıfları, evkaf-ı hümâyûn hazinesi, ticaret hazinesi.

a) Özel meseleler

Toskalık, Kürdistan, Yemen, Eflâk ve Boğdan ve hudut meseleleri.

b) Mühim mülkî meseleler

Mülkî ıslahat ve düzenlemeler, vergi işlerinin düzenlenmesi ve toplanması, eyaletlerin taksimi, Avrupa ihtilâlinden dolayı alınan ihtiyat tedbirleri, zaptiyelerin tertip ve düzenlenmesi, ebniye nizamları, karantina nizamları, mütenevvi nizamat, yol yapımı, İnoz limanı ve Meriç nehrinin tathiri, fabrika-i hümâyûnlar, Dârülfünûn ve rüştiye mektepleri, Mısır eyaleti ve havalisi, Cebel-i Lübnan, hazine-i evrakın inşa ve kuruluşu, çözüme kavuşturulamayan tebaaya dair bazı konular.

c) Askerî konular

Nizamiye askerleri, tersane-i âmire, tophâne-i âmire, harbiye mühimmatı, kaleler.

II- Haricî konular

a) Hariciye nezaretinin baktığı gayri Müslim milletlerin işleri (*mesâlih-i mileliyye*)

Eflâk, Boğdan, Sırbistan, Sisam, Rum milleti, Ermeni milleti, Katolik milleti ve Yahudi milleti.

b) Devletlere ait konular

İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya, Amerika Birleşik Devletleri, Sardinya, İspanya, İran, İsveç ve Norveç, Sicilyateyn, Hollanda, Belçika, Portekiz, Yunan, Toskana, Cemâhir-i selâse-i Vilânseviye.[58]

Bu tasnif listesinden de anlaşılacağı üzere nizamnamede yer alan teorik noktalar pratikte de aynen uygulanmıştır. Ayrıca dahiliye, hariciye, maliye, askeriye ve meclis-i vâlâ evrakı arasında bulunan *mesâil-i mühimme*yle ilgili evrak ayrı bir tasnif haline getirildikten sonra, bu evrak takımlarıyla bunların dı-

58 İ. MV, nr. 5150.

şında kalanların kendi aralarında kronolojik olarak yeniden tasnife tâbi tutularak ve katalogları hazırlanarak mahzenlere konduğunu görüyoruz. Her konunun evrakı ayrı ayrı dolaplarda muhafaza edilmekteydi. Birkaç konuyu ilgilendiren tezkireler ise, belgede hangi konu esas tutulmuşsa o meselenin evrakı arasına konacaktı.[59]

29 Haziran 1850'de tasnif edilen evrakın depolarda muhafaza şeklini gösteren bir lâyıha hazırlandı. Bununla konu konu ayrılarak kronolojik katalogları (*müzekkire*) hazırlanan belgelerin, numaralandırıldıktan sonra mukavvadan sağlam ve muntazam kutularda (*mahfaza*) saklanması; bu kutuların üzerlerinde içinde bulunan evrakın adedinin, ait olduğu konunun ve ihtiva ettiği tarihlerin yazılması ve her konu için kendi içinde özel numaraların verilmesi kararlaştırıldı.[60] Ancak müdür Nuri Efendi'nin, kutuların üzerinde bir sürü bilginin yazılmasının mahfazaları *eytâm sandığı*na dönüştüreceği şeklindeki itirazı kabul edilerek bundan vazgeçildi. Bu sakıncanın ortadan kaldırılması için her mahfazaya bir numara verilmesi ve hazinede tutulacak bir fihrist defterine konulacak aynı numaranın altında mahfazadaki belgeler hakkında gerekli açıklamanın yapılması kararlaştırıldı. Bu defter (katalog) hazinede kilitli olarak muhafaza edilip yalnız görevliler tarafından kullanılacak;[61] evrak bu şekilde daha düzenli ve gösterişli bir biçimde muhafaza edilecekti.

Hazine-i evrakın kurulması ve geçmiş dönemlere ait evrakın tasnifinin belli bir sisteme oturtulması üzerine, 9 Aralık 1847 (Gurre-i Muharrem 1264) tarihinden itibaren birikecek evrakın kalemlerde tâbi olacağı kurallar da yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye esas olan kurallar, askerî, dahilî, haricî ve günlük işler (*mesâlih-i âdiyye*) olmak üzere dört ana grupta toplandı. Bu nizamnameyle kalemlerin muamelatında yapıl-

---

59 9 Şubat 1854 (11 CA 1270), İ. MV, nr. 12019, lef 6.

60 29 Haziran 1850 (18 Şaban 1266), İ. MV, nr. 5150.

61 Meselâ Mısır Meselesine verilecek numara aynen bu deftere de kaydedilecek ve defterdeki numaranın altında bu meseleye ait mahfazadaki evrak hakkında ayrıntılı bilgiler yazılacaktı (9 Şubat 1854/11 CA 1270, İ. MV, nr. 12019, lef 4).

ması düşünülen değişiklikleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mevcut orduların (beş tane), bunların redif alaylarının, tophaneâmire ve tersanenin her biri için ayrı ayrı olarak birisi askeı tevcihat, diğeri önemli konulara (*mevadd-ı mühimme*) dair olmak üzere ikişer; vali atanması, Anadolu, Rumeli ve Adalarl (*cezireler*) ilgili önemli işlere dair gönderilen emirler için d ayrı ayrı dört; ayrıca nefy ve ıtlak olunacak kişilerle kısas konusunda çıkacak emirler, Hicaz işleri, kilise ve mektep tamiı için de birer defter tutulacaktı. Bu defterler sıra numarası verilerek muhafaza edilecekti.

Divân-ı hümâyûn kaleminden çıkan emirlere yazılan *evâi* (ayın ilk on günü), *evâsıt* (ortadaki on gün) ve *evâhir* (son oı gün) gibi onlu tarihleme usûlünden vazgeçilerek belgelere günün Hicrî tarihi yazılacak; biri *berat defteri* ve diğeri *ahkâm defteri* adlarıyla her bir yabancı devlet için tutulagelen defterlerle günlük sıradan işler için eskiden beri eyalet eyalet yazılmakta olan *ahkâm-ı şikâyet defterleri* yine aynı usûlle devam edecekti. Muahede metinleri, eskiden antlaşmayı imzalayan devletin berat defteriyle name-i hümâyûn defterine ayrı ayrı yazılırdı. Yeni düzenlemeyle yalnızca muahedelere mahsus olmak üzere bir *muahede defteri* tutulacak; name-i hümâyûn defterlerine de Mekke emirleri, Buhara ve Yemen hâkimleri ve saireye gönderilen namelerle vükelâya verilen nişanların berat suretleri kaydedilecekti.

Osmanlı Devleti'nin yabancı devlet memur ve tebaasına vereceği nişanların berat suretleri için ayrı; Eflâk, Boğdan, Sırbistan, Sisam gibi yerlerle Rum, Ermeni, Katolik, Melkit ve Yahudi milletleri, Hayriye ve Avrupa tüccarları, ticaret gemileri kaptanlarıyla ilgili yazışmalar için ayrı ayrı defterler tutulacaktı. Bütün bu defterlerin kataloğu yapılacak ve defter numaraları her sene yeniden başlayacaktı. Emri yazılmak üzere beylik odasına gelen evrak, müsveddesi hazırlanıp sahhı çekildikten sonra ilgili kaleme gönderilecek; sureti burada ait olduğu deftere kaydedilip tarihi ve belgenin içeriği katalog defterine özet olarak yazılacak ve müteselsil bir numara verilecekti. Aranan bir belgenin kolaylıkla bulunabilmesi için katalogdaki vesika

numarası suretlerin kaydedildiği deftere de aynen yazılacak; her senenin sonunda hazine-i evraka konmaya değer evrak kataloğuyla beraber hazine memurlarına teslim edilecekti.[62]

Bu düzenlemeye göre kalemlerde muamele görüp biriken evrak bir yandan da kısım kısım hazine-i evraka aktarılarak tasnif edilmekteydi. Nitekim 1848 senesinden Mart 1857 tarihine kadar âmedî odasıyla meclis-i vâlâ evrak odasında biriken belgeler hazine-i evraka gönderilerek tasnifine başlandı.[63]

Kuruluş serüvenini ele aldığımız hazine-i evrakın devlet idaresi ve bürokrasideki önemli yeri inkâr edilemez. Arşiv malzemesinin düzenli ve tasnifli olarak belli bir yerde muhafaza edilmesi, aranan belgeye kolayca ulaşılmasına ve bu da bürokrasinin hızlı ve istenen düzeyde hizmet vermesine yardımcı olur. Arşivlerin idarî mekanizmadaki bu önemli fonksiyonunu Avrupa'da bulundukları esnada iyi gözlemleyen Tanzimat bürokratları, öteden beri yazılı evrakın saklanmasına önem veren Osmanlı anlayışını yeniden organize ederek hazine-i evrakı kurmaya teşebbüs ettiler. Bu teşebbüs Tanzimat döneminde gerçekleştirilen idarî reformlardan ayrı olarak ele alınamaz; diğer bir ifadeyle, hazine-i evrakın kuruluşu, idarî sistemdeki köklü yeniliklerin bir sonucuydu. Çünkü klasik dönemin basit, fakat son derece pratik işleyen bürokratik kurallarıyla Tanzimat döneminin dallanıp budaklanan ve nispeten daha karmaşıklaşıp ayrıntılı bir şekil alan bürokrasisini idare etmek imkânsızdı.

Hazine-i evrakın kurulması sırasında son derece ileri bir yaklaşımla bina, personel ve mevzuat üçlüsü beraberce ele alınarak hem vakit kaybı önlendi, hem de başarının sağlanması için gerekli olan bu unsurlardan birinin eksikliğinin doğuracağı olumsuzluklar ortadan kaldırıldı. Ayrıca hazineye konacak evrak ve defterlerin seçiminde göz önünde tutulacak ölçü ve kuralları tespit etmekle bürokrasiyi en iyi bilen Bâbıâlî dairelerinin şeflerinden kurulu bir komisyonun görevlendirilmesi de,

---

62 Cevdet, Dahiliye, nr. 1050.

63 2 Aralık 1857 (14 R 1274), İ. MV, nr. 16773, lef 2.

esasların sıhhatli tespiti açısından son derece faydalı oldu. İnşa edilen hazine-i evrak ile muamelelerin daha sağlıklı, âhenkli ve düzenli bir şekilde akışı sağlandığı gibi, devletin *kuvve-i hâfızası*[64] ve *nefs-i nâtıkası*[65] sayılan yazılı belgeler de bir yerde toplanarak muhafaza altına alındı.

Tanzimat döneminde atılan bu olumlu ve ileri adımlara rağmen, daha sonraları hazine-i evrak ve belgeler yeniden ilgisizliğe mahkûm edildi. Belgeler gelişigüzel torbalar içinde hazineye atılmış ve bu yüzden aranan vesikanın bulunmasında yeniden güçlükler başgöstermişti. Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin hazine-i evrakın bu durumu hakkındaki uyarıları üzerine Sadrazam Said Paşa konuyu bizzat ele alarak[66] hazineye yeniden düzen verdi.[67]

64 BEO, A. DVN, 42/12.

65 İ. MV, nr. 4093; BEO, A. DVN, 42/12.

66 Lütfi, hazinenin o zamanki durumunu şu cümlelerle ifade ediyor: "Belgrad'a müteallik bir torba taharri olundukta Bağdat'a dair evrak zuhûru görülüp matlûp vechile malûmat ahzında suubet bulunur idi". Lütfi Efendi, hazinenin bu durumunu düzeltmek için yaptığı çalışmalardan dolayı Said Paşa'yı hazine-i evrakın "müessis-i sânîsi" diye tavsif eder (*Tarih*, İstanbul 1328, VIII, 121-122).

67 Bu makale daha önce "Hazine-i Evrak'ın Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri, 1846-1856" başlığı altında *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 69-84'te yayımlanmıştır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâlî'yle (Hükümet) İlişkileri

Saray ve Bâbıâlî Rekabetinin Kökenleri

Sultan II. Abdülhamid'in gerek kendi döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde en çok eleştirildiği temel nokta, Bâbıâlî'yi devreden çıkarması ve sarayı devlet işlerinin merkezi haline getirmesidir.[1] Bu, genelde kabul edilen bir görüştür. Esasen, bu dönemde Bâbıâlî'nin devre dışı bırakılması ve dahilî ve haricî bütün işlerin saraydan idare edilmesi, saray ile Bâbıâlî arasında geçen ve temeli daha öncelere dayanan bir hesaplaşmanın son halkasını oluşturur.

Saray ile Bâbıâlî, yani padişah ile bürokratlar (*kalemiye*) arasındaki nüfuz ve yetki mücadelesinin kökeni, yüzyılın başları-

1 Başta Sultan Abdülhamid olmak üzere (*Abdülhamid'in Hâtıra Defteri*, Haz. İsmet Bozdağ, İstanbul 1975, s. 32), Mehmed Memduh, Ahmed Saib, Musa Kâzım ve Celâl Nuri, Bâbıâlî'nin devreden çıkarılarak görevlerinin saraya intikal ettirilmesi operasyonunun fikir babasının Küçük Said Paşa olduğunu belirtirler (Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 21).

Said Paşa hâtıratında, sarayın Bâbıâlî'yi yok sayarak sadareti resmen olmasa bile fiilen bir *icra memurluğu* mesabesine indirdiğini, dahiliye, hariciye, maliye, askeriye, zaptiye, maarif, ticaret ve nafıa alanlarına sarayın nasıl müdahale ettiğini uzun uzun anlatır; bu yönetim tarzının mimarının kendisi olduğu şeklindeki şahsına yönelik eleştirileri ise reddeder (İstanbul 1328, I, 14-17). Ayrıca krş. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, II, 1046.

na kadar iner. Nitekim II. Mahmud zamanında, sadrazamın en büyük yardımcısı olan sadaret kethüdasının atanması, saray ile Bâbıâlî arasında problem haline geldi. Sorunun nedeni, sultanın yeni atanacak olan kethüdanın ağa zümresinden olmasını istemesiydi. Padişahın bu tercihini etkileyen temel neden, ağaların Enderun kökenli, dolayısıyla sarayda yetişmiş olmalarıydı.[2] Öte yandan aynı padişah döneminde, meclis-i vâlâyı kurma çalışmaları esnasında meclisin çalışma yerinin tespiti de iki birim arasında sorun oldu. Nitekim padişaha sunulan imzasız, fakat muhtemelen Âkif Paşa'ya ait olan bir takrirde, Bâb-ı Seraskerî'de veya Bâbıâlî'de kurulması durumunda, askerî, malî ve mülkî işlerin kontrolünün, dolayısıyla inisiyatifin kaçınılmaz olarak buralara kayacağı belirtilerek bu sakıncaları ortadan kaldırabilmek için, meclisin padişaha yakın bir yerde kurulması tavsiye ediliyordu. Neticede meclisin ilk çalışma yerinin sarayın yanındaki Gülhane Kasrı olması, II. Mahmud'un söz konusu uyarıları dikkate aldığını gösterir.[3]

Bu konuda başka bir örnek de, Sultan Abdülmecid döneminden verilebilir. Meclis-i vâlâ, hazırladığı bir mazbatayla günlük önemsiz ve alelâde işlerin padişaha arz edilmeksizin Bâbıâlî memurlarıyla meclis arasında müzakere yoluyla yürütülmesini padişaha teklif etti. Teklife temel olan görünürdeki neden, bürokrasinin hızını azaltan önemsiz ve olağan işlerle padişahın boş yere meşgul edilmemesiydi. İlk bakışta masum gibi görünse de, dikkatle incelendiğinde, bu öneriyle padişahlık makamının âdeta devreden çıkarılmaya çalışıldığı görülür. Zira bu durumda konuların önemli veya önemsiz olduğuna karar verme hak ve inisiyatifi Bâbıâlî'ye geçmekteydi. Dolayısıyla gerçekten önemli bir hususun önemsiz kategorisine sokularak padişaha arza gerek görülmeksizin Bâbıâlî'de halledilmesi ihtimal dahilindeydi. Reformcu bürokratların iş başında bulunduğu Bâbıâlî'nin ve meclis-i vâlânın bu atağının altındaki gerçek amacı fark eden Sultan Abdülmecid, o zamana kadar

2 M. Doğan, *Aynı tez*, s. 39.

3 Meclis, II. Mahmud'un ölümünden sonra, 8 Mart 1840 tarihinde Bâbıâlî'ye taşındı (A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 191, 200).

büyük-küçük bütün işlerin padişahın onayıyla yürütüldüğünü belirterek bunun bundan sonra da böyle devam etmesi gerektiğini ifade ile, teklifi geri çevirdi.[4]

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, sarayla Bâbıâlî arasında yaşanan ve zaman zaman iyiden iyiye su yüzüne çıkan söz konusu çekişme, zannedildiği gibi yeni olmayıp öteden beri süregelen bir mücadelenin son halkasını oluşturmaktaydı.

Sarayın Galibiyeti: Bâbıâlî'nin Devreden Çıkarılma Süreci

II. Mahmud'un ölümünden sonra II. Abdülhamid dönemine kadar dengeler Bâbıâlî ve sivil bürokrasi lehine gelişti. Bu dönem zarfında Bâbıâlî'de güçlü bürokratların başta olması veya diğer bir ifade ile, gücü saraya intikal ettirecek muktedir padişahların tahta geçmemesi, sivil bürokrasinin gelişmesinin başlıca nedeniydi. II. Abdülhamid sivil bürokrasiden yana olan bu dengeleri tekrar saray lehine bozdu. Bu noktada Sultan II. Abdülhamid'in Bâbıâlî'nin yetkilerini sarayda toplama süreci ve bu süreçte etken olan unsurların belirlenmesi önem kazanıyor. Yazının bu bölümünde daha ziyade dahilî işlerde Bâbıâlî'nin devre dışı bırakılması hususu üzerinde durulacaktır. Dolayısıyla sarayın etkisinin Bâbıâlî üzerinde iyice yoğunlaştığı zaman birimi olarak aşağıda vurgulanacak olan 1890'lı tarihler, daha ziyade bu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Zira sultanın haricî işlerde ve yabancı matbuatla ilgili konularda inisiyatifi ele alma tarihi daha eskilere, iktidarının başlangıcına kadar iner. Nitekim Sultan II. Abdülhamid 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine çevirmek amacıyla Hobart Paşa vasıtasıyla İngiliz basınında mektuplar yayınlattı;[5] *Times*'ın deniz muhabirini sarayda kabul edip Rus zulmü hakkında bilgilendirdi[6] ve zaman zaman

---

4 A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 206-207.

5 *The Times*, 14 Mayıs 1877; *Levant Herald*, 31 Mayıs 1877.

6 *Stamboul*, 27 Temmuz 1877.

da yabancı basın mensuplarını nişanlarla taltif etti.[7] II. Abdülhamid bu özelliğiyle, yani yabancı basınla doğrudan ilişkiye giren ilk padişah olma yönüyle de dikkat çeker.[8]

Uzun yıllar mâbeyn kâtipliğinde bulunan Ahmet Reşit Rey hâtıratında, Sultan Abdülhamid'in Bâbıâlî'yi tamamen devre dışı bırakmasını Sadrazam Kâmil Paşa'nın birinci sadaretinden azlinden[9] ve yerine Cevad Paşa'nın atanmasından (1891) sonra olduğunu belirtir; bu düşünce hâtırat bırakan diğer yazarlar tarafından da paylaşılır.[10] Yirmi sekiz sene mâbeyn kitabetinde görev yapmış olan Ali Cevat Bey, Süreyya Paşa'nın başkâtipliğinin sonuna kadar kitabet dairesinin asıl görevinin saray ile Bâbıâlî arasındaki yazışma muamelelerini gerçekleştirmek iken, Tahsin Paşa'nın göreve getirilmesinden itibaren bu birimin saray işlerinin tamamının ve devlet işleriyle sefaretlerin yazışmalarının da büyük bir kısmının merkezi haline getirildiğini ileri sürer.[11] Bu tarih de Ahmet Reşit Rey'in verdiği tarihle aşağı yukarı uyum içerisindedir. Çünkü Tahsin Paşa'nın başkitabete getirildiği tarih 26 Kasım 1894'tür.[12] Öte yandan sultanın ikinci musahibi Nadir Ağa da, sarayın ağırlığı ile hafiye ve jurnalciliğin artmasının Süreyya Paşa, Başmâbeyinci Osman Bey ve Mâbeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'nın ölümlerinden ve *"Mahmud Nedim Paşa avanesi"* diye nitelendirdiği Başkâtip Tahsin Paşa gibi bazı görevlilerin işbaşına gelmelerinden sonra olduğunu ifade eder.[13] Bu yazılanların ortak paydasını II. Ab-

---

7 Y.A.Res, 1/45.

8 II. Abdülhamid'in yabancı basınla olan ilişkisine dikkatimi çeken ve kendi belgelerini verme lütfunda bulunan Dr. Orhan Koloğlu'na teşekkür ederim.

9 *Gördüklerim ve Yaptıklarım*, Canlı Tarihler, İstanbul 1945, s. 8.

10 Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, Ankara 1991, s. 341; Ali Said, *Saray Hâtıraları*, İstanbul 1994, s. 32.

11 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara 1985, s. 4.

12 Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hâtıraları*, İstanbul 1990, s. 1-3.

13 Nadir Ağa'ya göre Mahmud Nedim Paşa'nın avanesi şu kişilerden oluşmaktaydı: Dahiliye Müsteşarı Ahmed Refik Paşa (Başkâtip Tahsin Paşa'nın kayınpederi), sonradan Maarif Nâzırı olan Haşim Paşa, Gümrük Nâzırı Mehmed Ali Bey, Seccadecibaşı İzzet Ağa, Sofracı İzzet, Kilerci Tevfik Ağa, gümrükten Ce-

dülhamid'in 1890'lı yıllardan itibaren Bâbıâlî'yi devre dışı bıraktığı kanaati oluşturur.

İşlerin saraya intikali konusundaki bu bilgileri destekleyen değişik göstergeler mevcuttur. Nitekim 1894'te bir konsolosun atanması sarayla Bâbıâlî arasında sorun oldu ve Bâbıâlî padişahın atadığı konsolosa itiraz etti. Padişah, bunun üzerine konsolos atama yetkisinin kendisine ait olduğunu ve bu itirazın her halde bir kâtip yanlışlığından kaynaklandığını sandığını belirterek bir daha padişahın hukuku hususunda böyle hatalar meydana gelmemesi için Bâbıâlî'yi uyarır.[14] Siyasî nezaket açısından bakıldığında bu ikazın aslında gayet sert ve açık bir tehdit olduğu görülür. Zira kısacık irade metninde, yapılanın bir "*sehv-i kâtip*", yani kâtipten kaynaklanan bir yanlışlık olduğu üç kere vurgulanır. Bu, böyle bir olayın bir daha kesinlikle tekerrür etmemesi anlamını ihtiva etmektedir. Olayın meydana geldiği tarih ile yukarıda verilen sarayın önem kazanması tarihleri örtüşür.

Bu husustaki en önemli argümanlardan biri de, mâbeyn kitabetinin personel açısından gelişimidir. II. Mahmud dönemindeki kuruluşundan Sultan V. Murad'ın iktidarının sonuna kadar kitabetin memur mevcudu 3 ilâ 6 kişi arasında değişirken,[15] II. Abdülhamid'in başa geçmesinden itibaren kâtip sayısında gözle görülür bir artış olur. Nitekim 1878'de, daha iktidarının başlarında kâtip sayısı ona çıkarılan[16] kitabetin tedricî büyümesi devam ederek 1890'da 19,[17] 1894'te 24[18] ve 1896'da

---

mal Bey ve dahiliyeden Fuad Bey. Bunların hepsi M. Nedim Paşa'nın yetiştirmeleriydi ("Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I", Haz. Hasan Ferit Ertuğ, *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, Sayı 49, s. 15).

14 "...ba'dezîn hukuk-ı hazret-i padişahîye müteallik hususatta bu gibi hata vukua gelmemesine dikkat edilmesi zımnında sadarete tezkire yazılarak bu tezkirenin iadesi" (10 Ocak 1895/14 Receb 1312, *Yıldız Def.*, nr. 195, s. 41-42).

15 Tespit edebildiğimiz en eski tarihli belgede mâbeyn kitabetinin mevcudu üç kişi olarak gözükmektedir (10 Nisan 1838/15 Muharrem 1254, *MAD*, nr. 8356, s. 4; *ML. MSF.*, nr. 18, s. 4). Kitabetin mevcudu Hicri 1263'ten itibaren devlet salnâmelerinden takip edilebilir.

16 *Sâl-nâme*, sene 1295, Defa 33, s. 95. Ertesi sene aynı sayı muhafaza edildi (*Sâl-nâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1296, s. 40).

17 *Sâl-nâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1307, s. 121.

18 *Sâl-nâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1312, s. 125-126.

ise 28'e[19] yükseldi. Kitabetin personel açısından gösterdiği büyük gelişimin tarihi, hâtırat yazarlarının ittifak ettikleri 1890'lı yıllara denk düşmektedir. Söz konusu teşkilât gelişimi ve sayısal artış, iş hacmindeki büyümeyle yakından alâkalıdır. Zira padişah, hükümeti devreden çıkarıp Bâbıâlî'de yapılması gereken işleri saraya aktarınca, öteden beri mâbeynde görülmekte olan ve 5-6 kişilik personelle idare edilen olağan işler ziyadesiyle arttı; bu artışın karşılanabilmesi için de mâbeyn bürokrasisi öncesiyle kıyas kabul etmez derecede büyüdü. Sarayın kendi olağan çizgisine çekilmesiyle mâbeyn kitabetinin mevcudu arasındaki karşılıklı ilişki, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra daha da açık bir şekilde görülür. Nitekim bu dönemde kitabetin mevcudu yaklaşık olarak II. Abdülhamid'in tahta geçtiği yıllardaki sayıya, toplam beş kişiye indirildi.[20] Hatta eski düzenin her yönden eleştiriye tabi tutulduğu bu dönemde başkitabetin resmî bir makam olup olmadığı[21] dahi tartışıldı.[22]

Bu dönemde saray bürokrasisinde gelişen bir başka birim de haberleşmenin gerçekleştirilmesinde önemli bir yeri olan mâbeyn telgrafhanesidir. Sultan Abdülaziz zamanında bu birimde birkaç memur çalışmaktaydı.[23] Merkezî idarelerde çok mühim bir yeri olan haberleşmenin sağlayıcısı olan telgraf teşkilâtının II. Abdülhamid döneminde de çok önem kazandığı anlaşılıyor.

---

19 *Sâl-nâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, İstanbul 1314, s. 127-128.

20 *Sâl-nâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye*, İstanbul Rûmî 1327, s. 84; Ekrem Reşad, Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmanî*, 4. sene, İstanbul 1328, s. 103.

21 Bu dönemde *Millet*, *Sabah* ve *Tanin* gazetelerinde mâbeyn kitabetinin şifre telgrafla haberleşme yapıp yapamayacağı ve resmî bir makam olup olmadığı dahi tartışıldı (12 Eylül 1908/15 Şaban 1326, *Millet*, nr. 38, s. 2-3).

22 Oysa başkitabet dairesi devlet sâlnamelerinde yer alan resmî bir memuriyet ve buradaki memurlar da diğer devlet memurları gibi hizmet yılını doldurduktan sonra emekli edilen memurlardı (Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 23). Dolayısıyla söz konusu hususları bilmemekten kaynaklanan bu tartışma, siyasî boyutluydu.

23 Bu birim, idarî ve bürokratik açıdan İstanbul'daki herhangi bir telgraf merkezinden farksızdı. Farklılığı görev yerinden kaynaklanmaktaydı ve sarayın haberleşmesini gerçekleştirdiği için diğer telgraf merkezlerinden daha önemliydi. Devlet sâlnamelerinde sadece müdürün ismi geçmekte olup maiyetinde bulunan memurlar ve sayıları hakkında bilgi yoktur. Rumî 1327 senesinin devlet sâlnamesinde bu birim *saray-ı hümâyûn telgraf ve posta müdürlüğü* olarak geçer (İstanbul 1327, s. 437).

İşlerin saraya intikaliyle beraber gerek sefaretlerle gerekse taşradaki görevlilerle yapılan muhaberenin en önemli vasıtası olan telgrafhane, artan önemine binaen teşkilât ve personel yönünden de geliştirildi. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilânıyla telgrafhane personelinde ciddi bir indirime gidildiği halde, mevcudunun 10'la sınırlandırılmış olması,[24] personel yönünden II. Abdülhamid döneminde ulaştığı nokta hakkında bir fikir verir. Çünkü II. Meşrutiyet'ten sonra kâtip sayısı 26'dan 5'e indirilirken, telgrafhanedeki memurların sayısı da 10'la sınırlandırıldı. Bu mukayese, II. Abdülhamid döneminde telgrafhane memurlarının sayısının hayli kabarık olduğuna işaret etmektedir.

II. Abdülhamid döneminde saray bürokrasisinde yerini alan bir kurum da mâbeyn şifre kâtipliğidir. Padişah, kurduğu bu birim sayesinde merkez dairelerini devre dışı bırakarak vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi devlet görevlileriyle şifre ile dolaysız olarak irtibat kurar ve haberleşirdi. Bu görevliler şifre kâtibinden aldıkları özel bir şifre anahtarı sayesinde padişahla doğrudan muhabere imkânını elde ederlerdi. Önceleri şifre anahtarı verilen kişiler üst düzey görevlilerken, daha sonra bu usûl terk edilerek düşük rütbeli memurlara da şifre verilir oldu.[25] Böylece aradaki bürokratik birimler, dolayısıyla icranın başı olan sadaret devreden çıkarılır.

Kitabetin çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve buradaki memurların maaşlarının artırılmasıyla Bâbıâlî'nin devreden çıkarılma tarihleri de birbiriyle uyum içerisindedir. Nitekim 1890'lı yılların ortalarına kadar kitabetin geceleri yatma ortamı kötü, yemekleri kalitesiz ve kâtip maaşları yetersizdi. Tahsin Paşa'nın başkâtipliğinden sonra bütün bunlarda bir düzelme görülür; bu tarihten sonra maaşlar artırılır; yemekler ve yatma şartları iyileştirilir[26] ve kâtipler rütbe ve nişanlarla taltif

---

24 26 Ağustos 1908 (29 Receb 1326), *Metin*, nr. 17, s. 3.

25 Mehmet Tevfik Bey, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hâtıraları*, İstanbul 1993, I, 21; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 26.

26 A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 350-352.

edilir.[27] Padişah, bu siyasetiyle, bu büyük yükü kaldırmakta kendisine yardımcı olacak olan memurların durumlarını düzelterek daha şevkle işe sarılmalarını sağlamak istemişti.

Resmî maruzat sunma imtiyazının genişletilmesi de, II. Abdülhamid'in Bâbıâlî'nin nüfuzunu kırmaya yönelik planının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Çünkü padişah, büyük kâğıtlara yazılan ve önceleri sadrazam ve şeyhülislâm tarafından takdim edilebilen[28] resmî maruzatı sunma hakkını önce serasker, tophane müşiri, bahriye nâzırı ve hazine-i hassa nâzırına,[29] ardından da teftiş-i askerî, hicaz demiryolu, maliye, erkân-ı harbiyye ve mübayaat komisyonlarına tanıyarak tedricî olarak genişletti,[30] böylece sadrazamın dışındaki diğer görevlilerin de sadaretin aracılığı olmaksızın sarayla doğrudan irtibat kurmalarına imkân tanıdı. Bu şekilde sadaret resmen olmasa bile, fiilen devreden çıkarılmış ve diğer memuriyetler karşısındaki konumu da zayıflatılmış oluyordu.

II. Abdülhamid'i Bâbıâlî'nin yetkilerini sarayda toplama noktasına getiren sebep veya düşünce neydi? Bu sorunun cevabı da konunun izahı açısından hayatî önem taşımaktadır. Bu hususta kendisinin yaptığı bir değerlendirme konuya ışık tutmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid, maarif nâzırlarından Münif Paşa'ya yazıldığı tahmin edilen bir muhtırada, amcası Abdülaziz döneminde görev alan devlet adamlarını suçlar. Amcasının, işlerin yönetimini bıraktığı ve her dediklerini yaptığı Âlî

27 30 Ağustos 1897 (2 R 1315) tarihli bir irade ile başkâtip ve 24 kâtibe Yunan muharebe madalyası verildi (İ. Tal., 243/R 1315). A. E. Bolayır, 1890'lı yılların ortalarına kadar kendilerine yeterince rütbe ve nişan verilmediğini ifade etmektedir (*Aynı eser*, s. 350).

28 A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 353. Mülkî işler sadrazam, ilmiyenin işleri şeyhülislâm, bahriyeye ait olanlar bahriye nâzırı, askerlikle ilgili olanlar serasker, tophaneye ve askerî okullara ait olanlar tophane müşiri ve hazine-i hassaya ait işler de hazine-i hassa nâzırı tarafından resmî maruzat kâğıtlarıyla padişaha arz olunurdu. II. Abdülhamid döneminde diğer daireler de doğrudan padişaha maruzatta bulunabilirlerdi. Ancak bunlar maruzatlarını küçük kâğıtlara unvansız olarak yazıp takdim ederler (*hususî maruzat*) ve bunların iradeleri de yine küçük kâğıtlara yazılı olarak çıkardı. Bunlara "hususî tezkire" denirdi (Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 6; A. E. Bolayır, *Aynı yer*).

29 M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 19-20; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 6.

30 A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 353, 355.

Paşa, Fuad Paşa, Mahmud Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa gibi devlet adamlarının ülkeyi borç batağına sürüklediklerini ve bu borç anlaşmalarından % 1,5 rüşvet aldıklarını belirterek alınan paraların üretime kanalize edilemediğini vurgular; ayrıca Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'yı bazı emellerinin tahakkuku uğruna ülkeyi kazanılmayacağı açık olan bir savaşa sürüklemekle itham eder.[31] Dolayısıyla amcası döneminde yaşananları dikkatle takip ettiği anlaşılan ve Bâbıâlî bürokratlarına güveni kalmayan II. Abdülhamid, fırsatları değerlendirerek yavaş yavaş devlet işlerini sarayda topladı.

II. Abdülhamid'in Günlük Çalışma Sistemi

Bâbıâlî'nin devre dışı bırakılarak sarayın ön plana çıkarılmasıyla sonuçlanan serüven bu şekilde ele alındıktan sonra, bu sürecin diğer boyutunun ve yansımasının, yani Sultan II. Abdülhamid gibi mutlak bir padişahın sosyal hayatının ve çalışma sisteminin incelenmesi, konunun anlaşılması açısından önem kazanmaktadır. Padişahın günlük programı ve çalışma düzeni hakkındaki bilgiler, dönemi yaşamış ve yakınında bulunmuş olan kızlarının ve mâbeyn çalışanlarının hâtıralarına yansımıştır. Buradaki program terimi, *genelde yapılan* anlamında kullanılmaktadır; yoksa, aşağıda izah edileceği üzere en önemli meselelerden en küçük ayrıntılara kadar her şeyi kendi bilgisi dahilinde yürütmek isteyen bir padişahın belirgin ve belli kurallar çerçevesinde yürüyen bir programının olamayacağı açıktır.

Sultan II. Abdülhamid hakkında kaynakların birleştiği noktalar, sabahları güneş doğmadan kalktığı, duşunu ve abdestini aldıktan sonra namazını kıldığı, dindar ve çalışkan bir insan olduğudur.[32] Sabahları hafif bir kahvaltı yapar; ardından kahve ve si-

---

31 Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, (Haz. A. Alaattin Çetin, Ramazan Yıldız), İstanbul 1976, s. 292-294.

32 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960, s. 20; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 14; Ali Said, *Aynı eser*, s. 32. Ahmet Reşit Rey, padişahın, "hayat-ı resmiyyesinde yorulmaz denilecek kadar çalışkan, hayat-ı husûsiyyesinde nümûne-i imtisal olacak derecede perhizkâr" olduğunu belirtir (*Aynı eser*, s. 48).

garasını içer ve daha sonra selâmlığa geçerek çalışmaya başlardı. Saat 11'e kadar süren bu sabah çalışmasından sonra yemek için hareme geçer; yemeğin ardından 15-20 dakika şezlonga uzanıp dinlendikten sonra tekrar selâmlığa gider ve sabahtan kalan çalışmalara devam ederdi. Bu çalışma, iş yoğunluğuna göre bazen akşama, bazen de gece yarılarına kadar sürer; işler sıkışık olmadığında yatsı namazından sonra erkence yatardı.[33]

Padişah, iş olmadığı akşamlar yemeğini yedikten sonra bahçeye çıkar;[34] bazen hareme geçip kızlarının piyano çalışını dinlerdi.[35] Zevk ve eğlence kültürü yönünden daha ziyade Batı müzik ve eğlencelerini tercih eder; nitekim bizzat kendisi ağır müzikleri sevmediğini belirtir.[36] Müzik, tiyatro ve opera beğendiği eğlencelerdi. Tiyatroda Sarah Bernhardt'ın dramlarını sever; haremdeki kızların oluşturduğu küçük orkestrayı dinler ve bu kızların icra ettiği İspanyol bale ve dansların seyrederdi.[37] Yıldız'da bir yazlık, bir de kışlık olmak üzere iki tiyatro mevcuttu. Padişah Avrupa'dan turne için gelen tiyatro şirketlerini saraya davet ederdi.[38] Padişahın Batı kültürü ve tiyatrosuna verdiği önemi ve alaturkaya karşı tutumunu, kızı Ayşe Sultan'ın "esasen babam da alaturkayı pek sevmediğinden alafranka oyunlar oynatmaya başlamıştı"[39] cümlesi açıkça ortaya koyar.

En büyük zevki, marangozluktu. Hususî dairesinin yanında, içerisinde her türlü âletin bulunduğu bir marangozhane yap-

33 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 20-21. Sultan Abdülhamid kahveyi çok severdi. Yemeklerden sonra kahvesini içtiği gibi, arada da altı yedi fincan içerdi (s. 28). A. E. Bolayır, sultanın sabah namazlarından sonra maruzat odasına giderek çalıştığını belirtir ("Yıldız Sarayında Başkitâbet Dairesi: İrâdât-ı Seniyye", *Yenigün*, nr. 269, 21 RA 1338, s. 3).

34 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 20; Sabuncuzâde Luis Alberi, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, İstanbul 1997, s. 104.

35 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 20.

36 Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hâtıratım*, İstanbul 1984, s. 210.

37 Şadiye Osmanoğlu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1966, s. 23, 25; A. Said, *Aynı eser*, s. 40; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1969, s. 25-26.

38 A. Said, *Aynı eser*, s. 40.

39 A. Osmanoğlu, *Aym eser*, s. 67.

tırmış ve Avrupa'dan bazı âletler getirtmişti. Devlet işlerinin yorgunluğunu burada bedenen çalışarak atardı.[40] Bilindiği gibi kendisi gayet mâhir bir marangozdu.

Diğer bir alışkanlığı da, gece yatarken bendegândan birisine başucunda, paravanın arkasından zabıta ve cinayet romanlarıyla seyahatname kitapları okutturmasıydı. Ciddi eserlerin uykusunu kaçıracağı endişesiyle âdeta bir ninni niyetine söz konusu romanları dinler; roman okuyan kişi padişahın uyuduğunu hissedince sessizce dışarı çıkardı.[41] Bu romanlarla yabancı gazetelerden seçilen makalelerin tercümesi, ceb-i hümâyûn kâtibine bağlı olarak çalışan mütercim ve kâtiplerce yapılırdı.[42] Ayrıca Nişan Efendi adında Türkçe ve Fransızca'ya hâkim bir Ermeni, kendine ait hususî dairesinde Avrupa gazetelerini okur ve devleti ilgilendiren makale ve yazıları tercüme ederdi. Bunlar ve gelen ajans telgraflarının tercümeleri günü gününe padişaha arz edilirdi.[43] II. Abdülhamid, önemli ve ciddi tarih kitaplarını ise gündüzleri Mâbeynci Emin Bey'e okutturudu.[44]

Yönetim Anlayışı

Bu kısımda padişahın iradelerindeki görüşleri incelenerek yönetim anlayışı ve karar alırken göz önünde bulundurduğu ölçütler tespit edilmeye çalışılacaktır.

II. Abdülhamid, iradesi çıkmak üzere kendisine takdim edilen maruzatın bir kısmını güvenini kazanmış, uzmanlığına ve görüşlerine önem verdiği şahıslara havale eder; karar alırken

40 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 21, 26-27; Ş. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 27; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 20, 212; S. L. Alberi, *Aynı eser*, s. 127; H. Ertürk, *Aynı eser*, s. 24-25.

41 Kitap okuma görevini Teşrif-i Hümâyûn Müdürü Hacı Mahmud Efendi, Abdülhamid'in sütkardeşi ve Esvapçıbaşısı İsmet Bey, Mâbeyinci Emin Bey ve Şifre Kâtibi Âsım Bey yerine getirirdi (A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 21, 29-30; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 15-16, 212; Ali Said, *Aynı eser*, s. 39; H. Ertürk, *Aynı eser*, s. 26; Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hâtıralarım*, İstanbul 1993, s. 80-81).

42 M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 18; Sabuncuzade Luis Alberi, *Aynı eser*, s. 125.

43 Nişan Efendi'nin ölümünden sonra bu görev kardeşi Sefer Efendi'ye verildi (Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 27).

44 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 30, 40.

onlardan gelecek görüşleri göz önünde bulundururdu. İster görevde olsun, ister azledilmiş olsun sürekli görüşlerine başvurduğu kişilerin başında Küçük Said Paşa[45] gelirdi. Bu anlamda en çok kullandığı diğer devlet adamları Şâkir Paşa[46] ve Derviş Paşa'ydı;[47] ancak, içeriğine ve ilgisine göre konuyu seraskere,[48] başkâtibe[49] veya kurenadan birisine de havale edebilirdi.[50] Padişah, değişik kişilere danışmasına ve görüşlerini almasına rağmen, kararı daima kendisinin verdiğini ve başvurduğu kişilerin görüşlerinin kendi kararını fazla etkilemediğini belirtmekteyse de,[51] bu, tartışma götürür.

II. Abdülhamid, uzmanlık gerektiren konularda görüş belirtmekten kaçınır ve belgeyi ilgili şahıs veya kuruma havale ederdi. Meselâ, tıpla ilgili bir hususta tabiplerin kararına uygun davranmak gerektiği[52] ve adliyeyle alâkalı bir konuda da

---

45 Ali Cevat Bey, *Aynı eser*, s. 18-19; Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328, s. 74; M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 43; Said Paşa, *Aynı eser*, I, 257; 2 Temmuz 1893 (18 Z 1310), *Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 14b; Semih Mümtaz S., "İngiltere Elçiliğine Sığınan Sadrazam", *Yakın Tarihimiz*, Ty, II, 84.

II. Abdülhamid kendisine özel müşavir olarak kabul ettiği Said Paşa'ya ve onun görüşlerine ayrı bir önem verirdi. Hatta bazı meselelerde hususî komisyonların hazırladıkları raporları bile paşaya gönderir ve fikrini alırdı (Z. Kurşun, *Aynı tez*, s. 73).

46 "Şâkir Paşa'ya havalesiyle ol bâbdaki mütalaasıyla beraber arz" (7 Mayıs 1891/28 Ramazan 1308, *Yıldız Def.*, nr., 181, vr. 46a).

47 "Derviş ve Şâkir Paşalara havalesi" (*Yıldız def.*, nr. 181, 36a). "Derviş ve Şâkir Paşalara havalesiyle bu bâbda icra-yı müzakere ve tahkikat ile neticesinin arz olunması" (*Aynı def.*, vr. 11a). Diğer örnekler için bkz. *Aynı def.*, vr. 21a; nr., 184, vr. 16a.

Sarayda kendisine bir daire tahsis edilmiş olan Derviş Paşa'nın Arnavutluk'la ilgili konularda bilgisine başvurulurdu. Ayrıca zaman zaman kendisi bu konudaki fikirlerini herhangi bir başvuru olmaksızın da arz ederdi (M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I , 41).

48 "Kemal derece dikkatle okunarak serasker paşanın bu hususa dair mütalaasını arz etmek üzere müşarünileyhe göndermesi" (25 Eylül 1895/13 Eylül 1311, *Yıldız Def.*, nr., 198, vr. 57b).

49 "Tedkik ve mütalaa etmesi zımnında başkâtip paşaya" (11 Ekim 1892/20 RA 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 15).

50 3 Şubat 1892 (4 Receb 1309), *Yıldız Def.*, nr., 184, vr. 28b).

51 Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, s. 208.

52 "Bu misillü hususatta etibbâmn kararına tevfik muamele tabii olduğundan bu bâbda şevket-meâb efendimiz hazretleri tarafından hiçbir rey ve mütalaada

adliyeye müdahale etmediği gerekçeleriyle belgeleri iade etmişti.[53] Padişahın adalete müdahale edilmemesi yönündeki görüşünü destekleyen bir diğer argüman da, adlî işlere müdahale haklarının olmadığı konusunda adliye nâzırının valileri uyarması yönünde çıkan iradesidir.[54] Öte yandan Tahsin Paşa da padişahın tek müdahale etmediği alanın adalet ve hâkimler olduğunu belirtir.[55]

Dönemin muhalif basınında bunun aksi iddia edilse bile, Sultan II. Abdülhamid'in idam cezasını ve şiddeti sevmediği nisbeten objektif olan bazı hâtıratlarda ifade edilir. Ahmet Reşit Rey, mâbeyn kitabetinde bulunduğu 14 sene içerisinde padişahın anne ve babasını öldüren bir katilin dışında ölüm cezası vermediğini söyler.[56] Ölüm cezasını sevmediğini vesikalar da doğrulamaktadır. Nitekim kendisine onay için gelen idam vakalarını genelde onaylamaz ve ömür boyu hapis cezasına çevirir;[57] hatta bir kısmının cezasını on beş sene hapse kadar indirdiği görülür.[58] İncelediğimiz binlerce irade içinde sadece iki sosyalistin idamını onayladığını tespit ettik. Bu konudaki ira-

---

bulunulamayacağının beyanıyla cevap yazılması ve yazılan cevapla tezkirenin iade ve takdimi" (4 Aralık 1892/14 CA 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 28).

53 "Şevket-meâb efendimiz hazretleri adliyeye müdahale buyurmadıklarından bu bâbda bir gûna mütalaa beyan olunmayarak arz olunan işbu evrakın öylece adliye nezaretine gönderilmesi ve münasip olmadığı cevabı geldiği halde Derviş Paşa'ya bildirilmesi" (17 Temmuz 1893/2 M 1311, *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 16a). Bir başka örnekte de belgeyi görüş bildirmeksizin Bâbıâlî'ye havale etti: "Bilâ-mütalaa Bâbıâlî'ye havalesi" (4 Eylül 1893/23 Safer 1311, *Aynı Def.*, vr. 52a). "Hiçbir mütalaa beyan edilmeyerek evkaf nâzırına havalesi" (15 Mayıs 1894/9 ZA 1311, *Yıldız Def.*, nr., 189, s. 101).

54 "Valiler umûr-ı adliyyeye nezaret etmekte iseler de müdahaleye hakları olmadığından valilerin bu yolda muamelâtı sû-i isti'mâl olacağından bu gibi ahvâle meydan verilmemesi içün adliye nâzırına yazılması" (19 Aralık 1894/21 C 1312, *Yıldız Def.*, nr. 194, vr. 12b-13a).

55 Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 32.

56 *Aynı eser*, s. 14, 26-27, 48.

57 "İdama bedel müebbet küreğe konması" (17 Ağustos 1893/5 Safer 1311, *Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 29a). "İdam cezasından affıyla müebbeten Trablusgarp'ta kal'abend edilmesi" (15 Ocak 1893/26 C 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 60). Diğer örnekler için bkz. *Yıldız Def.*, nr. 194, vr. 13b, vr. 20a; nr. 195, s. 37.

58 4 Mart 1894 (7 N 1312), *Yıldız Def.*, nr. 195, s. 66. Bir başka örnek için bkz. *Aynı def.*, s. 156.

dede hiyanet diye nitelenen suç unsurunun Galata'da işlenmesi dolayısıyla söz konusu iki kişiden birisinin köprünün Galata ucunda, diğerinin de öbür ucunda asılarak halka ibret olması için birkaç saat teşhir edilmeleri emredilir.[59] Bu iradenin uygulanıp uygulanmadığı ayrıca tahkike muhtaçtır.

Malüm olduğu üzere II. Abdülhamid dönemi, bu devir hakkında yazılan yazı ve kitaplarda âdeta sansürle özdeşleştirilir. Bu dönemde uygulanan sansürle ilgili pek çok çalışma yapıldığı için burada konunun ayrıntısına girilmeyip sadece padişahın bu konudaki fikirlerini açıkça ortaya koyan iki iradeye yer verilecektir. Belgelerden birisi gazetede tefrika edilen bir romana sansür uygulanması ve yayınının engellenmesi hakkındadır. Roman hakkında bir fikri olmayan padişah romanın yayınının durdurulmasını ve bu arada romanın yayınlanan kısımlarının incelenerek gereğinin yapılmasını emretmekte;[60] yani padişah işlem sonuçlandırılıncaya kadar yayın yasağı getirmektedir. Böyle bir durumda bir iftira bile işin kesintiye uğramasına yeter. Diğer belge, neşriyat ve sansür konusundaki fikirlerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Padişah, her ülkenin şartlarının değişik olduğu görüşünden hareketle, bir ülkede basılan bir kitabın başka bir ülke için zararlı olabileceğini, bu yüzden maarif memurlarından tercüme edilecek olan bütün kitap ve yazılara devlet, saltanat ve hilâfet makamları düşünülerek dikkat etmelerini ve zararlı yayınlara izin vermemelerini ister; ayrıca bu ilkelere uymayanların görevlerinden alınacağını bildirir.[61]

Said Paşa'nın ifadesine göre padişah maddî menfaatler sağlamak ve iyi muamelede bulunmak suretiyle çevresindekileri ve

59 7 Haziran 1894 (3 Z 1311), *Yıldız Def.*, nr. 183, s. 162-163.

60 4 Haziran 1893 (19 ZA 1310), *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 3b.

61 "Her memleketin bir usülü olup bir memlekette tab' olunan kitabın diğer memlekette muzır olacağı cihetle ba'dezîn bilcümle tercüme ve müellefata maârif memurları tarafından makam-ı hilâfet ve saltanat ve devlet düşünülerek be-gayet dikkat edilmesi bir meslek tayiniyle ona göre hareket olunması ve muzır şeylere ruhsat verilmemesi lâzımeden olduğundan ba'dezîn ona göre hareket edilmesi ve bunun hilâfı hal ü hareketi görülen memurîn-i maârifin mevâki' ve maâriften ihraç olunacağının lâzım gelenlere tenbihi" (20 Ocak 1895/24 Receb 1312, *Yıldız Def.*, nr., 194, vr. 33a-b).

muhaliflerini elde etmeye çalışırdı. Kendisi bu iki nimete de ziyadesiyle sahip olan bir bürokrattı.[62] Hakikaten dönemin olaylarına bakıldığında bu yöntemlerin kullanıldığı pek çok örnekle karşılaşılır. Padişah bunlara ilâve olarak tehlikeli saydığı ve göz önünde bulundurmak istediği kişilere farklı bir muamele uygular; mazuliyet maaşı bağlayarak bu gibi şahısları İstanbul'da göz hapsinde tutardı.[63]

II. Abdülhamid'in yönetim anlayışında duruma göre tavır almak, yani pragmatizm son derece ağır basar. Birbiriyle çelişir gibi görünen kararları bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde daha bir anlam kazanır. Bilindiği gibi, devlet işlerinin idaresinde sarayda kurdurduğu komisyonların önemli bir yeri vardı; ancak, komisyona havale edilen işlerden bir sonuç çıkmayacağının ve bunun boş yere vakit kaybı olacağının da farkındadır. Nitekim Bâbıâlî'nin komisyon kurulması yönündeki bir isteğine, "bu bâbda bir komisyon teşkili dahi bu misillü hususatta görüldüğü üzere bir netice husüle gelememesine ve izâa-i vakte sebep"[64] olduğu cevabını verir. Bu cümle kendi paradigmasının çökmesi anlamında yorumlanabilirse de, durum farklıdır; zira bu düşüncesini açıkladıktan çok kısa bir süre sonra, belediyeyi ilgilendiren bir konuyu şehremininin başkanlığındaki bir komisyona havale edebildiğini görüyoruz.[65] Birbiriyle çelişen bu iki karardan, padişahın meseleleri pragmatist bir yaklaşımla ele aldığı ve ipin ucunu elinden kaçırmak istemediği sonucu çıkmaktadır. Ona göre birinci örnek komisyona karşı çıkılmasını, ikincisi de işin komisyon vasıtasıyla gerçekleştirilmesini gerektiriyordu.

Padişah gelen maruzatın bir kısmını gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra karara bağlardı. Böyle durumlarda gerek tah-

---

62 Z. Kurşun, *Aynı tez*, s. 123.

63 "Memleketine azimeti muvâfık-ı nefsü'l-emr olamayacağından kendisine mikdar-ı kâfî ma'zûliyet maaşı i'tasiyle burada işgal edilmesi" (7 Haziran 1894/3 Z 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183, s. 164).

64 23 Eylül 1891 (19 Safer 1309), *Yıldız Def.*, nr., 183, vr. 10b.

65 *Yıldız Def.*, nr., 183, vr. 16a. İşlerin komisyon kurularak veya komisyona havale edilerek karara bağlanmasına dair birkaç örnek için bkz. 16 Mayıs 1894 (10 ZA 1311), *Yıldız Def.*, nr., 189, s. 110; 15 L 1308, nr., 182, vr. 48a; 21 M 1309, *Aynı def.*, vr. 49b).

kikatın yapılması[66] gerekse kayda müracaat hususlarında en önemli görev başkâtibe düşerdi. Başkâtibin ilgili kişileri,[67] hatta paşaları dahi kitabete çağırıp padişah adına sorgulama yetkisi vardı.[68] Karara bağlanabilmesi ilgili makamla yazışmayı ve araştırmayı gerektiren belgeler, ya padişah[69] veya başkâtip nezdinde alıkonur;[70] daha sonra duruma göre bazen özel bir memur gönderilerek konu yerinde araştırılır[71] ve bazen de tahkikat birkaç koldan yürütülürdü.[72] Bu, doğal olarak işin önemiyle alâkalıydı.

Padişah, hemen cevap vermek veya karara bağlamak istemediği konuları geçiştirerek[73] zaman kazanma yolunu tercih

---

66 "Başkâtip paşa tarafından münasebetsiz bir şey olup olmadığının tedkik ve tetebbu edilerek arzı" (16 Eylül 1893/6 RA 1311, *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 62a). "Ne gibi esbâba mebni tevkif edilmiş olduklarının tahkikiyle arzı zımnında başkâtip beye" (30 ZA 1316, *Yıldız Def.*, nr., 200, Ek 1). "Evvel emirde iş anlaşılmak ve ona göre cevap i'ta olunmak üzere başkâtip paşa tarafından tahkikat icrasıyla arz" (*Yıldız Def.*, nr., 190, vr. 5a).

67 "Daire-i kitabete celbiyle başkâtip bey tarafından ifadesinin ahz ve arzı" (28 Aralık 1894/1 Receb 1312, *Yıldız Def.*, nr., 195, s. 21).

68 "Başkâtip paşa Mazhar Paşa'yı daire-i kitabete çağırıp bu işin neden ibaret olduğunu kendisinden sûret-i nâzikânede istifsar etmesi" (29 Mayıs 1893/13 ZA 1310, *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 2a). "Başkâtip beyin bu bâbda maliye nâzırından izahat ahz ve arz etmesi" (18 Ağustos 1898/30 RA 1316, *Yıldız Def.*, nr., 200, s. 37).

69 "Liecli't-tetebbu nezd-i âlîde kalmıştır" (30 ZA 1316, *Yıldız Def.*, nr., 200, s. 102). "Liecli'l-mütalaa nezd-i âlîde kalmıştır" (*Aynı def.*, s. 103). "Beyhûde masarıfı mûcib olacağından ba'dehu cevap verilmek üzere nezd-i âlîde alıkonulmuştur" (20 Ekim 1892/29 RA 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 19).

70 "Gelecek habere göre muamelesi ifa olunmak üzere başkâtip paşa nezdinde hıfzı" (24 Mayıs 1894/18 ZA 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183, s. 134). "İşbu evrakın cevap vurûdunda birlikte takdim edilmek üzere kezalik daire-i kitabette hıfzı" (22 Ocak 1895/26 Receb 1312, *Yıldız Def.*, nr., 194, vr. 49b).

71 "Mahalline memur-ı mahsus izâmiyle mükemmel sûrette icra-yı tahkikatla arzı" (24 Ağustos 1898/6 R 1316, *Yıldız Def.*, nr., 200, s. 59, 63).

72 "Bu bâbda bir taraftan başkâtiplik tarafından dahiliye müsteşarı paşa vesaire marifetiyle ve diğer cânibden Mehmed Paşa vasıtasıyla icra-yı tahkikat olunarak arz" (2 Ağustos 1898/14 RA 1316, *Yıldız Def.*, nr., 200, s. 17). "İleride zuhûrata göre muamele olunmak üzere evrakın bir zarf derûnuna vaz' ve üzeri tahrir olunarak daire-i kitabette hıfzı" (2 Kasım 1894/4 CA 1312, *Yıldız Def.*, nr., 193, vr. 14b-15a).

73 "Başkâtip paşa tarafından geçiştirilmesi ve bu arizanın ilişiği olup olmadığının da tahkik ve arzı" (6 Haziran 1894/2 Z 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183, s. 160). "Şu

ederdi. Meclislerde görüşülüp iki farklı görüşün ortaya çıktığı konuları karara bağlamak amacıyla bazen ilginç bir yönteme başvurduğunu ve her iki tarafın birer temsilcisini saraya çağırıp dinledikten sonra kararını verdiğini görüyoruz.[74] Ayrıca bazı konuları ilgili makamlardan özel olarak soruşturur;[75] maruzattan önemli gördüklerini meclis-i vükelâda görüşülmek üzere Bâbıâlî'ye havale eder[76] ve bunların neticelerini de dikkate alarak kararını olgunlaştırırdı. Hatta ilginçtir, bazen konunun meclis-i vükelâda görüşülmeden önce "süret-i hususiyyede" arz edilmesini ister;[77] muhtemelen hükümet kararı haline gelmeden önce konuya müdahale edebilmek amacıyla böyle bir yola başvururdu.

Sarayın tek merci olması, buradaki görevlileri de ön plana çıkardı ve devlet adamlarının statü açısından kendilerinin altında yer alan saray görevlilerine, kâtiplere ve mâbeyncilere aşırı hürmet göstermeleri ve dalkavukluk etmeleri neticesini

sırada azimeti münasip olamayacağından geçiştirilmesi" (7 Haziran 1894/3 Z 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183). "İdare-i maslahat edilmesi zımmnda hazine-i hassa nezaretine yazılması" (*Yıldız Def.*, nr., 193, vr. 30b). "Bu bâbda daire-i kitâbete tekrar müracaat ve teşebbüs vuku bulacak olur ise işbu cevaptan bahisle bu bâbda bir şey yapılamayacağının beyanıyla geçiştirilmesi" (5 Aralık 1894/7 C 1312, *Yıldız Def.*, nr., 194, vr. 1b).

74 "Muhtelif reyde bulunan her iki taraftan ol-bâbda izahat arz eylemek üzere birer âzayı ve mûcib-i ihtilâf olan her iki tüfengi bi'l-istishâb yarın sabah saat ikide mâbeyn-i hümâyûnda huzur-ı hümâyûn-ı mülûkânede i'ta olunacak izahata göre karar ittihaz olunacağı beyanıyla seraskere re'sen cevap ve işbu evrak nezd-i hümâyûnda kalmıştır" (2 Temmuz 1893/18 Z 1310, *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 13b).

75 "Dahiliye müsteşarından ahvâli sûret-i hususiyyede sual olunması" (7 Haziran 1894/3 Z 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183, s. 176). "Kim ve nasıl adam olduğunun arzı zımmnda şeyhülislâm müsteşarı efendiye gönderilmesi" (*Yıldız Def.*, nr., 190, vr. 5b).

76 "Etibbâ tarafından bazen bu misillü hatalar vukua getirilmekte olmasıyla bu bâbda sâirlere ibret-i müessire olacak sûrette şiddetli bir muamele olunmak lüzûmu derkâr olmağla bu süretin icrasıyla iktifa edilmek mi veyahud işin bir kere de adliyeye havalesi mi, velhâsıl ne yapılmak lâzım geleceğinin bi'l-müzakere arzı zımnında meclis-i vükelâya" (11 Ekim 1891/7 RA 1309, *Yıldız Def.*, nr., 183, vr. 25b). "Mühim ve elzem olduğundan meclisçe bir karar verilip arzı zımnında Bâbıâlî'ye yazılması" (11 Haziran 1894/7 Z 1311, *Yıldız Def.*, nr., 183. s. 175). "Bâbıâlî'ce meclis-i vükelâda görülerek ve şeyhülislâm efendi dahi kıraat ederek verilecek kararın arzı" (*Aynı def.*, s. 175).

77 16 Mayıs 1894 (10 ZA 1311), *Yıldız Def.*, nr., 189, s. 111.

doğurdu. Bu durum zamanla daha da genelleşerek sarayla iş görmek zorunda olan insanların buradaki görevlileri araya sokarak ve hediyeler vererek işlerini yürütmelerine neden oldu.[78] Padişah, sarayın ve saray görevlilerinin kamuoyundaki imajına da son derece önem verirdi. Mâbeyn görevlilerinin mahkemeye düşmemesi konusunda çok hassastı; hatta isimlerinin dahi buralarla birlikte anılmasına tahammülü yoktu. Bundan dolayı, başkalarıyla ihtilafı olan mâbeyn görevlilerinin davalarının mahkemeye düşmeksizin halledilmesini ister; bu husustaki hassasiyeti o derece ileriydi ki, alacak davalarında anlaşmazlığın mahkemesiz çözümlenmesini sağlamak amacıyla mâbeyn görevlilerinin borçlarını bizzat kendisi öderdi. Nitekim böyle bir davada bir mâbeyn görevlisinden alacağı olan bir hanımın parasının kendi hesabından ödenmesi için başkâtibe emir vermişti.[79] Bu noktada önemle vurgulanması gereken bir özelliği de, önceki padişahların aksine, saray kadınlarının devlet işlerine karışmalarına müsaade etmemesidir.[80]

II. Abdülhamid'in güçlü bir hâfızaya sahip olduğu, hâtırat bırakan hemen hemen bütün kişiler tarafından ifade edilir.[81]

---

78 M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 37. M. Tevfik Bey, Ahmed Cevad Paşa'nın Başkâtip Süreyya Paşa tarafından aşağılandığı bir muameleye bizzat kendisinin şahit olduğunu (s. 49-50); yine, padişahın yaveri ve Sadrazam Esad Paşa'nın oğlu olan Celâl Esad Arseven de, II. Abdülhamid'in en güvendiği adamlarından Tüfekçibaşı Tahir Paşa'nın sadrazam ve seraskerle senli benli konuştuğunu, kimseden pervası olmadığını ve padişahtan başkasına itaat etmediğini belirtir (*Aynı eser*, s. 80).

79 "Mahkemede mâbeyn-i hümâyûna müteallik bendegânın isimlerinin zikri münasip olamayacağından hanım-ı mümâileyhânın talep etmekte olduğu meblağ her neden ibaret ise merhameten taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden ihsan buyurularak sulhen tesviye-i maslahat edilmek üzere bi't-tahkik keyfiyetin arzı zımnında başkâtip paşaya" (23 Ekim 1892/2 R 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 20).

80 A. Osmanoğlu, *Aynı eser*, s. 24.

81 Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 7, 9, 13; A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 357; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, X/39, Ankara 1946, s. 705. A. R. Rey, padişah için, "en bâriz meleke-i zihniyyesi hâfızasıydı" diye yazar (*Aynı eser*, s. 28) ve bu konuda bir örnek verir: Padişah geçmiş bir olaya dair olan evrakın kopyalarının çıkarılmasını istemiş ve kâtiplere kolaylık olsun diye de, olayın on sene önce yaz aylarında meydana geldiğini belirtmişti. Hakikaten de araştırma neticesinde, evrak padişahın belirttiği tarihe ait belgeler arasında bulunmuş ve gereği yerine getirilmişti (s. 28). A. R. Rey'in bizzat yaşadığı bu olay, padişahın hâfızasının on yıl önce geçen bir olayı dahi hatırlayacak derecede sağlam olduğunu göstermektedir.

Nitekim kendisine takdim edilen maruzatla ilgili olarak daha önce bir irade çıkmış[82] veya sorun çözümlenmişse[83] ilgilileri uyarırdı. Geçmişteki bir maruzata atıfta bulunulması durumunda, kendisine yapılan beyanı değil, hâfızasını esas alır ve konunun kayıtlardan araştırılmasını isterdi.[84] Ayrıca çıkarttığı iradelerin uygulanıp uygulanmadığım da denetlerdi. Bunun için kendine göre geliştirdiği bir yöntemle, yazılan tezkirelerin birer suretini aldırtır[85] ve böylece ilgili maruzata cevap yazılıp yazılmadığını kontrol ederdi. Önem verdiği bir konunun icra edilip edilmediğini başka bir iradeyle ilgili merciden sorardı.[86] Bazen de çıktığı halde icra olunmayan iradeler için "bunun evvelce irade-i seniyyesi şeref-sâdır olduğu halde şimdiye kadar hükm-i âlîsi neden icra olunmamıştır" şeklinde[87] ilgilileri paylar ve çıkan iradenin nasıl uygulanması gerektiği hususunda sadrazamı uyarırdı.[88] Belgelerin şahısların elinde kalmaması-

---

82 "Evvelce vuku bulan arz ve istizan üzerine bu bâbda irade-i seniyye şeref-sâdır olduğundan kayda bakılması" (20 Ağustos 1898/2 R 1316, *Yıldız Def.*, nr. 200, s. 50).

83 "İcabı icra kılınmış olduğu tahattur buyurulmakta olduğundan olmamış ise ifa-yı muktezası" (27 Kasım 1898/12 Receb 1316, *Yıldız Def.*, nr. 200, s. 77).

84 "Hindistan'dan at getirilip takdim olunduğu tahattur olunamamakta olduğundan iyice tahkik ve arzı" (18 Aralık 1892/28 CA 1310, *Yıldız Def.*, nr. 186, s. 49). Bir başka örnek için bkz. *Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 21a.

85 Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 7. "Kezalik Bâbıâlî'ce yazılması ve sûretlerinin gönderilmesi..." (22 Ocak 1895/26 Receb 1312, *Yıldız Def.*, nr., 194, vr. 49b). "Başkâtip paşa tarafından tedkik olunarak emsaline muvâfık olduğu halde menşûr-i ûlânın hak ve ta'lîk edilmesi zımnında cevap yazılması ve suretinin takdimi" (15 Mayıs 1894/9 ZA 1311, *Yıldız Def.*, nr., 189, s. 96). "Sureti alınıp efendimize takdim olunacak..." (30 Eylül 1892/9 RA 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 3).

86 "Tesviye olunup olunmadığının bahriye nezaretinden suali" (5 Aralık 1894/7 C 1312, *Yıldız Def.*, nr., 194, vr. 5b). "Hıdiv hazretlerinin bu sene Avrupa'ya icra-yı seyahatten sarf-ı nazar ettirilmesi geçende irade ve ferman buyurulmuş idüğinden bahisle bu bâbda ne yapıldığının arzı zımnında sadarete tezkire yazılması" (15 Mayıs 1894/9 ZA 1311, *Yıldız Def.*, nr., 189, s. 100). Sultanın çıkardığı iradelerin uygulanıp uygulanmadığını takip etmesi özelliği hâtıratlarda da dile getirilir (Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 5).

87 30 Ağustos 1893 (18 Safer 1311), *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 46a.

88 "Mûcebince. Sû-i isti'mâlden vikayesi" (30 Receb 1321, *Yıldız Def.*, nr., 204, s. 4). "Mûcebince. Sehv olmamasına dikkat edilmesi ve bu bâbda Berlin sefirinin de nezaret ve tasdiki olması ve defterin nezd-i âlîde kalması" (26 Ekim 1903/5

na, asıllarının behemehal devlete intikaline ve muhafazasına çok önem verirdi. Bu düşüncesinin temelini herhangi bir anlaşmazlık durumunda, meselenin belgelerin asıllarına başvurularak çözümlenebileceği gerçeği oluştururdu.[89] Resmî vesikaların devlete intikali konusunda Osmanlı devlet adamlarının zaman zaman pek hassas davranmadığı bilinmektedir.[90]

Belgelerde yer alan terimler, padişahın aşırı hassasiyet gösterdiği diğer bir konuydu. Özellikle kanun metinlerinin tercümesinde kullanılan Türkçe terimlerin anlamca uygun ve düzgün olmasına önem verirdi; temel endişesi, daha sonra bazı avukatlarm anlamı muğlak cümle ve kelimeleri kendi çıkarlarına göre yorumlama ihtimaliydi. Bu nedenle kanun metinlerinin titizlikle tercüme ettirilerek her iki dile vâkıf insanlarca kontrol edildikten sonra neşredilmesine özen gösterirdi.[91] Kâtip hatası,[92] gereksiz tekrar[93] veya bir eksikliğin[94] mevcut oldu-

---

Şaban 1321, *Yıldız Def.*, nr., 204, s. 1). "Mücebince. Fakat bu münasebetle seyirciler beyninde birtakım uygunsuzluk vuku bulmamasına dikkat olunması" (15 Ağustos 1898/27 RA 1316, *Aynı def.*, s. 25). Diğer örnekler için bkz. *Aynı def.*, s. 32, 34.

89 15 Ağustos 1898 (27 RA 1316), *Yıldız Def.*, nr., 200, s. 24-25.

90 Reşid Paşa evrakının intikal ettiği Reşat Kaynar bu belgeleri *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara 1954) ismiyle neşretti. Yine, Safvet Paşa öldüğünde evinde birikmiş olan bir iki sandık evrak daha sonra mâbeyne getirtilerek Mehmet Tevfik Bey tarafından tasnif ve hülâsa edildi (M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 20).

91 3 Ağustos 1893 (20 M 1311), *Yıldız Def.*, nr. 187, vr. 22b-23a. Kanunlarda kullanılan terimler konusundaki diğer bir örnek için bkz. 23 Ekim 1894 (24 R 1312), *Yıldız Def.*, nr., 193, vr. 5a-b.

92 Padişah, kâtip hatası gördüğü iki maruzatı onaylamadı ve belgeleri ilgili kâtipleri uyarması için evkaf nâzırının dikkatini çekmek amacıyla nezdinde alıkoydu (5 Temmuz 1902/29 Rebiülevvel 1320, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 15).

93 5 Temmuz 1902 (29 Rebiülevvel 1310), *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 19-20; 4 Ağustos 1893 (21 M 1311), *Yıldız Def.*, nr., 187, vr. 21a. "Tabiratın suret-i isti'mâli münasip görülmemiş olduğundan ba'dezîn emsali vechile ve alelâde tahrir olunması lüzûmunun müsteşar-ı sadarete şifâhen tefhimi" (23 Ekim 1894/24 R 1312, *Yıldız Def.*, nr., 193, vr. 4a).

94 "Evrak miyanmda fezleke görülememiş olup fezleke mütalaa edilmedikçe bir şey denilemeyeceğinden fezlekenin ma'an takdimi zımnında evrakın iadesi" (17 Ocak 1893/28 C 1310, *Yıldız Def.*, nr., 186, s. 64). "Bazı nevakıs olduğundan işbu nevakısın dahi bugünkü meclis-i vükelâda ikmâliyle yeniden tanzim olunacak mazbatanın arz ve takdimi lüzûmunun beyanıyla takımıyla iade kılınmıştır" (28 Ocak 1893/10 Receb 1310, *Aynı def.*, s. 66).

ğu maruzatı, düzeltilip eksiklikleri giderildikten sonra tekrar arz edilmek üzere iade ederdi. Özellikle bayramlarda ve törenlerde davetlilere gönderilecek tezkirelerin lafzına ve tören esnasında bir olumsuzluk meydana gelmemesine çok önem verir; gönderilmeden önce davetiyenin metnini mutlaka bizzat görüp düzeltirdi.[95]

Bu noktada padişahın yetkilerini kısıtladığı ve devraldığı Bâbıâlî ile olan ilişkilerinin de ortaya konması gerekir. Yani Bâbıâlî'den ve diğer kurumlardan iradesi çıkmak üzere gönderilen maruzata padişahın müdahalesinin boyutu, konunun anlaşılması açısından önemlidir. Yaklaşık 15.000 irade kaydı üzerinde yaptığımız bir araştırmada, padişahın maruzatın büyük bir kısmını hükümetten geldiği şekliyle onayladığı görülmektedir. Nitekim alt kademelerin aldığı kararların % 56'sını hiçbir değişiklik yapmadan aynen onaylamış, % 6,5'ine ise çeşitli mütalaalar ilâve etmiştir. Geri kalan % 37'sine ne tür bir muamele yaptığı kayıtlardan anlaşılamıyor. Bu % 37'lik bölümün çok büyük bir kısmında *elden* kaydı mevcuttur.[96] Bu gibi elden kaydı düşülen maruzat ise, mühim ve âcil konulara dair olup hemen ertesi günü özel olarak arz edilir ve iradesi alınırdı.[97] Yine, maruzatın bir kısmının iradesi de *şifahen*, yani sözlü olarak çıkar ve ilgili merciye iletilirdi.[98] Gerek *elden* kaydı düşü-

---

95 "Yarınki salı günü inşaallahü'r-rahman Hırka-i Saadet'i ziyaret resm-i âlîsi saat yedide icra buyurulacak. Cenâb-ı Hakk emsal-i kesiresiyle müşerref eylesin. Tezkirelerin geçen seneki gibi tevzii ve bir yanlışlık vuku bulmaması ve tezkirede arz olunan teşrifat mücebince med'üvînin yevm-i mezkûrde saat altı buçukta bulunmaları. Tezkirenin sureti yazılan hâmiş suretiyle beraber takdim olunup manzûr ve rehin-i tensib-i âlî olduktan sonra irsâli" (7 Mart 1895/10 Ramazan 1312, *Yıldız Def.*, nr., 197, vr. 1a).

96 Defterlerden birisi 1 Muharrem 1322-30 Zilhicce 1322/18 Mart 1904-7 Mart 1905 (*Yıldız Def.*, nr. 253) ve diğeri de 8 Şevval 1325-30 Z 1325/14 Kasım 1907-3 Şubat 1908 (*Yıldız Def.*, nr. 254) tarihleri arasında iradesi çıkmak üzere takdim edilen maruzatın kayıtlarını ihtiva etmektedir.

97 A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 361.

98 "Suret-i irade-i seniyye-i mülûkâne şeyhülislâm efendiye *şifâhen beyan buyurulmuş* olduğu cihetle cevap tastirine mahal ve hâcet kalmadığından bermantûk-ı irade-i seniyye-i mülûkâne iadeten takdim kılınmıştır" (25 Eylül 1891/21 Safer 1309, *Yıldız Def.*, nr. 183, vr. 13b). "Kezâ bu husus içün başkâtip paşaya *şifâhen ferman buyurulmuş* olduğundan..." (*Yıldız Def.*, nr. 184,

len gerekse *şifahî* iradelerin mühim bir kısmının da arz edildiği gibi çıktığı düşünülürse, alttan gelen isteklerin olduğu gibi kabul edilme yüzdesi daha da artar. Bu da, II. Abdülhamid'in yaygın kanaatin aksine Bâbıâlî'nin görüşlerini büyük oranda onaylamış olduğunu gösterir.

Ali Ekrem Bolayır'ın da belirttiği gibi, padişah, kendi görüş ve düşüncelerini ifade ettiği *reyli irade*lerde, nezaret ve meclislerde görüşülürken bürokratların hiçbirinin göremediği eksiklik ve sakıncaları isabetle tespit ederdi.[99] Padişahın özellikle siyasî konulara olan söz konusu nüfuzu, biraz da meşhur vehminden kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu sayede hiç kimsenin aklının ucundan geçmeyen bir ihtimali dahi gündeme getirebiliyordu.[100] Doğal olarak bu vehim her zaman faydalı neticeler vermiyordu.

Sultan II. Abdülhamid, Bâbıâlî'yi devreden çıkarır, ama bütün işlerin tek mercii olmanın külfetini de kabullenir. Nitekim önemli bir işin çıkması durumunda geceleri uyandırılmasına ve kendisinin sorunlardan haberdar edilmesine izin vermişti.[101] Sa-

---

vr. 2b). "İcabının arzı zımnında bu bâbda serasker paşaya kurenâ-yı hazret-i şehriyarîden Ârif Bey vasıtasıyla *şifâhen îfa-yı tebligat* olunmuştur" (31 Ocak 1891/20 C 1308, *Yıldız Def.*, nr. 186, s. 56). "Başkâtip paşaya *şifâhen irade buyurulmuş olduğu* üzere..." (*Aynı Def.*, s. 64). "Tabiratın suret-i isti'mâli münasip görülmemiş olduğundan ba'dezîn emsali vechile ve alelâde tahrir olunması lüzümunun müsteşar-ı sadarete *şifâhen* tefhimi" (23 Ekim 1894/24 R 1312, *Yıldız Def.*, nr. 193, vr. 4a).

99 A. E. Bolayır, *Aynı eser*, s. 366.

100 Hıdiv İsmail Paşa'nın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abbas Hilmi Paşa'ya gönderilecek olan ferman Sultan Abdülhamid'in vehmine takılır. Çünkü padişah fermanda geçen bazı tabirlerin daha sonra değişik yorumlanarak hilâfetin hıdiv hanedanına geçebileceği şüphesine düşer. Sultanın korkusu, fermanda geçen *hilâfet* ve *saltanat* kelimelerinin sonundaki kapalı "t"nin önüne birer diş ilâve edilerek kelimelerin *hilâfetuhu* ve *saltanatuhu* şekline dönüştürülmesi ve *O'nun hilâfeti* ve *O'nun saltanatı* anlamım kazanıp böylece hıdivin hilâfetinin ve saltanatının tasdik edilmesiydi. Bu konuda bilgisine güvendiği Küçük Said Paşa ve Cevdet Paşa gibi iki kurmayına müracaat eder. Her iki devlet adamından da bunun Arapça kurallara aykırı olduğu ve böyle yorumlanamayacağı cevabını alınca rahatlar (Zekeriya Kurşun, "Said Paşa'nın Kitâbet-i Resmiyye Hakkındaki Bazı Mülâhazaları", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1995, s. 10-13).

101 Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 16; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Abdülhamid'in Yıldız'daki Hususi Dairesi ve Orada Yaşayış Tarzı", *Resimli Tarih Mecmuası*, Ekim 1951, II/22, s. 1008.

vaş ve sair olağanüstü durumlarda kendisi uyumadığı gibi, devlet adamlarını da uyutmaz ve sabahlara kadar çalıştırırdı.[102] Geceleyin veya sabaha karşı âcil ve önemli bir tezkire geldiğinde, en kıdemli kâtip tarafından bir zarfa konup ağzı kırmızı mühürle mühürlenir; kitabet odacısıyla harem dairesi kapısında yatan harem ağasına gönderilir; harem ağası kapıyı çalarak padişahı durumdan haberdar eder ve eğer iradenin hemen tebliğ edilmesi gerekiyorsa mâbeyncilerden birisi çağrılırdı. Bazen de başkâtip evinden getirtilir; tezkire, başkâtip veya başmâbeyinci vasıtasıyla paravanın arkasından padişaha arz edilip iradesi alınırdı. Bu gibi durumlarda gelen tezkirenin âcil ve önemli olup olmadığına o gece nöbette bulunan en kıdemli kâtip karar verirdi.[103] Gece vakti iletilen iradelerin bizzat muhatabı tarafından teslim alınması gerekirdi. Böyle durumlarda ilgili şahıs uyandırılır; zarfı alır; iradeyi okur ve zarfı imzalayarak iade ederdi. İradelerin ilgili mercie ulaştırılmasında yaverler mühim bir rol oynardı. Yaverler ayrıca şehirde bir olayın olduğu durumlarda, gerekli araştırma ve tahkikatı yapmak için de görevlendirilirlerdi.[104]

Sultan II. Abdülhamid'in gerek mâbeyni gerekse Bâbıâlî'yi gece çalıştırması hususundaki ölçülerinin hayli tartışma götürür olduğunu ifade etmek gerek. Bazen gayet basit ve önemsiz şeyleri bile gece yarısı Bâbıâlî'ye gönderebilirdi. Nitekim bazı memurların rütbelerinin yükseltilmesine ve bazılarına da nişan tahsisine dair olan iradeleri, gece saat dört buçukta yaverlerinden birisiyle Bâbıâlî'ye ilettiğini görüyoruz.[105] Bu olayda herhangi bir âciliyet ve ehemmiyet mevcut olmamasına rağmen, gece dört buçukta hem mâbeyn hem de Bâbıâlî teyakkuza geçirildi. Söz konusu iradelerin gecenin dört buçuğunda Bâbıâlî'ye gönderilmesindeki mantığı anlamak ve anlamlandırmak güçtür.

---

102 Ali Said, *Aynı eser*, s. 36; M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 30; Said Paşa, *Aynı eser*, I, 334-335; *C. E. Arseven*, *Aynı eser*, s. 94. Sabuncuzâde Luis Alberi, padişahın günde 18 saat çalıştığını ifade eder (*Aynı eser*, s. 38). Her ne kadar bu rakam biraz abartılı olsa da, yukarıda belirtildiği üzere sultanın çalışkanlığı konusunda kaynakların bir çelişkisi yoktur.

103 Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 16; M. Tevfik Bey, *Aynı eser*, I, 35-36.

104 C. E. Arseven, *Aynı eser*, s. 94.

105 İrade. Hususi, 89/R 1312.

Kanaatimize göre Sultan II. Abdülhamid, bu çalışma temposundan ve iş yoğunluğundan kendisi de memnun değildi. Bu sonucu, padişahın Küçük Said Paşa'ya yaptığı bir tekliften çıkarıyoruz. Nitekim padişah, Çit Köşkü'nde oturup Bâbıâlî'den gelen maruzattan onaylanması veya reddedilmesi gerekenler konusunda kendisine fikir vermesi ve yardım etmesi için öteden beri çok güvendiği bir insan olan Küçük Said Paşa'ya yetki vermek istedi. Sadaretin üzerinde yer alacak olan ve bir nevi padişahın müşavirliği veya padişahın yardımcılığı anlamına gelen böyle bir memuriyete,[106] ne o âna kadar ne de daha sonra Osmanlı yönetiminde rastlanır. Bu teklif, Said Paşa'nın düşündüğü gibi, kendisini sarayda göz hapsinde tutmak amacıyla padişahın bir planı olarak ele alınabilirse de, tek merci olmanın ve bütün işlere yetişmenin padişahı yorduğu ve bu yüzden Said Paşa'dan yardım istediği anlamında da değerlendirilebilir. Konumuz açısından olayın önemi ise, padişahın, Said Paşa'yı gözetim altında tutabilmesi için başka pek çok değişik yol varken, o zamana kadar mevcut olmayan böyle bir görevi

106 Said Paşa, *Aynı eser*, I, 332-333; Tahsin Paşa, *Aynı eser*, s. 76-77; Semih Mümtaz S., *Aynı mak.*, s. 84. Said Paşa'nın İngiltere sefaretine sığınmasıyla neticelenecek olan olay şu şekilde gelişir: İstanbul'daki yabancı devlet sefirleri maiyet vapurlarının sayısını ikiye çıkarmak için gerekli olan izni 1895'te Bâbıâlî'den alır. Ancak, çevresindeki bazı kişilerin, bu vapurların kendisini tahttan indirmek amacıyla kullanılacakları vehmini kafasına sokmaları üzerine, padişah Said Paşa'yı Çit Köşkü'ne çağırır ve fikrini sorar. Bunun normal ve antlaşmalara uygun olarak cereyan ettiğini belirten Said Paşa'nın evine dönmesine izin verilmez. Bir süre sonra Mâbeyn İkinci Kâtibi İzzet Bey yanına gelerek mâbeyne gelen maruzatın incelenip kabul veya reddedilmeleri konusunda padişaha fikir vermekten ibaret olan ve sadaretin üzerinde yer alan bir makamın kendisine tevcih edileceğini ifade eder. Paşa, bu yetkinin padişaha ait olduğunu; böyle bir görevi kabul etmesinin mümkün olmadığını; zaten ihtiyaç duyulması durumunda böyle bir görev almadan da görüşlerini beyan edebileceğini İzzet Bey'e belirtir. Bu görüşmeden sonra evine dönmesine izin verilir. Ancak, İzzet Bey gece yarısı tekrar Said Paşa'nın evine gider ve İngiliz elçiliğine gidip maiyet vapurunun gelişini önlemek amacıyla teşebbüse geçmesini isteyen padişahın iradesini iletir; ayrıca sadaret üstü görev konusundaki teklifi de yineler. Ancak bu sefer çalışma yerinin Çit Köşkü değil, daha tenha bir yerde olan Merasim Köşkü olduğunu ifade eder. Bunun üzerine en az padişah kadar vehimli olan ve böyle tenha bir yerde ailesinden ve toplumdan tecrit edileceği, hatta öldürüleceği şüphesine kapılan Said Paşa, küçük oğluyla beraber 4 Aralık 1895'te İngiltere sefaretine sığınır (Z. Kurşun, *Aynı tez*, s. 89-91).

tercih ve teklif etmesidir. Böyle bir şeyi düşünmüş olması bile, padişahın en azından bu durumdan şikâyetçi olduğuna zımnen işaret eder.

Bu noktada II. Abdülhamid ile kendisinden sonra padişah olan Mehmed Reşad arasında -her ne kadar Sultan Reşad, II. Abdûlhamid'e göre yaradılış olarak daha mûnis, mülâyim ve ihtirassız bir şahsiyet olsa da- bir karşılaştırma yapmak anlamlı olabilir. Bir yanda gece yarılarına kadar çalışıp devlet işleriyle boğuşan Sultan II. Abdülhamid, diğer yanda günleri ve çalışma saatleri sabah namazından misafir kabulüne kadar inceden inceye planlanmış,[107] devlet hiyerarşisindeki yeri, yetkileri ve sorumlulukları belirlenmiş bir hayat süren Sultan Mehmed Reşad. Aslında iki padişahın yaşam tarzlarını belirleyen, uygulamak durumunda kaldıkları rejimlerdi. Yani II. Abdülhamid'le kıyas kabul etmez derecede düzenli ve sakin bir hayat sürmesinin temel nedeni, Sultan Reşad'ın bir Meşrutiyet padişahı olmasıydı.[108]

---

107 Mukavva üzerine yazılmış olan bu belgeye göre Sultan Reşad'ın cumartesi günkü programı şu şekildeydi: Saat 5.00'te sabah namazı; 8.20'de kalkış, 9.00'a kadar duş, giyinme ve jimnastik; 9.00-9.15 arası Kur'an-ı Kerim okuma; 9.15-11.00 arası umumî mütâlaa; 11.00-12.00 arası gazete okuma; 12.00-1.30 arası öğle yemeği ve dinlenme; 1.30-7.00 arası misafir kabulü; 7.00-8.00 arası akşam yemeği ve 8.00-12.00 arası da husuŝî kuyudat ve musiki (Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr. 1705).

Sultanın bir başka güne ait programı Dolmabahçe Sarayı'nda çerçeve içerisinde sergilenmektedir.

108 Bu makale daha önce "Sultan II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâlî'yle İlişkileri" başlığıyla *Osmanlı*, Ankara 1999, II, 286-297'de yayınlanmıştır.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış

> "...Muhtarlar, memurîn-i mülkiyyenin derece derece mes'ul oldukları icraatın âlât-ı mahsusası hükmünde bulunduklarından..."
>
> 14 Mayıs 1867/2 Mayıs 1283,
> A.MKT.MHM., 382/43

Muhtarlık teşkilâtının tarihî gelişimini incelemeye geçmeden önce muhtar sözcüğünün Osmanlı literatüründe kullanıldığı alanların tespit edilmesi gerekir; zira kelimenin muhtarhk kurumunu niteleyen mânası diğer anlamlarını gölgede bırakmıştır. Oysa aşağıda izah edileceği üzere bu kelime daha önce de farklı durumları nitelemek üzere kullanılırdı.

Sözcük olarak *seçilmiş* anlamına gelen muhtar terimi, Osmanlı Devleti'nde mulıtarlık teşkilâtı kurulmadan önce mahalle, köy ve kasabanın önde gelen, güvenilir kişilerini de nitelerdi. Nitekim Adalar nâibinin 6 Mart 1827 (7 Şaban 1242) tarihli bir yazısında geçen "Kartal kazası dâhilinde ber-vech-i bâlâ kura ve kasabanın *muhtar* ve mutemedlerinden mestürü'l-esâmi kimesneler" şeklindeki ibare,[1] bu kelimenin ilgili mahallin seçkinleri için kullanıldığını gösterir. Bu konudaki bir diğer örnek de, yeniçeriliğin kaldırıldığı yıllara kadar iner. Yeniçerilik ismiyle bu kurumu çağrıştıran yeniçeri zabıtlığı, serdarlık, yeniçeri yoldaşlığı gibi ibarelerin artık kullanılmaması gerektiğine dair bütün ülkeye gönderilen emri aldıklarını ve gereğini yerine getirdiklerini hükümete bildiren Kaza-

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HH), nr. 17923-A.

bad kazası erkânı[2] ve yine muhtarlık teşkilâtının kurulmasından önceki döneme ait olan tarihsiz bir belgede, Kocaeli Sancağı'na bağlı kazaların önde gelenleri kendilerini *muhtar* kelimesiyle tanımlamışlardı.[3]

Bu terim, ayrıca esnaf[4] ve tüccar temsilcileri için de kullanılırdı. Avrupa, İran ve Hindistan'la ticaret yapan beratlı Hayriyye tüccarları, İstanbul'da hükümet nezdinde kendilerini temsil etmek üzere aralarından iki kişiyi *tüccar muhtarı* olarak seçer ve bunlar suçları sabit olmadıkça azledilemezdi. Görevleri, Hayriyye tüccarı arasına katılmak isteyen tüccarların, namuslu, dürüst, dindar ve doğru insanlar olup olmadıklarını araştırıp sonucu Hayriyye tüccarı nazırına bildirmekti. Bu araştırmayı, kendileri gibi tüccarlar tarafından seçilen *tüccar şehbenderi*yle birlikte yapar ve araştırmanın neticesinin olumlu olması durumunda ilgili tüccarın ismini, şöhretini ve memleketini gösterir mühürlü bir şahadetname hazırlayıp nazıra iletirlerdi. Nazırın arzı üzerine konuyu inceleyen hükümetin onayıyla beratı hazırlanan tüccar Hayriyye tüccarı arasına kabul edilir ve hukukî prosedür tamamlanırdı.[5]

---

2 15 Temmuz 1826 (9 Zilhicce 1241), BOA, HH, nr. 17405-E.

3 BOA, HH, nr. 28377.

4 "Bundan akdem Enderun-i hümayundan etmekçiler kethüdalığıyla çerağ olan Mustafa Ağa vefat edip habbazân esnafı *muhtarları ve kethüdaları olan Hacı Hasan Ağa*'dan hoşnut olduklarını ve onun kethüda nasbını istid'a eylediklerini... şöyle böyle oldu demeleri gibi bir güna sekteden vikayeten *muhtarları olup hâlâ bi'l-vekâle kethüdaları olan* merkum Hacı Hasan'ın nasbı..." (BOA, HH, nr. 29886).

5 "...ehl-i İslâm tüccarı beyninde ibtida cümlenin inzimam-ı rey ve intihabıyla Dersaadet'imde bir nefer şehbender ve *iki nefer muhtar* nasb ve tayin olunup bunların bir güna cürm ve kabahatleri tahakkuk etmedikçe azl ve tebdil olunmamak üzere memuriyetlerini havi yedlerine başkaca emr-i âlî i'ta olunarak badehu sair yedleriyle berat-ı âlî istid'a edenlerin hâl ve keyfiyetleri evvel emirde onların marifetleriyle bi't-taharri fî nefsi'l-emr ehl-i ırz ve dindar ve beyne't-tüccar istikametle mücerrebü'l-etvâr olduğunu ihbar ve şahadet eyledikleri surette isim ve şöhret ve mahal ve memleket tasrihiyle verecekleri memhur şahadet-nameleri ve nazırlarının arzıyla ticaret-i mezkûreye mezuniyetlerini müş'ir yedlerine zikri âtî ticaret şerâiti derciyle berevât ve ikişer nefer hizmetkârlarına dahi başka başka evâmir-i şerîfem verilmesi ..." (3-11 Temmuz 1829/Evâil-i Muharrem 1245, İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, İstanbul Kadılığı Mahkemesi, nr. 188, vr. 1a-7b).

Bu terim ayrıca Osmanlı diplomatiğinde çoğu kere dış ve bazen de iç yazışmalarda elkap olarak kullanılırdı. Nitekim Osmanlı padişahlarının Erdel kralı,[6] İngiltere kraliçesi[7] ve Venedik hükümdarıyla[8] devlete tabi Eflak ve Boğdan voyvodalarına[9] gönderdikleri nâme-i hümayun ve fermanlarda da bu elkabı kullandığını görüyoruz. Öte yandan *Fatih Kanunnamesi*'ne göre divandan defterdara yazılacak yazılarda kullanılacak olan elkabın birisi de "*muhtâr*ü'l-küberâ ve'l-mefâhir"di.[10] Görüldüğü üzere, muhtar terimi 1829'da kurulan söz konusu mülkî birime alem olmadan önce de Osmanlı literatüründe değişik durumları nitelemek amacıyla kullanılmaktaydı.

Mülkî bir birim olarak muhtarlık, yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından İstanbul'da sosyal yapıda meydana gelen sorunların çözülmesine ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı olması amacıyla, bir ihtiyaç eseri olarak ortaya çıktı. Bilindiği gibi, yeniçeriler *kullukçu* veya *yasakçı* adıyla İstanbul'da ve taşrada mahalle ve semt güvenliğinin sağlanmasında önemli görevler üstlenirdi.[11] Yeniçeriliğin lağvıyla beraber söz konusu güvenliği temin eden birimler ortadan kalktığı gibi, İstanbul'un düzeni de kaosa dönüşmeye yüz tutmuştu. Zira yeniçeri ve Bektaşi takibatı sosyal dengeleri bozduğu gibi, mahalle ve semtlere girip çıkan ve yerleşenlerin kontrolü de lâyıkıyla yerine getirilemedi. Bu ise, yeni sosyal sıkıntılara gebe bir ortam anlamını taşıyordu. II. Mahmud bu duruma bir çare olmak üzere mahallelerde oturanlarla medrese ve hanlarda bulunanları tespit edip İstanbul'un sakinlerini kayıt altına almak amacıyla nüfus sayımına başladı. Ancak 1829 Edirne anlaşmasıyla sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşı ve iç karışıklıklar yüzünden

---

6 "muhtârü'l-küberâi'l-fihâm fî milleti'l-Mesîhiyye" (Mübahat S. Kütükoğlu, "Elkab", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XIII, 52).

7 "muhtârü'l-muvakkırâti'l-Mesihiyye" (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 52).

8 "muhtarü'l-asl ve'n-nâdûs Venedik padişahı" (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 53).

9 Eflâk ve Boğdan voyvodalarına padişahın gönderdiği fermanlarda şu elkap kullanılmaktaydı: "muhtârü'l-küberâi't-tâifeti'n-Nasraniyye Eflak/Boğdan Voyvodası..." (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 52).

10 M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

11 Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 388.

bir ara ınkıtaa uğrayan nüfus sayımı ancak 1831 yılında tamamlanabildi. Gerekçesi İstanbul'daki nüfus hareketlerini denetim altına alarak güvenliği sağlamaktı. Muhtarlık kurumu da bu güvenliği ve düzeni sağlama çabalarının ürünü olarak ortaya çıktı.

II. Mahmud, bu teşkilâtı ilk olarak 1829'da İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) uyguladı. Amacı, yukarıda da izah edildiği gibi, İstanbul'a göçü kontrol etmek ve mahallelere giriş çıkışları denetim altına alarak emniyeti sağlamaktı. Muhtar sözcüğü her ne kadar seçilen kişi anlamında kullanılıyorsa da, aşağıda geniş şekilde tartışılacağı üzere, ilk muhtarlar atama yoluyla işbaşına getirildi.[12]

Muhtarlık teşkilâtının taşraya yaygınlaştırılması düşünülerek oluşturulmuş planlı bir süreç değildi. Bu, biraz da olayların akışına göre kendiliğinden ortaya çıktı ve İstanbul dışında ilk olarak 1833'te Kastamonu'da kuruldu. Süreç şu şekilde gelişti: Kastamonu sancağına bağlı Taşköprü'de âyan olan Hacı Ömer halka kötü davranır ve ahaliden fazla vergi toplar. Halk bunun üzerine mütesellim Dede Mustafa Ağa'ya gidip şikâyetçi olur ve âyanın muhasebesinin görülmesini ister. Mustafa Ağa'nın tahkikat için kendisini davet etmesi üzerine isyan eden Hacı Ömer neticede öldürülür. Mustafa Ağa, bunun üzerine onun yerine yeni âyan seçtirmeyip İstanbul'da tatbik edilegelen muhtarlık usûlünü Kastamonu sancağının merkezinde uygular ve her mahallede halk nezdinde saygınlığı olan, tecrübeli, namuslu, becerikli ve işbilir kimselerden seçtiği iki kişiyi *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sâni* ünvanlarıyla muhtar olarak tayin eder; uygulamadan çok memnun olan yörenin ileri gelenleri duydukları memnuniyeti düzenledikleri 67 imzalı ortak bir dilekçeyle (*mahzar*) hükümete bildirir. Mustafa Ağa ayrıca mahalle ileri gelenlerini biribirlerine, muhtarları mahalle sâkinlerine ve mahalle imamlarını da muhtarlara kefil eder ve bu durumu kaydettiği defterleri İstanbul'a gönderir. Bu kefalet uygulamasıyla, imamlar, muhtar da dahil mahalle halkının tamamına kefil ol-

12 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 173.

muş oluyor[13] ve taraflardan birinin yapacağı bir yolsuzluğa karşı kendi aralarında otokontrolün kurulması amaçlanıyordu. Görüldüğü gibi, bu sistem II. Mahmud'un kaldırmak ve nüfuzunu yok etmek istediği âyanlığın yerine ikame edilmişti.

Kastamonu'daki uygulamayı ve halkın bundan memnun olduğunu haber alan II. Mahmud, bu teşkilâtın diğer bölgelere de yaygınlaştırılması için ülkenin her tarafına emirler gönderdi.[14] Bunun üzerine muhtarlık 1833 yılından itibaren Ankara,[15] Sivas,[16] Aydın[17] ve Bursa[18] gibi Anadolu şehirlerinde kurulmaya ve ülkenin diğer yöreleriyle Rumeli'ne[19] doğru yay-

13 BOA, HH, nr. 24029, A-B; 20 Aralık 1833 (7 Şaban 1249), *Takvim-i Vekayi*, nr. 73, s. 2-3. Mustafa Ağa, bu teşkilâtın sancağa bağlı olan Boyabad, Taşköprü, Sinop ve diğer kazalarda da uygulanacağını İstanbul'a bildirdi (BOA, HH, nr. 24029-H). Halk ve mahallî yöneticiler Dede Mustafa Ağa'dan o kadar memnundu ki, Kastamonu Kadısı Mehmed İzzeddin Efendi, Mustafa Ağa'nın görev süresinin uzatılmasından dolayı hükümete bir teşekkür mektubu yazmıştı (BOA, HH, nr. 24029-C).

14 5 Zilhicce 1249, *Takvim-i Vekayi*, nr. 81, s. 2-3. Sultan II. Mahmud, teşkilâtın Kastamonu'da uygulanmasından duyduğu memnuniyeti ve sistemin tüm ülkeye yaygınlaştırılması isteğini şu cümlelerle ifade ediyordu: "mütesellim-i mümâileyhin bu vechile vâki olan hüsn-i hidmeti mûcib-i mahzûziyyet-i âlî-i hazret-i zillullahi buyurulmuş ve iş'ar buyurulduğu üzere lâzım gelen mühürlerin hakkiyle irsali ve cevap-name-i sâmi-i mezkûrün ol-vechile tahriri hususlarına irade-i seniyye-i şâhâne taallûk edip mamafih devletlü serasker paşa hazretleriyle bi'l-müzakere bu usûlün sırasıyla sair kaza ve kasabat ve kurada dahi icra ve tesis ve tahkimi muktezâ-yı emr û ferman-ı mülûkâneden bulunmuş ve evrak-ı mezküre leffen iade kılınmış olmağla..." (BOA, HH, nr. 24029).

15 BOA, HH, nr. 19281-C.

16 BOA, HH, nr. 19281-B; nr. 22313-H. Sivas'ta muhtarlığın kurulması ve muhtarların listesi için ayrıca bkz. Galip Eken, "Sivas Eyaletinde Muhtarlığın Tesisi ve Muhtarların Kimliğine Dair", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 518-525.

17 BOA, HH, nr. 19281-A.

18 5 Nisan 1834 (25 Zilkade 1249), BOA, HH, nr. 27865-A.

19 Silistre eyaletine bağlı müslüman köylere muhtarlar ve gayrimüslim köylerine de kâhyalar atanmış ve gerekli mühürlerinin tanzim edilip gönderilmesi için muhtarların ve kâhyaların isimlerinin yazılı olduğu defterler İstanbul'a gönderilmiş; ancak bu defterin kaybolması üzerine yenisi düzenlenerek tekrar merkeze iletilmişti (3 Nisan 1836/16 Zilhicce 1251, BOA, HH, nr. 24235, A). Ayrıca bu sistem İnoz ve Evreşe (26 Ekim 1835/4 Receb 1251, HH, nr. 24234, A) ile Firecik ve Kızanlık'ta da uygulandı ve muhtarların isimlerinin yazılı olduğu defterler İstanbul'a gönderildi (8 Şubat 1836/20 Şevval 1251, BOA, HH, nr. 29521, A). Bu konuda örnekler çoğaltılabilir.

gınlaştırılmaya başlandı. Muhtarlık teşkilâtı oluşturulurken, taşradaki mahalle yapılanması da bu vesile ile yeniden gözden geçirilerek küçük ve birkaç haneden oluşan mahalleler birleştirildi ve mahalle sayısı azaltıldı.[20]

Muhtarlar, 1830-31 nüfus sayımının ardından sancaklarda teşkil edilen defter nazırlıklarına ve nazırlıklar da İstanbul'da kurulan ceride nezaretine bağlıydı. Ancak idarî açıdan denetimleri nezarete değil, sancak mütesellimlerine aitti. Muhtardan şikâyetçi olan mahalle halkı, ileri gelenleri veya imamları vasıtasıyla onu mütesellime şikâyet edebilirdi.

Muhtar belirlendikten sonra prosedür şu şekilde işlerdi: seçilen muhtarların isimleri kadı tarafından deftere kaydedilir; bu defterler önce defter nazırına ve oradan da İstanbul'daki ceride nezaretine gönderilir; isimler padişahın onayından geçip darphanede adlarına mühürler kazdırıldıktan sonra mühürler muhtarlara iletilir ve süreç tamamlanırdı. Muhtarın mührünü kaybetmesi köy veya mahallede işleri aksattığı gibi, yenisinin hazırlanması da o dönemin şartlarında yerine göre bir kaç ay alabiliyordu. Öte yandan bu durumda muhtar, ancak mührün zâyi şeklini delilleriyle kadıya açıklayıp ondan ilâm aldıktan sonra yenisinin hazırlanması için tekrar İstanbul'a müracaat edebilirdi. Bundan dolayı mühürlerine dikkat etmeleri muhtarlara sıkı sıkıya tenbih edildi (18 Ekim 1836/7 Receb 1252).[21] Ölen veya görevden alınan muhtarın mührüyle muhtarlık tezkirelerinin ilgili kazanın defter nazırına teslim edilmesi nizamı gereğiydi.[22]

Burada muhtarlığın kuruluşuyla ilgili önemli bir problemin tartışılması ve çözüme kavuşturulması gerekmektedir ki, sorun, bazı araştırıcıların muhtarların halkın oyuyla seçilerek işbaşına getirildiği yönündeki iddialarıdır. Muhtarlık hakkında

---

20 Meselâ 1834 öncesinde, yani muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce Divriği'de 50'nin üzerinde mahalle mevcut iken, muhtarlığın tesisiyle beraber bu sayı 28'e indirildi. Tokat'ta da benzer bir uygulama yapıldı (Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *TTK Belleten*, XXXIV/135, (1970), s. 518-519).

21 M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 413-415.

22 21 Nisan 1835 (22 Zilhicce 1250), BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 5396.

müstakil bir makale yazan Musa Çadırcı, bu konuyu, "her mahallede halkın takdirini kazanmış, iş beceren ve söz söyleyebilen kimselerden seçim yolu ile muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani adı ile iki muhtar seçtirmiştir" şeklinde ifade eder; ayrıca kaynak göstermeksizin bu seçimin "ittifak-ı ârâ",[23] yani oy birliğiyle yapıldığını belirtir. Oysa bu iddiayı doğrulayacak verilere sahip değiliz. Muhtarların halkın seçimiyle iş başına getirildiği iddiası, muhtemelen ilgili metinlerde geçen "bi'l-intihab" ibaresinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Dede Mustafa Ağa'nın merkeze gönderdiği yazıda bu husus, "nefs-i Kastamonu'nun her bir mahallesine mücerrebü'l-etvâr kimesnelerden *bi'l-intihab* muhtar-ı evvel ve sâni nâmıyla ikişer muhtar *nasb ve tayin* ... ile..."[24] şeklinde geçer.

Halbuki bu ibarelerden ve burada geçen "bi'l-intihab" kelimesinden Mustafa Ağa'nın muhtarları seçtirdiği değil, güvenilir kişiler arasından kendisinin seçtiği sonucu çıkar. Öte yandan Çadırcı'mn makalesini dayandırdığı ve transkripsiyon metinlerini verdiği belgelerde de böyle bir seçimin yapıldığına dair herhangi bir işaret ve ima yoktur. Ankara Şer'iye Sicili'nden aldığı 14 Mart 1834 (3 Zilkade 1249) tarihli belgede bu husus "kazalar mahallâtının beherine ehli ırz ve mücerrebü'l-etvâr kimesnelerden evvel ve sani itibariyle Asitane-i saadet usulünce ikişer muhtar *nasb* ve zikr olunduğu veçhile her biri küfelâye rabt olunarak" ve yine ek olarak verdiği 3 numaralı belgede geçen "her bir mahallât ve kuraya mücerreb-ületvar kimesnelerden evvel ve sani itibariyle ikişer muhtar *nasb ve tayin olunarak*"[25] şeklindeki ifadeler de bizim kanaatimizi desteklemekte ve muhtarların "nasb ve tayin" olunduğuna işaret etmektedir. Bu, en azından teşkilâtın kuruluş yılları için geçerli olan bir tespittir. Ancak şunu da belirtmekte yarar var-

23 M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 410-413.

24 BOA, HH, nr. 24029-H. Çadırcı'nın neşrettiği Ek l'deki belgede de hemen hemen aynı ifadeler mevcuttur (*a.g.m.*, s. 416). Yine başka bir belgede de bu konu, "medine-i Kastamonu mahallâtına *bi'l-intihab* evvel ve sâni nâmıyla ikişer muhtar nasb ve tayin olunduğu..." şeklinde geçer (1 Mart 1834/19 Şevval 1249, BOA, HH, nr. 24029-D).

25 M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 417-418.

dır ki, muhtarlar nasb ve tayin edilirken veya görevden alınırken, ilgili mahalle veya köyün halkının tercih ve yönelimlerinin de göz önünde bulundurulduğu ihtimali dikkatten uzak tutulmamahdır. Nitekim bu yöndeki bir işarete teşkilâtın Tokat'ta kurulması sürecinde rastlıyoruz. Burada muhtarlar görevden alınırken veya boşalan yere yenisi tayin edilirken "ahali-yi mahallenin iltiması" göz ardı edilmemişti.[26]

Muhtarların vazife ve sorumluluklarına gelince: mahalle veya köyde güvenliği sağlamak ve verginin tevzi ve toplanmasına yardımcı olmak muhtarların başlıca görevleriydi. Âsayişin temini, mahalleye gelip gidenleri denetim altında tutmakla mümkündü. Bu yüzden muhtarlar, gelenlerin dahilî pasaportlarını (*mürûr tezkiresi*) kontrol eder; tezkiresizleri veya tezkiresi kurallara uygun olmayanları geri gönderir; kanunlara uygun olarak yerleşmek isteyenlere yer gösterir; yeni gelene kefil bulur veya bizzat kefil olur; ismini mahalle defteriyle nüfus defterine kaydedip kendisine bir kefaletname verir ve durumu defter nazırına iletir; doğan, ölen, başka yere göç eden veya gelenlerin kayıtlarını tutup günü gününe defter nazırına bildirir; ayrıca mahallenin gelir ve giderlerini bir deftere kaydederdi. En önemli vazifelerinden biri de, başka yere gitmek isteyenlere mahkemenin verdiği mürûr tezkirelerine temel teşkil etmek üzere şahsın eşkâlini, ana-baba adını, gitmek istediği yeri ve orada kalacağı süreyi belirtir bir "mühürlü pusula" vermekti. Mahkeme mürûr tezkiresini hazırlarken ayrıca defter nazırının da görüşünü alırdı. Bütün bu hususlar dikkate alındığında muhtarların görevinin kısaca, halkla hükümet arasındaki münasebetlerde aracı bir rol üstlenmek olduğu ifade edilebilir. Bu yüzden muhtarların güzel konuşan, çevresinde hatırı sayılır ve doğru kişiler arasından seçilmesine özen gösterilirdi.[27]

---

26 G. Eken, *a.g.m.*, s. 519-520.

27 M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 413-414. Özellikle muhtarın mühürlü pusulası ve defter nazırının oluru olmaksızın mahkemelerin mürür tezkiresi vermemesi taşra yöneticilerine sıkı sıkıya tenbih edildi (21 Nisan 1835/22 Zilhicce 1250, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 5396).

Muhtarlık, Müslüman köy ve mahallelerinde kurulmuştu. Gayrimüslimlerin yaşadığı yerlere ise, muhtarların gördüğü vazifeleri yerine getirmek üzere "bî-garaz olup mürtekip makulesinden olmayan" kişilerden *kâhya*lar atandı.[28] Her ne kadar kâhyaların atanmadığı ve gayrimüslim köy ve mahallelerinin eskiden olduğu gibi kocabaşılar tarafından idare edildiği şeklinde iddialar varsa da,[29] belgeler, bunun aksini ve kâhyaların kısa bir dönem için de olsa atanmış olduğunu göstermektedir.[30] Kâhyaların kurallara aykırı olarak bazı yolsuz işlere sapmaları neticesinde, hükümet, kendi cemaatleri arasında meydana gelen olumsuzlukları önlemeleri için Hahambaşını ve patrikleri uyardı. Yaptıkları uygunsuzluklar arasında, kurallara aykırı olarak kayıtsız insanları mahallelerde barındırmak, bunları ve ölen veya firar edenleri yetkili mercilere bildirmemek, mahallede mevcut erkek nüfusun yaşlarını küçük göste-

---

28 BOA, HH, nr. 19258-C.

29 "Reâya mahallelerinden kâhya ve muhtar namiyle yine ikişer kişinin intihap olduğu iddiası doğru değildir. Eskiden beri olduğu gibi bu devirde de reâya mahalleleri Kocabaşılar tarafından idare edilmiştir. Yeniden kâhya ve muhtar seçilmemiştir" (M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 411). Çadırcı, burada sadece gayrimüslim mahallelerine muhtar atanmadığı konusunda haklıdır. Bu, aşağıda da ifade edileceği gibi, çok daha sonraları gerçekleşecek ve kocabaşılıklar ve muhbirlikler muhtarlığa dönüştürülecektir.

Konuyu ele alan diğer bir araştırmacı olan İlber Ortaylı da, Çadırcı'nın kanaatini paylaşır ve II. Mahmud döneminde gayrimüslimlerin oturduğu mahalle ve köylerde idarî açıdan her hangi bir değişiklik yapılmadığını ve eskiden olduğu gibi papaz ve kocabaşıların bu görevi sürdürdüğünü belirtir (*Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 109).

30 21 Nisan 1835 (22 Zilhicce 1250), Cevdet, Dahiliye, nr. 5396. "Kızanlık ve Gelibolu'ya tâbi Ferecik kazalarında dahi muhtarlar ve *reaya üzerlerine kâhyalar nasb ve tayin kılındığını* mübeyyin kazaeyn-i mezbureyn taraflarından vurûd eden ilâm ve defterlerin hülâsası..." (BOA, HH, nr. 29521). Aynı belgenin ekinde geçen "Ferecik kazasının mahallât ve kurası muhtarlarıyla reaya kocabaşılarımn muhtarlık mühürleri olmadığından..." şeklindeki ifade kâhya kelimesinin tam yerleşmemiş olduğunu ve her ne kadar yeni bir düzenleme yapıldıysa da, kocabaşı teriminin kullanılmaya devam ettiğini gösterir (8 Şubat 1836/20 Şevval 1251, BOA, HH, nr. 29521, A). "Silistre eyaletinin havi olduğu kazalarda olan ehl-i İslâm'a muhtarlar ve *reayaya kâhyalar nasb ve tayin olunmuş* ve icab eden mühürleri hakk ve irsali zımnında esami ve şöhretlerini mübeyyin defâtiri mukaddema gönderilmiş ise de zâyi olmuş olduğundan bu defa müceddeden iktiza eden defterler tanzim ve takdim olunmuş olduğu..." (3 Nisan 1836/16 Zilhicce 1251, BOA, HH, nr. 24235, A).

rip hükümeti yanıltmak, sayılabilir. Bu yüzden söz konusu emirle, kâhyaların mahalle kayıtların tashih etmeleri ve kendilerinin ve Hahambaşı veya patriklerinin mühürlerini taşıyan nüfus vukuat defterleriyle ölenlerin cizye evrakını her ayın birinde yetkili makamlara göndermeleri istendi. Eğer ölenlerin içinde eshama tasarruf eden veya çocuksuz vefat edip evi, yalısı, arsa veya dükkânı olanlar varsa, bu gibi şahısların isimlerinin üzerine söz konusu durumu belirtir bir açıklamanın yapılması ve bu kurallara uygun davranmayanların cezalandırılması öngörülüyordu.[31]

Bu olayın da gösterdiği gibi, sistemin uygulanması sanıldığı kadar kolay olmadı; muhtemelen eski idarecilerin ayak diremesi sonucu gayrimüslim mahalle/köyleri eskiden olduğu gibi kocabaşılar tarafından yönetilmeye devam etti ve hayli uzun sayılabilecek bir süre sonra, 1860'ta, Rumeli'de bulunan muhbir ve kocabaşılıklar muhtarlığa dönüştürüldü.[32]

Kuruluş yılları ve ilk dönemler için muhtarların kaç yıllığına göreve getirildikleri, yani görev sürelerinin ne olduğu konusu

---

31 Başvurulan diğer bir yolsuz uygulama da, kâhyaların, ticaret veya bir iş takibi amacıyla taşradan İstanbul'a gelen bazı şahısları koruma altına alarak ve "mürûr tezkiresini zâyi etmiştir" diye gerçeğe aykırı ilmuhaberler düzenleyerek bu gibi şahısların İstanbul'da iskânlarını sağlamalarıydı.

Yeni sisteme göre gayrimüslim mahallelerinde düzen şu şekilde sağlanacaktı: Patrikler ve Hahambaşı, İstanbul'a gelip gitme veya bir mahalleden diğerine taşınma veya doğum ve ölüm gibi nüfus hareketlerini İstanbul'da İstanbul mahkemesine, Bilâd-ı Selâse'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ilgili mahkeme memurlarına ve seraskerliğin sorumlu olduğu alanda ise mahalle odalarına her ay bildirecekti. Bu vukuat cetvellerinin icmalleri her ayın birinci günü İstanbul mahkemesine kaydedildikten sonra seraskerliğe gönderilecek ve buradan da bir jurnalle padişaha iletilecekti (BOA, HH, nr. 19258-C).

32 "Maliye Nezaret-i Celilesine,

Müfâd-ı iş'ar-ı devletleri mâlûm-ı senâverî olmuştur. Rumeli tarafında umumen muhbir ve kocabaşılığın muhtarlık nâmına tahvili mukteżâ-yı irade-i seniyyeden olmasıyla bu istenilen mühürlerin gönderilmesiyle beraber sâir mahallerden dahi defterleri celbolunarak lüzum görünecek mühürleri imâl ve hakk [ettirilmek] iktiza-yı hâl ve maslahattan bulunmuş olmağla..." (29 Ekim 1860/13 Rebiülâhir 1277, BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair [A. MKT. NZD], 328/98). Kocabaşılık hakkında ayrıca bkz. Özcan Mert, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşılık Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşılık İddiaları", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 401-407.

açık değildir. İncelediğimiz belgelerde bu hususla ilgili herhangi bir ipucuna rastlayamadık. Ancak altı seneye varan uzun süreler görev yapan muhtarların mevcudiyeti ve yeni muhtar tespitinde görevden almanın önemli bir yer tutması gibi veriler, haklarında şikâyet olmadığı ve mahallî yöneticilerle halk kendilerinden memnun olduğu sürece muhtarların görevde kaldıkları yönündeki ihtimali güçlendiriyor.[33] Görev süreleri konusunda tespit edilebilen ilk kanunî düzenleme, aşağıda izah edileceği gibi, 1864 vilâyet nizamnamesi olup bu nizamnameyle muhtarların görev süreleri bir yıl olarak belirlendi.

Muhtar ve kocabaşıların gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak bazı muafiyetleri vardı. Nitekim 22 Eylül 1840 tarihli bir belgeden, muhtar ve kocabaşıların Tanzimat'a kadar vergiden muaf tutuldukları anlaşılıyor. Tanzimat'tan sonra diğer pek çok muafiyet kaldırıldığı gibi, muhassılhk sisteminin tesisiyle birlikte nıuhtar ve kocabaşılara da vergi verme mecburiyeti getirildi; buna mukabil, köylerinin büyüklüğüne göre, kendilerine senelik 30 ilâ azamî 1.000 kuruş arasında değişen oranlarda maaşlar bağlanması kararlaştırıldı.[34] Ancak maaş kararı bazı yörelerde kısa süreli de olsa uygulandıysa da,[35] bütçeye getirdiği muazzam yük gerekçe gösterilerek fazla sürdürülemedi. Bunun en önemli nedeni, muhassıllık malından muhtarlara tahsis edilecek maaşları belirleme yetkisinin muhassıllara bırakılmasıydı. Hâl böyle olunca bazı muhassıllar bu konuda aşırıya kaçarak yüksek maaşlar tahsis etmiş ve bu da bütçenin imkânlarını aşmıştı. Bu konuda yaptıkları diğer bir fâhiş uygulama da, muhassılların şehir ve kasaba merkezlerin-

33 Muhtarların görev süreleriyle ilgili bir kaç örnek için bkz. G. Eken, *a.g.m.*, s. 520-521.

34 "...taşra karyeler muhtar ve kocabaşıları bundan böyle Tanzimat-ı hayriyye iktizasınca sair ahali misillü vergi verecekleri...". Tahsis edilmesi düşünülen maaş oranları şu şekildeydi: 40-50 haneli köylerin muhtar veya kocabaşısına senelik 60-70 kuruştan 100-150 kuruşa kadar; 200-300 haneli köylerinkine derece derece ennihayet 500 ve 800'den çok hanesi olan köylerinkine de 500 ile nihayet 1.000 kuruş. Bu maaşlar muhassıllık gelirlerinden ödenecekti (22 Eylül 1840/25 Receb 1256, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 2196).

35 Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002, s. 91, 131.

deki mahalle muhtarlarıyla köylerin muhtar-ı sânilerine varıncaya kadar hepsine maaş bağlamalarıydı. Oysa kararda böyle bir hüküm yoktu ve sadece köylerin muhtar-ı evvel ve kocabaşılarına maaş bağlanmasını âmirdi. Bunun da gerekçesi, söz konusu görevlilerin, köyü ilgilendiren işler için zaman zaman uzak yerlere gitmek ve bazı harcamalar yapmak zorunda kalmaları olup bu giderleri karşılayabilmek için kendilerine senelik bir maaş bağlanmasıydı.[36] Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, bu tasarı kısmen ve kısa süreli de olsa uygulandıysa da sürdürülemedi.

Tanzimat'ın yeniliklerden birisi de memurlara işe başlarken yemin etme zorunluluğu getirmesiydi. Nitekim Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânından bir kaç gün sonra bu yönde bir karar alındı. Meclis-i vâlâ, bu karardan yaklaşık on yıl sonra mülkiye, ilmiye ve askeriye memurları için ayrı ayrı yemin metinleri oluşturdu. Bunlardan konumuzu ilgilendiren mülkiye memurlarının edecekleri yeminin metni şu şekildeydi: "Pâdişahıma ve devlet-i aliyyelerine sadâkatten ayrılmayacağıma ve her nasıl nâm ve te'vil ile olur ise olsun rüşvet almayacağıma ve pâdişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücâz olan hedâyâ-yı resmiyyeden başka memnû' olan hediyeyi kabul etmeyeceğime ve emvâl-ı mîriyyeyi irtikâb ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzum-ı hakikisi tebeyyün etmedikçe hazine-i mîriyyeye masarıf vukuunu tecviz eylemeye-

36 Muhassıllar maaş kararını biraz yanlış değerlendirip muhtar ve kocabaşıların önemli bir bölümüne senelik 500, 750 ve 1.000'er kuruş maaşlar bağladılar; ayrıca muhtar-ı sânîlere de maaş tahsis ettiler. Böyle olunca da bütçeyi ağır bir yükün altına soktular ve muhassıllık gelirleri neredeyse söz konusu maaşlara yetmez hale geldi. Zira bu hesaba göre söz konusu maaşların toplamının 50-60.000 liraya (10.000-12.000 kese) ulaşacağı tahmin ediliyordu. Bazı muhassıllar ise maaş tahsisinde daha makul davranmışlardı. Bunun üzerine aşırı maaş tahsis edenlerin kararlarını gözden geçirmeleri ve maaş oranlarını yeniden düzenlemeleri istendi. Ayrıca daha önce maaş kapsamı dışında bırakılan 40-50'den daha aşağı sayıda haneye sahip olan küçük köy ve mahallelerin muhtar ve kocabaşılarına da yıllık 30-40'ar kuruş maaş bağlanarak gönüllerinin alınması tasarlandı (22 Eylül 1840/25 Receb 1256, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 2196). Bu kararın üzerinden bir yıl geçmesine rağmen aynı mealde başka bir emrin yazılmış olması bu konuda fazla bir ilerleme olmadığını göstermektedir (27 Eylül 1841/11 Şaban 1257, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 12783).

ceğime ve icab-ı sahihi olmadıkça mücerred riayet-i hâtıra mebni memur istihdamına lüzum göstermeyeceğime". Sultan Abdülmecid, memurlara ve devlet adamlarına örnek olması için ilk önce kendisi Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etti (11 Aralık 1849/25 Muharrem 1266).[37] Bu karar taşra memurları için de geçerliydi. Ancak muhtarlara yemin etme zorunluluğunun getirilmesi bu düzenlemeden yaklaşık iki sene sonraya tekabül eder. Nitekim 28 Aralık 1851 (4 Rebiülevvel 1268) tarihinde taşraya gönderilen bir emirle, muhtarlar da söz konusu karar kapsamına alındı.[38]

Osmanlı taşra yönetiminde dönüm noktalarından birini teşkil eden 1864 vilâyet nizamnamesi, taşradaki en küçük mülkî birim olan köy ve mahalle idaresi üzerinde de bazı radikal değişikliklere yol açtı. Nitekim ihtiyar meclisi, köy/mahalle idaresindeki yerini ilk defa bu düzenlemeyle aldı. Nizamname, müslim ve gayrimüslimlerin beraberce yaşadığı köylerde, her cemaatin kendi muhtarını ve ihtiyar heyetini seçmesini öngörüyordu. İmamlar ve gayrimüslimlerin ruhanî liderleri kendi ihtiyar heyetlerinin doğal üyesi olup meclisin üye sayısı 3 ile 12 arasında değişebilirdi. Meclisin görevi, cemaat üyeleri arasındaki ufak tefek anlaşmazlıkları çözmek, cemaatlerine düşen vergiyi kişilere paylaştırıp toplanmasına ve köyün temizliğine nezaret etmek, muhtarı denetlemek ve gerekirse kaymakama şikâyet edip azlini istemekti. Farklı cemaatlere mensup kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkların veya köyün altyapı sorunlarının, iki tarafın meclislerinden müteşekkil karma bir meclis (6-10 kişi) vasıtasıyla barışçı yoldan çözülmesi öngörülüyordu. İki tarafın eşit üyeyle temsil edileceği bu meclise muhtarların en yaşlısının başkanlık etmesi; bir köydeki bir cemaatin hane sayısı eğer yirminin altında ise bu cemaatin tek muhtarının olması; seçilen muhtarların isimlerinin kaza kaymakamına bildirilip onun onayıyla atanması; ayrıca muhtarlara görevlerini

37 Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 58.

38 14 Ocak 1852 (21 Rebiülevvel 1268), BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyât (A. MKT. UM), 91/63.

belirtir bir talimatın verilmesi ve mensup olduğu cemaatinin malî konularda muhtarlarına kefil olması, nizamnamenin hükümleri cümlesindendi. Bu ifadelerden Osmanlı yönetiminin bu yeni nizamnameyle köyleri cemaat esasına göre teşkilâtlandırdığı anlaşılmaktadır.

Vergi toplanması, beledî hizmetler, çeşme, okul ve mâbetlerin bakım ve onarımı, bekçi ve korucu gibi köyü korumakla görevli kişilerin idaresi, devletin resmî tebliğlerinin halka duyurulması, nüfus kayıtlarının tutulması ve veraset davalarında mahkemelere yardımcı olunması muhtarların göreviydi. Daha açık ve özlü bir ifadeyle muhtarlar köylerde "hükümetin vâsıta-i icraiyyesi" idi.[39] Bu görevlerden özellikle verginin toplanması husususunda muhtar ve kocabaşıların zaman zaman yolsuzluklara saptığı görülüyor. Yolsuzluk konusunda yapılan başlıca şikâyetler, masraflarını halka yüklemeleri, fazla para toplayıp halkı zarara uğratmaları veya bu fazlaya el koymalarıydı.[40] Bunu kolayhkla ve farkettirmeksizin yapabilmelerinin en önemli nedeni, muhtarların topladıkları vergi karşılığında köylüye herhangi bir makbuz vermemesi ve hükümetin muhtarların beyanını esas almasıydı. Böylece köylünün elinde ver-

39 "Vilâyet Nizamnamesi", *Düstûr*, İstanbul 1289, I. Tertip, I, 618-619; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 112-113. Vilâyet Nizamnamesi'yle görev ve sorumlulukları daha da belirginleşen muhtarlara verilmek üzere vazifelerinin sınırlarını belirten bir talimatname hazırlandı. Bu talimatın Edirne vilâyeti matbaasında Türkçe, Rumca ve Bulgarca olmak üzere üç dilde bastırılarak bölgedeki muhtarlara dağıtılması kararlaştırıldı (14 Mayıs 1867/2 Mayıs 1283, BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme [A. MKT. MHM.], 382/43).

Öte yandan neşrinin üzerinden yaklaşık 21 yıl geçmiş olmasına rağmen, Aydın vilâyetine bağlı olan İzmir şehriyle Manisa kasabasında nizamnamenin öngördüğü düzenlemeler yapılamamış ve muhtarlıklarla ihtiyar heyetleri teşkil edilememişti. Başka bir vesile ile nizamnamenin uygulanmadığı ortaya çıkınca, buralarda da mahalleler yeniden düzenlenerek muhtarlıklar ve ihtiyar heyetleri oluşturuldu (19 Nisan 1888/7 Nisan 1304, BOA, Dahiliye Nezareti Evrakı, Mektubî Kalemi [DH. MKT], 1502/56).

40 Bazı köy ve kasabalarda verginin dışında halktan "masarıf", yani giderler başlığı altında paralar topluyor; hatta vergiden önce bu paraları tahsil ediyor; ödeyemeyecek durumda olan fakirlerin eşyalarını düşük ücretle kendileri satın alıp türlü yolsuzluklara tevessüle kadar işi vardırıyorlardı (27 Aralık 1861/24 Cemaziyyelâhir 1278, BOA, A. MKT. UM, 527/94). Yine İzvornik sancağında benzer bir yolsuzluk için bkz. 7 Ocak 1862 (5 Receb 1278), BOA, A. MKT. UM, 530/67.

gisini ödediğini veya ödediği verginin miktarını gösteren bir belge olmadığından muhtarlar söz konusu yolsuzluklarını herhangi bir engele rastlamaksızın sürdürebilmekteydi.[41]

Daha sonra yapılan bazı düzenlemeler ve çıkarılan nizamnamelerle bu sorunlara çözüm bulunmaya çalışıldı. Nitekim, vergi dışında, halktan câmi, kilise ve köy gideri veya *ihtiyat akçesi* adı altında para toplanması kesinlikle yasaklandı; ayrıca vergi mükelleflerine verilmek üzere, ödedikleri verginin miktarını belirtir renkli, 1 ve 5 kuruşluk *eda tezkireleri* hazırlandı. Muhtarlar vergiyi tahsil ettiklerinde bu tezkirelerin arkasını mühürleyip vergi mükellefine verecek; ayrıca topladıkları paraları kendi yanlarında alıkoyamayacak ve vergi mazbatalarına işleyerek kaza sandığına yatıracaktı. Böylece eda tezkireleriyle kaza sandığına teslim makbuzları mukabele edildiğinde muhtarların yolsuzluk yapıp yapmadıkları denetlenebilecek ve muhtar ve diğer görevlilerin halkı zarara uğratmaları önlenebilecekti.[42] Tahsilât işinde görev aldıkları için ortaya çıkan bu gibi yolsuzluk uygulamaları, 1877'de meclis-i mebusanda gerçekleştirilen vilâyet kanunu görüşmeleri esnasında da mebuslar tarafından dile getirildi.[43] Muhtarların yapmış olduğu diğer bir yolsuzluk da, yanlış bilgileri içeren ilmuhaberler düzenleyerek hükümeti yanıltmalarıydı.[44]

Hükümet suçu sabit görülen muhtarları doğrudan veya ihtiyar meclisinin isteği üzerine görevden alabilirdi. 1864 vilâyet nizamnamesi, muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinin yılda bir kere yapılmasını öngörüyorsa da, bunun gerçekleştirilebildiğini iddia etmek güçtür. Öte yandan muhtarın veya bir ihtiyar

---

41 "parayı veren mükellefin elinde verdiğini ispat edecek bir şey yoktur. Muhtar aldığını deftere yazmaz veyahut noksan yazar ise aksini ispat edecek bir delil bulunamaz. Paraları muhtar zimmetine geçirir, kendisi gaybubet veya vefat eyler ise, bu nizam mucebince vergi bakıyyesi yine ahaliden tahsil edilir. İşte umür-ı mâliyyede en büyük zulüm budur. Bu sebeplerle çok sürmemiş, her tarafta feryatlar ayyuka çıkmış, ve bu mukarreratın kifayetsizliği, adaletsizliği anlaşılarak..." (Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1330, II, 66).

42 Ancak bütün bu düzenlemeler de tahsilât ve vergi konusundaki karışıklığa ve haksızlıklara çözüm olamadı (A. Vefik, *a.g.e.*, II, 67-70).

43 İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 115.

44 BOA, Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB), 59/10, lef 3.

heyeti üyesinin görevden alınması veya ölmesi durumunda, söz konusu bir yıllık süre beklenmeksizin olağanüstü seçim yapılarak yerine yenisi seçilirdi. Muhtarlık ve ihtiyar meclisi seçimlerinde oy kullanabilmek için, yıllık asgari 50 kuruş vergi vermek, Osmanlı uyruklu ve erkek olmak ve 18 yaşını doldurmak; seçilebilmek için ise, yine Osmanlı uyruklu ve erkek olmak, 30 yaşını doldurmak ve senede en az 100 kuruş vergi vermek gerekiyordu.[45] Bu son şart uygulamada sorun oldu; zira bazı yerlerde 100 kuruş vergi veren mükellef çıkmadı. Bunun üzerine muhtarların, en çok vergi verenler arasından seçilmesi şeklinde bir ara çözüm bulundu.[46] Görüldüğü gibi seçme ve seçilebilme hakkını elde edebilmek için belli bir iktisadî güce sahip olmak şarttı.[47] Öte yandan altı ayda bir vergi kâtipleri vasıtasıyla görülmesi gereken muhtarların hesapları, çoğu kere yıllarca kontrol edilemedi. Böyle olunca da, bir kere seçilen muhtar bazen değişmeksizin senelerce görevini sürdürebiliyor; ayrıca hesapları incelenmediğinden dolayı halktan tahsil etmiş oldukları vergi gelirleri, uzun süre zimmetlerinde kalabiliyor ve bu da devleti zarara uğratıyordu.[48]

Muhtar ve ihtiyar heyeti seçimleri yapıldıktan sonra seçim sonuçları, altında köyün ileri gelenlerinin mühürlerinin bulunduğu bir mazbatayla arzedilirdi. Nizamnamede öngörüldüğü gibi, mazbatada imzası bulunanlar seçtiklerine kefil olur ve bunlardan birisi hazineye ait gelirlerden zimmetine para geçi-

---

45 "Vilâyet Nizamnamesi", s. 619-620; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 113.

46 5 Haziran 1910 (23 Mayıs 1326), BOA, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi (DH. MUİ), 101/12.

47 Muhtarların köy veya mahallenin zenginleri ve hatırı sayılır kişileri arasından seçilmesi, muhtarlık teşkilâtının ilk kurulduğu yıllardan beri gözetilen bir uygulamaydı. Nitekim teşkilâtın taşrada ilk kurulduğu yerlerden biri olan Sivas eyaletinde muhtarlar seçilirken bu özelliğin göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır (G. Eken, *a.g.m.*, s. 522-523).

48 "Muhtarların her altı ayda bir defa vergi ketebesi marifetiyle hesaplarının görülmesi müttehez olan usûl icabından olduğu halde hesabatı müddet-i medîde rüyet edilmemekte ve muhtarların her sene tecdid edilmeleri nizam iktizasından iken bunlar senelerce muhtarlıkta kalmakta olarak bu suretle hesapları görülmeyen muhtaranın borçları içün ahalinin mesul tutulmaları muvâfık-ı ma'delet olamayacağından..." (30 Ağustos 1899/18 Ağustos 1315, BOA, Dahiliye Nezareti, Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu [DH. TMIK. S], 27/71, lef 1).

rir veya herhangi bir yolsuzluğa saparsa, devletin zararını ödeyeceklerini taahhüt ederdi.[49] Devlet bu yöntemle seçilen kişileri mahallî güçlerle denetim altına almak istiyordu. Bu nizamname önce pilot bölge olarak Midhat Paşa tarafından Tuna vilâyetinde uygulandıktan sonra yavaş yavaş ülkenin diğer bölgelerine doğru yaygınlaştırıldı.

21 Ocak 1871 (9 Kânunisâni 1286) tarihli *idare-i umumiyye-i vilâyât nizamnamesi*nin en önemli yeniliği, muhtar ve ihtiyar meclislerinin üzerinde kontrol ve nezaret yetkisi olan nahiye müdürlerini getirmiş olmasıdır. Dolayısıyla, muhtarlar, artık devletle iletişimini kaza yöneticisi yerine, köy ile kaza idareleri arasında bir ara birim olarak yerini alan nahiye müdürü vasıtasıyla gerçekleştirecekti. Nahiye müdürünün bunun dışında köyle alâkalı idarî ve inzibatî bazı yükümlülükleri de vardı. Mülkî yükümlülükleri, hükümetin tebliğ ve emirleriyle kanun ve nizamları muhtarlara duyurmak, doğum, ölüm ve veraset konularında muhtarların yaptıkları tahkikatı ve muhtarlarla ihtiyar heyetleri seçimlerini denetleyip kazaya bildirmek; muhtarlar ve ihtiyar heyetleriyle vergi tahsilâtı hususlarında halkın yaptığı şikâyetleri tahkik ve teftiş edip kaymakama rapor etmek; güvenlikle ilgili görevleri, cinayet hadiselerinde ilk incelemeyi yapıp kazaya bildirmek; malî yükümlülükleri ise, köyün hissesine düşen vergiyi belirtir tevzi pusulalarının köy muhtarlarına taksim edip bu vergilerin toplanmasına nezaret etmekten ibaretti. Ancak nahiye müdürlerinin ihtiyar heyetlerinin görev alanlarına müdahale yetkisi yoktu.

Bu nizamname muhtarların konumunda ve görevlerinde fazla bir değişiklik getirmiyordu. Mutad görevlerini yerine getirirken yukarıda da ifade edildiği gibi, kaza idarecisi yerine artık nahiye müdürüne karşı sorumluydular. Muhtarlar, ihtiyar heyetlerinin seçtiği bekçi ve korucu gibi köyün güvenliğinden sorumlu olan görevlilere de nezaret ederdi.[50]

26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan *idare-i umumiyye-i vilâyât*

---

49 BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Umum Vilâyât (Y. PRK. UM), 57/113.

50 "İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi", *Düstur*, I. Tertip, İstanbul 1289, I, 636-639.

*kanun-ı muvakkati*yle 1864 ve 1871 tarihli nizamnameler yürürlükten kaldırıldı. Ancak işin garip yönü, yeni kanunun köy ve mahalle idaresiyle ilgili herhangi bir hüküm ihtiva etmemesiydi.[51] Diğer bir ifadeyle, muhtarlık ve ihtiyar heyetleri, söz konusu geçici kanunla hukukî olarak lağvedilmelerine rağmen, hukuksuz ve fiilî olarak görevlerini sürdürdü. Hatta, bazı yerlerde muhtar ve meclis seçimleri lağvedilen 1864 vilâyet nizamnamesi hükümlerine istinaden yapılmaya devam edildi. Dahiliye nezareti söz konusu hukukî boşluğu doldurmak amacıyla, bir ara muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinde kullanılmak amacıyla İstanbul için hazırlanmış olan talimatı bütün vilâyetlere göndererek muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinin bu talimata uygun olarak yapılmasını istedi. Talimata göre, seçmen olabilmek için Osmanlı uyruklu ve 20 yaşını doldurmuş, cinayet veya şeref ve haysiyete dokunur suçlardan dolayı mahkûm olmamış ve vergisini ödemiş olmak; seçilebilmek için ise, bunlara ilâveten Türkçe'yi okuyup yazmak şartları aranmakta; seçilen muhtar ve ihtiyar heyeti, o mahallin en yüksek mülkî âmirinin onayıyla atanmaktaydı. Görevleri de önceki nizamnamelerde belirlenenlerden oldukça farklı olup mebus seçimi, askerlik, tapu ve nüfus gibi muhtelif konulardaki muamelelere esas olacak ilmuhaberleri düzenlemekti.[52]

Muhtar ve ihtiyar heyetleri böylece herhangi bir kanunî dayanağı olmaksızın Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etti ve 1934 yılına kadar da bu şekilde görevlerini sürdürdü. 10 Haziran 1933'te kabul edilen ve 1 Ocak 1934'ten itibaren yürürlüğe giren *belediye teşkilâtı olan yerlerde muhtar ve ihtiyar heyetlerinin lağvını* öngören 2295 numaralı kanunla, görevlerinin önemli bir bölümü belediyelere devredildi.[53] Ancak uygulamada bazı sorunların ortaya çıkması neticesinde 10 Nisan 1944 tarihli ve

51 "İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati", *Düstur*, II. Tertip, İstanbul 1332, V, 186-216.

52 Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu)*, İstanbul 1946, s. 372-373.

53 Daha sonra hazırlanan bir tüzükle muhtar ve ihtiyar heyetlerinin görevlerinden olup belediyeye aktarılan vazife ve yetkiler ayrıntılı bir şekilde tespit edildi (S. Tümerkan, *a.g.e.*, s. 273-376).

4541 sayılı *şehir ve kasabalarda mahalle muhtar ve ihtiyar heyetleri teşkiline dair kanun*la muhtarlık ve muhtarın başkanlığı altında olan ihtiyar heyetleri tekrar oluşturuldu. Yakınlık veya büyüklükleri göz önünde bulundurularak birkaç mahallenin bir muhtar ve ihtiyar heyetine bağlı olarak idaresi veya yine büyüklüğüne ve iş hacmine göre bir mahallede birden fazla muhtar ve ihtiyar heyetinin olup olmaması ilgili belediye meclisinin kararına bırakıldı.

Yeni kanuna göre muhtara köy işlerinde yardımcı olacak olan ihtiyar heyetleri dört asıl ve dört de yedek üyeden müteşekkildi. Muhtar ve ihtiyar heyeti dört yıllık bir süre için mahalle halkı tarafından seçilirdi. Seçmen olabilmek için Türk olmak, en azından 6 aydan beri mahallede ikamet etmek, 18 yaşını tamamlamış olmak, hırsızlık, kaçakçılık, dolandırıcılık, sahtekârlık ve sair yüz kızartıcı suçların birinden veya ağır hapis cezasıyla mahkûm ve kamu hizmetinden mahrum edilmemiş olmak şarttı. Muhtar veya ihtiyar heyetine seçilebilmek için ise, bunlara ilâve olarak 25 yaşını tamamlamış olmak, seçimden en az bir yıl önceden beri o mahallede oturmak ve Türkçe okuyup yazmak şartları aranmaktaydı. Görevdeyken söz konusu şartlardan birisine halel getirecek bir davranış içine giren muhtar veya ihtiyar heyeti üyesinin muhtarlığı veya üyeliği düşerdi. Askerler, subaylar, askerî memurlar ve polisler seçimlerde oy kullanamaz; milletvekilleri, vilâyet meclisi üyeleri, askerler, subaylar, hâkimler ve memurlar muhtarlığa ve ihtiyar heyeti üyeliğine aday olamazlardı.

Vali veya kaymakam görevini kötüye kullanan muhtar veya ihtiyar heyetini yazılı olarak ikaz eder; uyarıya rağmen aynı davranışı sürerse, işten el çektirirdi. Muhtarların görevleri ve seçim şekli kanunda gayet teferruatlı olarak tespit edilmesine rağmen, burada bu ayrıntıya girilmeyecektir. Ancak seçimlerde eşit oy alma durumunda uygulanacak kural, dönemin hâkim zihniyetini yansıtması bakımından ilginç olabilir. Muhtar veya ihtiyar heyeti üyelerinin eşit oy alması durumunda kazananı belirlemek üzere adaylardan evli olan; iki adayın da evli olması durumunda yaşı büyük olan; yaşların da eşit olması

hâlinde çocuğu çok olan tercih edilir; çocuk sayısının da eşit olması durumunda ise kazanan kurayla belirlenirdi. Seçim sonuçları vilâyete bağlı yerlerde valinin, ilçelerde ise kaymakamın onayıyla kesinleşirdi. Kanuna göre muhtar veya ihtiyar heyetleri yaptıkları hizmet karşılığında iş sahiplerinden vilâyet idare heyetinin belirleyeceği bir miktar harç almak ve bunu düzenledikleri belgenin üzerine not düşmek durumundaydı. Tahsil edilen harç muhtarlara ait olup muhtarlık binasının kira, ısıtma ve aydınlatma ücretleriyle diğer giderleri bu harçlardan karşılanırdı.[54]

Hükümetin kabul ettiği 29 Ağustos 1977 tarihli ve 2108 sayılı *muhtar ödenek ve sosyal güvenlik yasası*yla, il özel idareleri vasıtasıyla verilmek kaydıyla muhtarlara aylık bir ödenek tahsis edildi; ayrıca herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayan muhtarlar da Bağkur kapsamına alındı. Böylece hem sabit bir gelire sahip ve hem de sosyal güvenlik şemsiyesine dahil oldular. Öte yandan yukarıda söz konusu edilen hizmetlerden almakta oldukları harçları yine tahsile devam ettiler, ancak bir farkla. Artık harç pulu karşılığı tahsil edecekleri harç bedellerini mal sandıklarına yatıracaklar ve bu paranın %25'i kendilerine pirim olarak geri ödenecekti.[55]

Bu şekilde günümüze kadar gelen muhtarlık ve ihtiyar heyetlerinden oluşan köy/mahalle teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra özellikle Suriye, Ürdün Filistin gibi Arapların meskûn olduğu bölgelerde uzun sayılabilecek bir müddet daha varlığını sürdürdü.[56]

Netice olarak başlıktan da anlaşılacağı gibi, bu kısa ve konuya giriş mahiyetindeki makalede, Osmanlı-Türk idarî teşkilâtlanmasının en küçük mülkî birimini oluşturan muhtarlığın kuruluş ve gelişme süreci ana hatlarıyla ele alındı; özellikle kurulma aşamalarında muhtarlık teşkilâtıyla ilgili bilinmeyen bazı hususlar belgelerin ışığında açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı.

---

54 Mahalle veya köy bekçileri, görevlerini yaparken muhtar ve ihtiyar heyetine yardım etmekle yükümlüydü (*Düstur*, III. Tertip, Ankara 1944, XXV, 227-234).

55 *Düstur*, V. Tertip, Ankara 1977, XVI/2, 2456-2457.

56 C. V. Findley, "Mukhtar", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1993, VII, 520.

Bunlardan birisi, gayrimüslim mahalle ve köylerinde muhtarların gördüğü işleri yerine getirmek üzere, yaygın kanaatin aksine, *kâhya*ların kısa bir süre için de olsa atandığının ortaya çıkmasıdır. Bu kısa uygulamanın ardından, yaklaşık otuz yıla yakın bir süre gayrimüslim köylerini yeniden kocabaşıların yönettiğini görüyoruz. 1860'da kocabaşılık namı muhtarlığa dönüştürüldü ve bundan sonra hem müslim ve hem de gayrimüslim köy idarecilerine muhtar tesmiye edildi. Makalenin getirdiği diğer bir yenilik de, Tanzimat'ın ilânına kadar muhtar ve kocabaşıların gördükleri işlerin mukabili olarak vergiden muaf tutulmuş olduklarının tespitidir. Tanzimat'la beraber söz konusu muafiyetleri kaldırılınca, sadece köylerin muhtar ve kocabaşılarına köylerinin büyüklüğüne göre yıllık maaşlar bağlanması düşünüldü; hatta bu tasarı kısa bir süre için de olsa tatbik edildi. Ancak muhassılların yüksek maaşlar bağlaması ve bunun neticesinde maaş yekûnûnün bütçe imkânlarını aşması yüzünden bu uygulamadan vazgeçildi. Öte yandan konu hakkında yazan araştırmacıların hemen hemen müttefik oldukları bir husus olan muhtarların halkın seçimiyle işbaşına getirildikleri şeklindeki tartışmasız bilginin de doğru olmadığı bu çalışmayla ortaya çıktı. Muhtarlar belirlenirken halkın görüş ve yönelimleri tabiiki göz önünde bulundurulurdu; bu tahmin edilebilir. Ancak bu durum yukarıda da açıklandığı üzere, onların seçilerek işbaşına getirildiğini göstermediği gibi, bu yönde herhangi bir veriye de sahip değiliz. Yaptığımız bu muhtasar analiz bile, Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde en önemli organlardan birisi olan muhtarlık ve biraz daha genel bir ifadeyle köy idaresi hakkındaki bilgilerimizin son derece sığ, eksik ve yanlış olduğunu ortaya koydu. Dolayısıyla konu hakkında monografik çalışmaların yapılması zamanının gelmiş ve geçmekte olduğunu ifade etmek bir abartı sayılamaz.*

(*) Bu makale daha önce *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*'nde (sayı 14, İstanbul, 2006, s. 10-33) yayınlanmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerinden intikal eden bürokratik yapısı, özellikle 18. yüzyıldan itibaren dünyadaki dengelerin yavaş yavaş aleyhine dönmeye başlamasıyla beraber ortaya çıkan yeni sorunlara karşılık ve çözüm bulamaz oldu. Öte yandan devlet bürokrasisi 15. ve 16. yüzyıllarla kıyas kabul etmez derecede büyüdü; artan iş hacmine ve karmaşıklaşan bürokratik muamelelere paralel olarak personel sayısı da giderek çoğaldı. Büyüme, yetişmiş ve uzmanlaşmış insana olan ihtiyacın artması demekti; oysa klasik sistemin uzun süren memur yetiştirme süreci artan ihtiyaca cevap veremediği için ehliyetli memur ve istihdam problemi ortaya çıktı. Ayrıca devletin dış gelişmeleri düzenli ve kurumsal olmayan haber alma kaynaklarıyla takip etmeye çalıştığı istihbarat yapısı da, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevini iyice kaybetti. Zira diplomasi artık devletin geleceği için hayatî bir önem arz etmeye başlamıştı. Diğer devletlerin başkentlerindeki gelişmelerin, olağanüstü elçiler, tüccarlar ve sair kaynaklarla sağlanan sathî bilgilerle geçiştirilemez ciddi bir anlamı vardı artık devlet için. Öteden beri tercüme işlerinde istihdam edilen Fenerli Rumların 1821 Yunan İsyanı'yla beraber devlet nezdinde sâbıkalı duruma düşmesi bu yapının da yeniden organize edilme-

sini gerektirdi. Diğer yandan 18. yüzyıldan itibaren devletin müdahil olduğu uzun süren savaşların finansmanı ve toprak kaybı neticesinde oluşan vergi ve hazine girdilerindeki azalma, maliyenin çoklu hazine sistemi ve çok başlı yönetimle artık daha fazla sürdürülemeyeceğini açık bir şekilde ortaya koymuştu.

Avrupa'daki gelişmelerin etki ve zorlamasıyla klasik Osmanlı idarî sisteminde ortaya çıkan bu sorunlar, artık idarî yapıda ciddi bir düzenlemeye gidilmesini zorunlu hale getirmişti. Neticede problemleri gayet isabetli bir şekilde tespit eden II. Mahmud, idarî sistemi o dönemin gereklerine göre yeniden düzenleyerek çağdaş ve merkezî bir hükümet yapısı oluşturdu. Nezaretleri ve meclisleri kurarak mevcut devlet yapısını tamamıyla dönüştürdü ve yaptığı değişikliklerin adını da *Tanzimat-ı hayriyye* olarak belirledi. Kendisinin bu nitelemesi Tanzimat Fermanı'nın yaklaşık bir buçuk sene kadar öncesine aittir. Kanaatimize göre yanlış olarak *Tanzimat dönemi* olarak nitelendirilen 1839 sonrası dönemde ise II. Mahmud'un gerçekleştirdiği büyük dönüşümün ayrıntıları ele alınmıştır. Dolayısıyla Tanzimat döneminin başlangıcının 3 Kasım 1839'da değil, II. Mahmud dönemi olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Merkez ve taşra bürokrasisindeki bu reformlar, daireler arasında deveran eden belgeleri sayısal olarak öncesiyle kıyas kabul etmez derecede çoğalttığı gibi, dil, şekil ve muhteva yönünden de önemli ölçüde değişikliğe uğramalarına neden oldu. Belge sayısındaki artış, evrak akışında ve eski evraka müracaatta yeni bazı düzenlemelerin yapılmasını da beraberinde getirdi; belge ve defterlerin sistemli olarak bir merkezde muhafaza edilebilmesi ve başvurulduğunda kolaylıkla ulaşılabilmesi için *hazine-i evrak* denilen modern arşiv kuruldu. Arşivlik malzeme, güncelden geçmişe doğru bir sıra takip edilerek, yani bürokrasinin en çok ihtiyaç duyduğu ve sık sık başvurduğu evraka öncelik verilerek tasnif edildi; iç ve dış sorunlar dosyalar halinde düzenlendi. Ayrıca gerek Bâbıâlî'ye gelen, gerekse buradan taşraya veya İstanbul'daki diğer devlet dairelerine yazılan evrakın akışının belli bir düzen dahilinde yapılabil-

mesi için *Bâbıâlî evrak odası* adıyla yeni bir birim oluşturuldu. İdare ve maliyedeki bütün bu merkezîleştirme çabalarının bir gereği ve sonucu olarak bürokrasinin yazışma dili de yavaş yavaş sadeleştirilerek mümkün mertebe açık ve anlaşılır Türkçe ibareler kullanılmaya başlandı.

Padişahın onayını gerektiren herhangi bir konuda irade çıktıktan sonra, bu irade gereği yapılmak, diğer bir ifadeyle muhtevasındaki emirler uygulanmak üzere, icranın başı olan sadarete gönderilirdi. Sadaret dosyayı ve içindeki vesikaları ilgili devlet dairelerine gönderir ve her daire kendi yaptığı muamele veya açıklamayla ilgili vesikaların arkasına not düşerdi. Böylece birkaç daireyi dolaşan evrak kısa bir süre içinde âdeta müsveddeye dönebiliyordu. Bu sakıncayı ortadan kaldırabilmek için her bir dairenin uygulamaya yönelik olarak belge üzerine düştüğü mütalaa ve muameleleri birer harfle rumuzlaştırıldı. Bu tedbirle evrakın üzerinde daha az yazı ve not düşülmesi sağlanacaktı. Padişahların yazılı iradelerinin ve diğer bazı evrakın üzerinde rastlanan bu rumuzların deşifre edilmesi, hem Osmanlı diplomatiği hem de bürokrasisinde belgelere istinaden yürütülen muamelelerin seyrinin tespiti açısından son derece ehemmiyetlidir. Diğer bir ifadeyle belgelerin ihtiva ettiği bilgiler kadar, arkalarında mevcut işaretler de konu açısından açıklayıcıdır. Bu ise, sağlam bir belge bilgisi (diplomatik) sayesinde mümkündür ve diplomatik bilgisi, tarih çalışmaları için hayatî derecede önemlidir.

Bu noktada halkla hükümet arasında önemli bir fonksiyon gören mahallî eşrafın (âyan) II. Mahmud'un saltanatının hemen başında konumlarını merkezî hükümet nezdinde meşrulaştırmaya yönelik bir girişimini de burada söz konusu etmek gerekir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkla devlet arasındaki ilişkileri düzenleyici bir rol oynayan taşra âyanı, 17. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya ve bir sonraki yüzyılda ise mahallî hanedanlara dönüşmeye başladı. Âyanın nüfuzlu ve büyük ailelere dönüşmesi ve bu hanedanların merkezî hükümet aleyhine gelişmesi, hükümeti bir yandan rahatsız ederken, bir yandan da bu fiilî durumu kabul etmek zorunda

bıraktı. Anadolu ve Rumeli'nin değişik yerlerinde nüfuzlarını tesis eden ve birbirleriyle ve hükümetle ciddi bir mücadeleye girişen âyanın bu yükselişi, Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle varılabilecek en üst noktaya kadar ulaştı. Kabakçı Mustafa İsyanı üzerine ordusuyla İstanbul'a gelip III. Selim'i tekrar tahta geçirmek isteyen Rusçuk âyanından Alemdar Mustafa Paşa, padişahın öldürüldüğünü görünce yerine geçen IV. Mustafa'yı uzaklaştırıp II. Mahmud'u tahta geçirdi ve kendisi de sadrazam oldu. Alemdar'ın merkezî hükümetle taşra âyanı arasındaki çekişme ve gerilimi sona erdirmek amacıyla iki tarafı bir araya getirmek ve bir anlaşma zemini oluşturmak üzere yaptığı çalışmaların sonucunda merkezî hükümetle yirmi dört âyan arasında Ekim 1808'de imzalanan Sened-i İttifak, o zamana kadar Osmanlı Devleti'nde eşi ve benzeri olmayan bir belgeydi.

İşin tuhaf yanı, Osmanlı tarihçileri arasında Sened-i İttifak'la ve âyanlıkla ilgili pek çok yorum ve çalışma yapılmış olmasına rağmen, bu belgenin 1998 tarihinde tarafımızdan yayınlanıncaya kadar tam bir metninin elde bulunmamasıydı. Konuyu daha da ilginç hale getiren ise, belgenin yukarıda bahsedilen hazine-i evrakın ilk tasnif çalışmalarından, yani Osmanlı döneminden beri açık olan bir tasnifte bulunuyor olmasıydı. Böylece o zamana kadar eksik metin üzerinden yapılan yorumların ne kadar yanlış ve hilâf-ı hakikat olduğu da, demokrasi tarihimizle ve anayasa hukukumuzla ilgilenen araştırmacıların istifadesine sunulan bu belgeyle ortaya çıkmış oldu. Belgenin ortaya koyduğu en önemli gerçek ise, padişahın da bu senedi onayladığı, senedin içeriğinden sorumlu olduğu ve belgenin kendisini de bağladığıdır.

Zaman zaman ifade edildiği üzere 18. yüzyıl Osmanlı Devleti için çok önemli bir geçiş evresi; idarî teşkilât açısından bakıldığında ise sanıldığının ve genel kabulün aksine, klasik dönem diye adlandırılan devrin müesseselerinin kemale erdiği ve tekemmül ettiği bir devredir. Bu oluşumda zaruretlerin de zorlayıcı bir rolü vardır. Zorunluluğun ön plana çıkardığı kurumlardan birisi de, öteden beri olağanüstü durumlarda toplanan

meşveret meclisidir. Önceki dönemlerde gerektiğinde toplantıya çağrılan bu meclis, özellikle yüzyılın ikinci yarısında yaşanan iç ve dış sorunlar yüzünden daha sık toplanmaya ve meclisin gündemi de gittikçe idarî sistemin olağan konularına inhisar etmeye başladı. Meclisin idarî sistemde sıklıkla kullanılması, biraz da bu dönemde devletin yaşadığı büyük sıkıntılarda sorumluluğun devlet merkezindeki değişik güç gruplarıyla paylaşılması ve padişah ve yanındaki birkaç üst düzey yöneticinin fikriyle önemli sorunları çözüme kavuşturmak yerine özellikle ulemâyı da işin içine katarak alınan kararları halk nezdinde daha meşru bir zemine çekme anlayışının neticesidir. Böylece meclis idarî sistemdeki yerini gün geçtikçe sağlamlaştırdı ve II. Mahmud'un daimî meclisleri kurmasından sonra da rutin çizgisine, yani olağanüstü durumlarda gerektiğinde toplanma periyoduna geri döndü.

II. Abdülhamid, yakınçağ Türk tarihinin üzerinde en çok konuşulan ve spekülasyon yapılan siyasî şahsiyetlerinden biridir. Ancak, çoğu kere tartışmaların soğukkanlı bir zeminde gerçekleştirildiğini ve fikir yürütenlerin konuyu anlamaya ve izah etmeye çalıştığını söylemek zordur. Tartışma ve yorumlar büyük ölçüde itham veya savunma amacıyla yapılmaktadır. Bu konudaki en temel problem, tartışanların ön kabulleri ve bu ön kabuller doğrultusunda argümanlar geliştirmeleridir. Öte yandan padişahla ilgili yapılan yorumlar, esas olarak II. Abdülhamid döneminde yaşamış olan aydın ve devlet adamlarıyla bilhassa İttihat ve Terakki mensupları olmak üzere, daha çok muhaliflerinin o dönemde ve daha sonra yazdıkları doğrultusunda şekillenmiştir ve büyük ölçüde de şekillenmeye devam etmektedir.

Olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ana mecrada yapılan ve araştırmalar neticesinde değil, ön kabuller ve peşin hükümler muvacehesinde oluşan bu değerlendirmelerin ve II. Abdülhamid döneminin soğukkanlı bir şekilde yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Konuyla ilgili yaptığımız araştırmalar, padişahla ilgili yapılan yorumların bir kısmında hakikat payı olduğunu ve bir bölümünün ise doğru olmadığını ortaya koydu. Bu nor-

maldir ve anlaşılabilir; o dönemi yaşamış ve bazı eziyet ve zülumlere katlanmış olan aydınların yapmış oldukları hissî değerlendirmelerin bir kısmının abartılı olabileceği düşüncesinden hareketle, onların sundukları verilerin başka kanıtlarla da desteklenmesi lâzımdır. Yukarıda ilgili kısım incelendiğinde görüleceği üzere arşiv belgeleri, dönemin aydınlarının ve padişahın yakınında bulunmuş olan kişilerin bırakmış olduğu hatıratlar ve diğer veriler mukayeseli ve herhangi bir peşin hükme kapılmadan birlikte ele alındı ve bazı kanaatlere ulaşıldı. Dönemin değişik konuları bu yöntem ve bakış açısıyla yeniden ele alınarak ayrıntılı monografilerin hazırlanması gerekmektedir. Bu yapıldığı takdirde, modernleşme tarihimiz açısından belki Tanzimatçıların akıllarından bile geçmeyen pek çok yeniliğin gerçekleştirildiği ve birçok alanda Cumhuriyet'in altyapısının oluşturulduğu bu dönem daha sağlıklı bir şekilde incelenerek tarihteki yerini alabilecektir.

Ekler

Ek I

Meclis-i Meşveret Mazbatası (H H. nr. 12543 - A)

Ek II

Sened-i İttifak'ın metni (HH, nr. 35242)

Ek III

İradenin arkasında bulunan ve muamele tarihini gösteren "cevab-ı resmî bu tarih ile verilmiştir" ibareli yazı (İ. Har, nr. 11)

Ek IV

Padişahın Rik'a yazıda bazı harflerin bitiştirilmeden açık yazılmasını isteyen ilginç iradesi (I. Dah, nr. 386)

مذکور مشهور مذکره مذکوره بورایه جهانی شهنشاهی ده

مذکوره مشهوره مذکره مذکوره بورالرده هیچ ده

معروض عبد کمینه لریدر که

خاکپای سامیلرینه تعریف و بیاندن مستغنی دائره اولدیغی اوزره بر مدتدن برو باب عالیه مکتوبی اوطه‌سی و مدی اوطه‌سی

و اقلام سائره‌ده قوللانیلان و یازیلان رقعه یازوسی رسم عتیق اوزره اولیوب شیوه‌لو اوله‌رق یازلمقده ایدوب بعض حروفاتی

حسن الوصلی و حیاتی یازلمق ایچون بالاده مذکور حرفلر اولچه‌له تحریر قلنمقده اولوب حال بوکه بو صورت مزاج کرامت امتزاج حضرت

شهنشاهیه مغایر اوله‌رق خاکپای سامیلرینه رخ نموده اولدیغم وقت ذات دولتلرینه بو صورت اراده سنیه‌یی افاده ایله بونده بویله

حضور همایونه حضرت شاهانه‌یه یازیلان تقاریر علیه‌ده او مثللو حروفات یازلماسنه استعمال همت علیه‌لری رجا اختتام

خصوصا امر و فرمان جناب جهانبانی بیورلمش دیو بوراده سنیه‌یی افاده ضمننده تصدیع سر دولتلرینه ابتدار اوزره ایکن بو کوکی تقریر عالیه

قفل رفعت بک افندم حضرتلرینک اثر خامه‌لرینه اولان بر تقریر عالیه‌ده او مقوله حرف یازلدیغی و بالتصریح اراده شاهانه‌لری

هنوز افاده ایده مدیکم معلوم شهنشاهی بیورلدقده بر قطعه تذکره عاجزانه‌مله درحال کیفیتک ذات والالرینه بیلدیرلمسی قوللرینه

تکرار امر و اراده بیورلمش اولمغله منطوق منیفی اوزره استشعاره جسارت اولندیغی اولبابده امر و فرمان حضرت من له الامرکدر

Ek V

Muameleli evrakta yetkili kişi tarafından konulan ve doğrudur anlamında "sahihtir" kelimesinin kısaltılmış şekli olan sah işareti (Cevdet, Maarif, nr. 390)

Ek VI

Sah çekme işlemini pratikleştirmek amacıyla sah yerine kullanılmak üzere kazdırılan sadaret mührü. Bu mühür sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya aittir (BEO, A. DVN., 340/23)

Ek VII

6 Mayıs 1847 (20 Cemaziyyelevvel 1263)'de Yapılan Düzenlemeye Göre Yazışmalarda Devlet Adamlarına Hiyerarşik Olarak Kullanılacak Elkabı Gösterir Liste (21 Cemaziyyelevvel 1263, *Takvîm-i Vekayi*, Nr. 333; Gurre-i Cemaziyyelâhir 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 333).

Makam-ı vâlâ-yı sadaret-uzmaya, ulemâ cânibinden "ma'rûz-ı dâ'î-i kemineleridir ki" sâirleri cânibinden "ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki", ibare arasında ism-i zâtî zikrolunmasına mecburiyet olduğu hâlde "devletlü, fahâmetlü hazretleri".

Rütbe-i celile-i sadaret-uzmayı ihraz etmiş zevât-ı fihâm hazerâtına, ulemâ cânibinden "ma'rûz-ı dâ'îleridir ki" sâirleri cânibinden "ma'rûz-ı çâkerleridir ki", ibare arasında ism-i zâtî zikrolunduğu hâlde "devletlü, übbehetlü paşa hazretleri".

Emir-i Mekke-i Mükerreme hazretlerine ve ma'zûllerine, "devletlü, siyâdetlü efendim hazretleri".

Dârüssaâdetü'ş-şerife ağası hazretlerine, "devletlü, inayetlü efendim hazretleri".

Makam-ı celil-i seraskerî ile şeref-i sihriyyet-i seniyyeye nâil olmuş vükelâ-yı fihâma, "devletlü, atûfetlü efendim hazretleri".

Vükelâ-yı fihâma ve ordu-yı hümâyûnlar müşirân-ı izâmına ve vükelâlıktan münfasıl bulunan zevât-ı kirâma, "devletlü efendim hazretleri".

Vüzerâ-yı izâma ve rütbe-i bâlâya ve ser-mukarrebîn-i hazret-i şehriyârî ile mâbeyn-i hümâyûn-ı şâhâne başkitabet-i celilesine ve dâr-ı şûrâ-yı askerî reisü'r-rüesâlığı memuriyet-i behiyyesine, "atûfetlü efendim hazretleri".

Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveliyle ferikan-ı izâma, "saâdetlü efendim hazretleri".

Mir-i miran-ı kirâm ve rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânîsine, "saâdetlü efendim".

Mirliva paşalara ve rütbe-i sâniye sınıf-ı evveline, "izzetlü efendim".

Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânîsine ve Istabl-ı Âmire müdiri pâyelülerine, "izzetlü efendi bey ağa".

Miralaya ve rütbe-i sâliseye ve kapucubaşılara, "rıf'atlü efendi bey ağa".

Kaymakamlara ve rütbe-i râbia ve hâmiseye ve anlara muâdil bulunanlara, "fütüvvetlü efendi bey ağa".

Rütbe-i mezkûrenin mâdûnunda bulunanlara ve memuriyette olanlara, "hamiyetlü efendi bey ağa".

Ahâd-ı nâs beyninde, "benim pederim, biraderim, oğlum".

Tarîk-i İlmiyyeye Hitap Şekli

Mesned-i âlî-i meşihat-ı İslâmiyye'ye, ulemâ cânibinden "ma'rûz-ı dâ'î-i dîrîneleridir ki", sâirleri cânibinden "ma'rûz-ı bende-i dîrîneleridir ki", ibare arasında ism-i zâtî zikrolunduğu hâlde "devletlü, semâhatlü hazretleri".

Meşihat-ı İslâmiyye ma'zûllerine, ulemâ cânibinden "ma'rûz-ı dâ'îleridir ki", sâirleri cânibinden "ma'rûz-ı bendeleridir ki", ibare arasında ism-i zâtî zikrolunduğu hâlde "devletlü, faziletlü hazretleri".

Sudûr-ı izâma, "semâhatlü efendim hazretleri".

İstanbul kadısı pâyelülerine, "faziletlü efendim hazretleri".

Haremeyn-i Şerifeyn pâyelülerine, "faziletlü efendim".

Bilâd-ı erbaa ve mahrec mevâlisine, "faziletlü efendi".

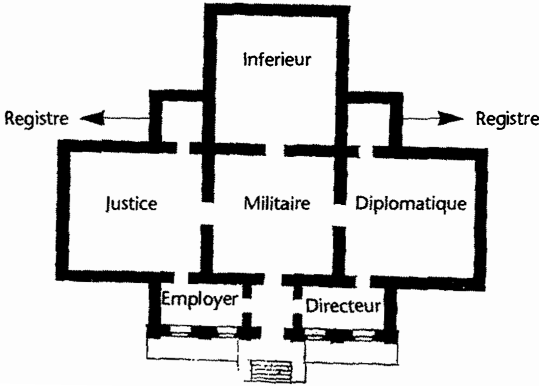
Müderrisîne, "mekremetlü efendi".

Kudâta, "meveddetlü efendi".

Ek VIII

Hazine-i evrakın Fossati tarafından çizilen planı
(İrade, Mesail-i Mühimme, nr. 659, lef 5)

Ek IX
Sultan Abdülmecid

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a- Belgeler*

1. Bâbıâlî Evrak Odası Sadaret Evrakı
   - Âmedî Kalemi (A. AMD).
   - Sadaret Divân Kalemi (A. DVN).
   - Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL).
   - Mektubî Kalemi, Umum Vilâyât (A. MKT. UM).
   - Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT).
   - Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair (A. MKT. NZD).
2. Cevdet Tasnifi
   - Cevdet, Dahiliye.
   - Cevdet, Hariciye.
   - Cevdet, Maliye.
3. Dahiliye Nezareti Evrakı
   - İdare-i Umumiyye Evrakı (DH. İ. UM).
   - Mektubî Kalemi (DH. MKT).
   - Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi (DH. MUİ).
   - Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. S).
4. Hariciye Nezareti Evrakı
   - Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT).
5. Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HH).

(*) Kullanılan belgeler metinde gösterilmiştir.

6. İrade Tasnifi
- İrade. Dahiliye (İ. Dah.).
- İrade. Divân-ı Alıkâm-ı Adliye.
- İrade. Hariciye (İ. Har.).
- İrade. Hususi.
- İrade. Meclis-i Mahsus (İ. MM.)
- İrade. Meclis-i Vâlâ (İ. MV.).
- İrade. Mesâil-i Mühimme (İ. Mes. Müh.).
- İrade. Taltifat.

7. Yıldız Tasnifi
- Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.Res).
- Perakende Evrakı, Umum Vilâyât (Y. PRK. UM).

8. Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB).

b- Defterler

1. Bâbıâlî Evrak Odası Defterleri (BEO),
   a. *Ayniyat Defterleri.*
   nr. 769; nr. 770; nr. 772, nr. 776; nr. 780.
   b. *Nezaret ve Devair Gelen Giden Defterleri (NDGGD).*
   nr. 129/4-7; nr. 278/8-1; nr. 344/8-67; nr. 281/8-4; nr. 445/10-46; nr. 362/8-85, s. 4; nr. 362/8-85; nr. 344/8-67; nr. 473/10-74; nr. 278/8-1; nr. 279/8-2; nr. 280/8-3; nr. 281/8-4; nr. 282/8-5; nr. 445/10-46; nr. 550/14-13.
   c. *Vilâyât Gelen-Giden Defterleri.*
   nr. 1024.
2. *Buyuruldu Defteri,* nr. 1; nr. 3.
3. *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD).*
   nr. 7545; nr. 7584; nr. 8356; nr. 9214.
4. *Meclis-i Tanzimat Defterleri,*
   nr. 30.
5. *Meclis-i Vâlâ Defterleri.*
   nr. 175, nr. 321; nr. 436.
6. *Maliye Nezareti Defterleri*
   - *Masarıfat (ML. MSF),* nr. 18.
7. *Mühimme Defterleri.*
   nr. 144; nr. 166; nr. 183.
8. *Yıldız Defterleri.*
   nr. 4; nr., 181; nr. 182; nr. 183; nr., 184; nr., 186; nr. 187; nr., 189; nr., 190; nr., 193; nr. 194; nr. 195; nr., 198; nr., 200; nr., 204; nr. 253; nr. 254.

B. Dolmabahçe Sarayı Arşivi

Evrak II, nr. 1705

C. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [TSMA]
Defter, nr. 3208.

D. İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi,
İstanbul Kadılığı Mahkemesi, nr. 188.

II. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyyemiz", *TOEM*, 1 Nisan 1329, I/1, s. 9-19.

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, C. II, İstanbul 1330.

Abdülhamid'in Hâtıra Defteri, (Haz. İsmet Bozdağ), Kervan Yayınları, İstanbul 1975.

Ahıshalı, Recep, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Reisü'l-küttâblık Müessesesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

——, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttablık (XVIII. yüzyıl)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul 2001;

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I-XII, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1309.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, C. V, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1302; C. VIII, Sabah Matbaası, İstanbul 1328.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 173.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), TTK, Ankara 1994.

Akşın, Sina, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", AÜDTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1994, XVI/27, s. 115-123.

Aktaş, Necati, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1, Mart 1985, s. 67-72.

——, Halaçoğlu, Yusuf, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, İstanbul 1992, V, 122-126.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.

Akyılmaz, Gül, *Reis-ül-küttap ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1990,

Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1982.

Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, TTK, Ankara 1985.

Ali Said, *Saray Hâtıraları*, (Haz. Ahmet Nezih Galitekin), Nehir Yayınları, İstanbul 1994.

Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi, TY. 5959.

Armağan, Mustafa, *Gelenek*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat ve Siyaset Hâtıralarım*, (Haz. Ekrem Işın), İletişim Yayınevi, İstanbul 1993.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

Beyhan, Mehmet Ali, *Türk Arşivlerinin Dünya Arşivleri Arasındaki Yeri ve Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul 1986.

Binark, İsmet, "Arşivlerimizin Önem ve Değeri ve Osmanlı Devleti Döneminde Arşivlerimizin Islahı ile İlgili Olarak Yapılmış Çalışmalar", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1986, I, 155-162.

Bolayır, Ali Ekrem, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, (Haz. Metin Kayahan Özgül), Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.

——, "Yıldız Sarayında Başkitâbet Dâiresi: İrâdât-ı Seniyye", *Yenigün Gazetesi*, nr. 268, 20 RA 1338; nr. 269, 21 RA 1338.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Cihan, Ahmet, *Modernleşme Döneminde Osmanlı Uleması (1770-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Çadırcı, Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *TTK Belleten*, XXXIV/135, (1970), s. 518-519.

Çetin, Atillâ, "Yıldız Arşivi'ne Dair", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi, Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, Sayı 32, İstanbul 1979, s. 563-586.

——, "Osmanlı Devlet Arşivi ve Tasnif Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, Aralık 1982, s. 96-126.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1961.

Doğan, Muzaffer, *Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

Efe, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002.

Eken, Galip, "Sivas Eyaletinde Muhtarlığın Tesisi ve Muhtarların Kimliğine Dair", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 518-525.

Ekrem Reşad ve Osman Ferid, *Nevsâl-i Osmanî*, 4. sene, İstanbul 1328.

Elker, Salâhaddin, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1952, s. 182-189.

Erasmus, Desiderius, "Türklerle Savaşmalı mı?", *Cogito*, Kış 1995, III, 13-20.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Ararat Yayınevi, İstanbul 1969.

Findley, Carter V., "Mukhtar", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1993, VII, 520.

——, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry, The Beginning of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II", *Internatioal Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 1972, III, 334-357.

——, "Madjlis al-Shûrâ", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1979, V, 1082;

——, "The Legacy of Traditional to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, 1970, I, 388-416.

——, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)*, İz Yayınevi, İstanbul 1994.

Genç, Mehmet, "Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım", *İktisadî Kalkınma ve İslâm*, İstanbul 1987, s. 211-221.

Hairi, Abdülkerim, *Osmanlı'nın Batılılaşma Çabaları ve Batı'nın İki Yüzü*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1993.

Hazır, Hayatti, "Sened-i İttifak'ın Kamu Hukuku Bakımından Önemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Diyarbakır 1984, s. 17-28.

Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osman*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mikrofilm nüsha.

Hocaoğlu, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, Selçuk Yayınları, Ankara 1995.

İlgürel, Mücteba, "Yeniçeriler", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 388.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İnalcık, Halil, "Reisülküttab", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, IX, 671-683.

——, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyunu", TTK *Belleten*, Ankara 1964, XXVIII/112, s. 603-622.

Karaman, Hayreddin ve diğerleri, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine 1992.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1954.

Kili, Suna; Gözübüyük, A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1985.

Kuran, Ercümend, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1968.

Kurşun, Zekeriya, "Said Paşa'nın Kitâbet-i Resmiyye Hakkındaki Bazı Mülâhazaları", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1995, s. 9-30.

——, *Küçük Said Paşa*, MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Küçük, Cevdet, "Damad Ferid Paşa", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 436-439.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Battal Torbası", *DİA*, İstanbul 1991, V, 206.

——, "Elkab", *DİA*, İstanbul 1995, XIII, 52.

——, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1993.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1984.

——, "Meşveret", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 1982, s. 775-782.

Luis Alberi, Sabuncuzâde, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, (Haz. Mahir Aydın), Kitabevi, İstanbul 1997.

Mantran, Robert, "Doğu Sorununun Başlangıçları (1774-1839)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Ed. Robert Mantran) Cem Yayınevi, İstanbul 1995, II, 7-57.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınevi, İstanbul 1996.

Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi*, (Haz. Ziya Yılmazer), Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

——, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1243.

Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, Vilâyet Matbaası, İzmir 1328.

Mehmet Tevfik Bey, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hâtıraları*, C. I, (Haz. F. Rezan Hürmen), Arba Yayınları, İstanbul 1993.

Mert, Özcan, "Âyan", *DİA*, İstanbul 1991, III, 195-198.

——, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşılık Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşılık İddiaları", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 401-407.

Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986.

Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, C. II, V, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280.

Nadir Ağa, "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyari Nâdir Ağa'nın Hâtıratı I", (Haz. Hasan Ferit Ertuğ), *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, Sayı 49, s. 7-15.

Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (Çev. Oğuz Gökmen), Ankara 1977.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, C. I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1960.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* 30 Nisan-2 Mayıs 1986, Bildiriler, İstanbul 1988, s. 153-168.

——, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.

——, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, İstanbul 1983.

"Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşivi Bülteni*, Sayı I, İstanbul 1990, s. 9-15.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul 1960.

Osmanoğlu, Şadiye, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1966.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1977.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1983.

Porter, James, *Turkey: Its History and Progress*, Haz. George Larpent, Vol. I, Westmead: Gregg International Publishers, Farnborough 1971.

Rey, Ahmet Reşit, *Gördüklerim ve Yaptıklarım (1890-1922)*, Canlı Tarihler, İstanbul 1945.

Rıfat Paşa, *Müntehebât-ı Âsâr*, 9. Kitab.

Said Paşa'nın Hâtıratı, C. I, II/2, Sabah Matbaası, İstanbul 1328.

Sarıcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul 2001.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmet İpşirli), C. I-II, İstanbul 1989.

Semih Mümtaz S., "İngiltere Elçiliğine Sığınan Sadrazam", *Yakın Tarihimiz*, Ty, II, 84.

Shaw, Stanford ve Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, E Yayınları, İstanbul 1983.

Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hâtıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984.

Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, (Haz. A. Alaattin Çetin, Ramazan Yıldız), Çığır Yayınları, İstanbul 1976.

Şânizâde Ataullah Efendi, *Tarih*, C. I-IV, İstanbul tarihsiz.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Abdülhamid'in Yıldız'daki Hususi Dairesi ve Orada Yaşayış Tarzı", Resimli *Tarih Mecmuası*, Ekim 1951, II/22, s. 1005-1008.

Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hâtıraları*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1990.

Tanilli, Server, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınevi, İstanbul 1996.

Tümerkan, Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu)*, İstanbul 1946.

Türkay, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 7, Nisan 1968, s. 44-47.

Uzunçarşılı, İsmail H., "Buyruldı", TTK *Belleten*, V/19, Ankara 1941.

——, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", TTK *Belleten*, X/39, Ankara 1946, s. 705-748.

——, "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik", TTK *Belleten*, IV/16, Ankara 1940, s. 495-544.

——, "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyuruldulara Dair", TTK *Belleten*, V/17, Ankara 1941, s. 101-157.

——, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1984.

——, *Osmanlı Merkezinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1984.

III. SÂLNÂMELER

Sâl-nâme, sene 1295, Defa 33.

Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul 1296.

Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul 1307.

Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul 1312.

Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul 1314.

Sâl-nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İstanbul Rûmî 1327.

IV. GAZETELER*

Ceride-i Havadis

Levant Herald

Metin

Millet

Stamboul

Takvim-i Vekayi

The Times

(*) Kullanılan sayılar metinde gösterilmiştir.

DİZİN